

Előszó

Sátoraljaújhely történeti atlasza az európai városatlaszok régebbi hagyományait követi. A polgári átalakulás előtti települést rekonstruálta, a későbbi forrásokból minél régebbi állapotra kívánt következtetni. A feldolgozás korszakhára 1866 lett, az első ránk maradt kataszteri térkép készítésének időpontja. A mű szerzője a topográfiai adatgyűjtést azonban 1848-nál lezárta, csak a legszükségesebb esetben utalt a későbbi korok eseményeire. A tanulmány és az adattár terjedelme a szokásosnál bővebb. A szerző adatait így is erősen megrostálta, és csak azokat közölte, amelyek a topográfiai azonosításhoz szükségesek.

A szövegben szereplő Sátoraljaújhely és Újhely, Sárospatak és Patak helynevek egymás szinonímái. A hosszabb és a rövidebb alakok csak stiláris különbséget fejeznek ki, tartalmi eltérést nem jelentenek. Az egységesítés kedvéért az 1866-os térkép utcanéveit használjuk.

A kutatás anyagi feltételeit az Országos Tudományos Kutatási Alap biztosította a T 046866 számú terv keretében. Az OTKA program adminisztrációs feladatait az MTA Történettudományi Intézete látta el, a kutatóhely adott lehetőséget a szerzőnek arra, hogy az atlasz elkészítését intézeti tudományos feladatainak részeként végezze el. A kutatómunkához a legnagyobb segítséget a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Sátoraljaújhelyi Fióklevéltára munkatársai nyújtották. A szerző külön köszönettel tartozik az intézmény vezetőjének, Oláh Tamás osztályvezetőnek, aki számos forrásra hívta fel a figyelmét, szervező munkájával segítette a munka bemutatását és a mű megjelenését. Neumann Tibor és Szende Katalin gondosan végigolvasta a szöveget és számos tartalmi, stilisztikai problémára hívta fel a szerző figyelmét. Szakmai segítségükért köszönet jár még Fehér József, Gál-Mlakár Viktor, Gubala Róbert, dr. Kádár Ferenc, Matolcsy Péter, Ringer István, Szőrényi Gábor András uraknak. Az intézmények közül a Magyar Országos Levéltár, az Országos Széchényi Könyvtár, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum és a Miskolci Egyetem Geodéziai és Bányaméréstani Tanszéke segítették a kutatást.

Sátoraljaújhely város történeti helyrajza

1. Fekvés és természetföldrajzi környezet

1.1 A város fekvése

Sátoraljaújhely az északi szélesség 48°23′39″ és a keleti hosszúság 21°39′22″, a szlovák-magyar határon, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében fekszik. 1950-ig Zemplén megyéhez tartozott, 1748-tól kezdve 1950-ig a megye székhelye volt. 1950-ben megszüntették Zemplén megyét, és több megyével egyesítették.

1.2 Földrajzi tájbeosztás

Sátoraljaújhely a régebbi földrajzi tájbeosztás szerint az Eperjes-Tokaji-hegység, az 1945 után használatos földrajzi elnevezés szerint a Zempléni-vagy Tokaji-hegység és az Alföld találkozásánál fekszik.¹ A Tokaji-hegységet néhány földrajzi mű Sátor-hegységnek is nevezte.²

A földrajztudomány megszületése előtti hagyományos névadás megelégedett azzal, hogy a hegységet „*nagy erdőnek*” vagy egyszerűen csak „*hegyeknek*” nevezze. Ezen belül a jelentősebb hegyeknek külön neveik voltak.³ A Sátoraljaújhely környékén fekvő hegyek tudományos táji besorolása nem problematikus. A magyarországi tudományos tájelnevezéseket a 18. sz. végén alkották meg, elsősorban geológiai megfigyelések alapján. A besorolás lényege változatlan maradt, az ennek alapján képzett nevek azonban gyakran változtak. E változásoknak olyan történelmi okai voltak, amelyek a város történetét is érintették, ezért szükséges végigtekinteni őket.

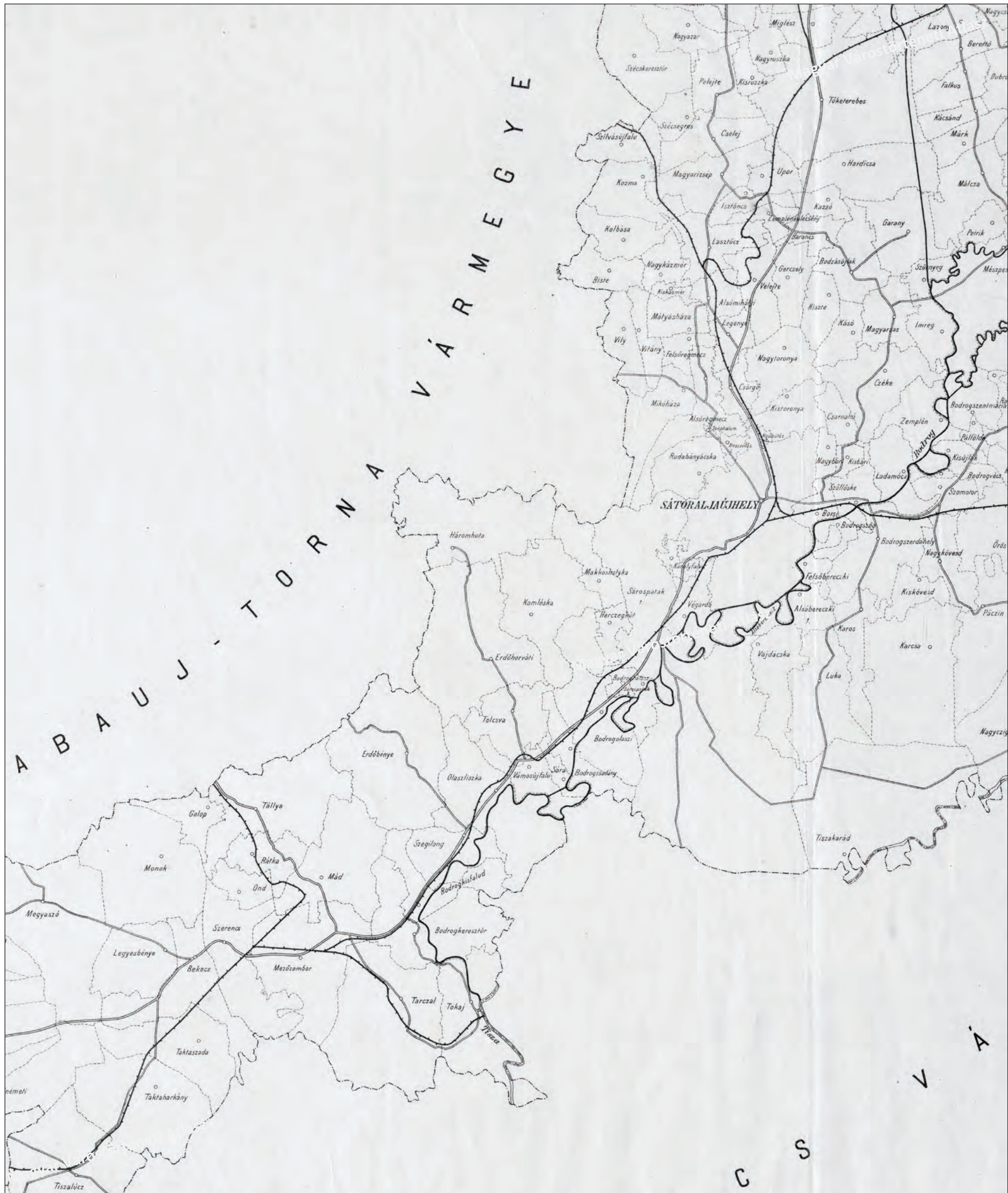
Először Johann Fichtel állapította meg a Kárpátok geológiai felépítéséről írott, 1791-ben megjelent művében, hogy Tokajtól Eperjesig (Prešov SK) egységes vulkanikus hegycsoport húzódik, amelynek a Sátor-hegy is része. Fichtel ez utóbbi név alatt az egész Sátor-hegycsoportot értette.⁴ Ezt a későbbi kutatók is átvették. Kitaibel Pál és Franz Waldstein 1802-ben megjelent botanikai könyve csoportosította először Magyarország hegységeit. E szerint a Vágtól a Latorcáig terjedő északi hegyek egyik alcsoportja az északi előhegység (*promontoria septemtrionalis*), ennek része a Tarcaltól Eperjesig terjedő szőlőtermő keleti előhegység, közismert nevén a Hegyalja.⁵ A geológus Beudant 1818-ban megjelent munkája Fichtel megállapítását követte: É–D irányban Eperjest és Tokajt jelölte meg a trachitból felépülő hegycsoport két szélső pontjának, amit a Hernád, Tapoly és a Bodrog folyók határolnak, körülötte pedig hatalmas síkság húzódik.⁶ Hunfalvy János 1863-ban megjelent műve a Kárpátok ék. részén belül sorolta fel a Simonkát és Vihorlát-Gutin-hegyláncot. Az előbbi Simonka-hegységnek vagy Eperjes-Tokaji-hegycsoportnak nevezte. A hegycsoport legmagasabb csúcsáról, az 1092 m magas Simonká-

ról (Šimonka SK) kapta a nevét. E hegycsoport ék. része a Hegyalja.⁷ A hegyeknek ez a beosztása és elnevezése néhány évtized alatt megszilárdult. Jankó János 1891-ben megjelent műve az Északkeleti-Kárpátok részeként sorolta fel az Eperjes-Tokaji-hegyláncot a Hernád, Tarca, Tisza, Bodrog, Ondava, Tapoly folyók völgyei között, amelyet a Dargói-hágó (Dargovský priesmyk SK) oszt é. és d. részre. A d. résznek a hagyományos névadásból származó Tokaji-hegyalja nevet adta.⁸ A hegység elnevezése 1945-ig fennmaradt, amikor a trianoni határokhoz igazították a tudományos tájneveket. Ezután a hegység egységes elnevezésével néhány év alatt felhagytak, a magyarországi részre a Zempléni- vagy Tokaji-hegység nevet kezdték használni, a Csehszlovákiában majd Szlovákiában levő rész pedig egészen a magyar határig a Szalánci-hegység (Slanské vrchy) nevet kapta. A csehszlovák és szlovák földrajzi tájbeosztás szerint a Zempléni-hegység (Zemplínske vrchy) nevet a Ronyva, az Ondava és a Bodrog között fekvő, néhány helyen szigetszerűen a Bodrogon is átnyúló, az Eperjes-Tokaji-hegységtől földtanilag különböző kis hegycsoport, a Zempléni-szigethegység vagy Zempléni-dombvidék (régebben Zemplínske pahorky) kapta.⁹

1.3 Domborzat

Az Eperjes-Tokaji-hegység vulkanikus hegység, ennek része a város határában fekvő vulkanikus hegycsoport, amit sátor formájú vulkanikus hegyei miatt Sátor-hegycsoportnak hívnak. A hegycsoportnak Sátoraljaújhely határában a jelenlegi földrajzi elnevezések szerint É-ről D felé haladva a következő részei vannak: Magas-hegy (514 m), Kecse-hát (482 ill. 420 m), Szár-hegy (345 m), Sátor-hegy (459 ill. 417 m), Vár-hegy (334 m), Boglyoska (220 ill. 223 m). Ny felé csatlakozik még hozzá a Borz-hegy (379 m), Bányi-hegy (279 m) és a Fekete-hegy (370 m).¹⁰ A történeti forrásokban a hegyek túlnyomórészt mint szőlőhegyek fordulnak elő.

A város határa megoszlik a hegység és az alatta elterülő síkság, az Alföld között. Az Alföld hagyományos eredetű elnevezés. Eredeti jelentése 'alsó részen, valamitől lejjebb fekvő vidék', ezt azonban kiszorította a tudományos értelmezés, mivel a magyar tudományos nyelv ugyanezzel a szóval jelölte az 'alacsonyan fekvő vidék, síkság' értelmű fogalmat is.¹¹ Az Alföld hagyományos értelmezése élt a koraújkoriban Sátoraljaújhelyen is. 1696-ban egy újhelyi polgár egy örökségi ügyben úgy emlékezett szüleiéről, hogy azok a tatárok – az oszmánokkal szövetséges krími tatárok – elől az „*Ally földről*” menekültek „*erre az földre*”.¹² Az újhelyiek tehát magukat nem tekintették alföldieknek, az Alföld számukra az 'alsó részen fekvő földet' jelentette. Az Alföld hagyományos értelmezése megfelelt a középkori és koraújkoriban Magyarországon elterjedt ún. központi

1. ábra. Sátoraljaújhely környéke 1912-ben (Zemplén vármegye átnézeti vázlata című térkép részlete, OSZK)
Fig. 1 The surroundings of Sátoraljaújhely in 1912 (Detail of the concise map of Zemplén county, OSZK)

tájszemléletnek.¹³ Az Alföld több tájegységből áll. A Sátoraljaújhely határához tartozó alföldi rész besorolása némileg problematikus. Újhely síkvidéki része a Ronyva patak és a Bodrog folyó között fekszik. E síkság földtanilag és talajtanilag ugyan megegyezik a Bodrogközzel, Bodrogköznek azonban csak a Bodrogtól K-re fekvő területeket nevezzük. Így szigorú értelemben véve a város alföldi részei nem tartoznak egyetlen földrajzi kistájhoz sem. A város k. irányban csak a folyószabályozás óta lépi át néhány helyen a Bodrogot, előtte a Bodrog volt a legkeletibb határa. A továbbiakban, ha a város határa kifejezést használjuk, azon a város lakott és lakatlan területeit egyaránt értjük, ezt megkülönböztetjük a város

lakott vagy belterületétől. A belterület a 19. sz.-ig a hegycsoport hegyei közül a Magas- és a Szár-heggyel valamint a Boglyoskával érintkezett.

1920-ig majd 1938 és 1945 között a város ék. határa egy harmadik földrajzi tája is kiterjedt: a Zempléni-szigethegységre, ahol a Bári és Káté nevű szőlőhegy (182 m) található.

A Sátor-hegycsoport ún. szubvulkáni működés következtében alakult ki: a hegyek közei lassan felemelkedő és lassan kihűlő magmából jöttek létre. Ennek eredményeként összetett kőzetek jöttek létre: a várostól Ny-ra fekvő hegyek többsége piroxéndácit, a Száva-hegy amfiboldácit, a hegycsoport közepe szigetszerűen riolit ártufa, a Dny-ra fekvő hegyek

valamint a város lakott területének közete szintén riolit ártufa. A Zempléni-szigethegység nagy része – így az egykor a város határához tartozó Káté szőlőhegy is – homokkő, az ugyanott fekvő Bárihegy azonban részben piroxénandezitből épül fel.¹⁴ A Sátor-hegy-csoport talaja barna erdőtalaj, amit kb. 2 m-es mélységben vulkáni kőzetek váltanak fel. A Ronyva közelében a talajtakaró legfelső része folyami kiöntéses talaj, többnyire agyag. A város beépített részén általában 1 m agyag után 4–5 m homok, agyag, kavics következik, ez alatt már a vulkáni kőzet található. A Ronyva és a Bodrog között a folyóáradások következtében 5 m-es mélység alatt is homok van. A talajvíz a város lakott területén a d.–é. főutca ny. telkein 3–4 m-re bukkan fel, ettől Ny-ra a domboldal emelkedésével együtt gyorsan 10 m-nél mélyebbre vált. A Ronyva melletti utcákban a legalacsonyabb a talajvízszint: 1–2 m, a Ronyva és a Bodrog között 2–3 m.¹⁵

1.4 Vízhajz

A város határának meghatározó folyóvize a Bodrog folyó és a folyó jobb oldali vízfolyása, a Ronyva-patak, ez utóbbi évszázadokon keresztül a város belterületének természetes k. határát képezte.

A Bodrog két folyó, a Latorca és az Ondava egyesülésével keletkezik, amit a két folyó Zempléntől É-ra történő találkozása után hívnak Bodrog-nak. A középkorban az Ondavát azonban teljes hosszában Bodrognak nevezték, és úgy fogták fel, hogy a Latorca a Bodrogba folyik.¹⁶ A Ronyva ÉÉNy-ról érkezik a városba, és a város határának közvetlen közelében, Végardónál torkollott a Bodrogba (95 m). Mielőtt eléri a várost, két fontosabb patakot fogad magába, mindekettő ny. irányból, a hegyek felől érkezik. A Bózsza-patak (néha Malom-pataknak is nevezik) a Pap malomnál érte el a Ronyvát (112 m), úgy, hogy előtte egyesült egy ny.–k. irányú másik patakkal. A Rudabányácska felől folyó Fehér-patak pedig a Hartai malomnál szakadt a Ronyvába (103 m).¹⁷

A Ronyva folyása a város határában alsó szakasz jellegű: sok kis kanyart alkotott, egy-egy árvízkor valószínűleg rendszeresen változtatta medrét, erre azonban alig van forrásunk. Sem a várost, sem a k. szántóföldeket és réteket nem védte töltés. A nagyobb áradások után valószínűleg megelégedtek a korábbi viszonyok helyreállításával. A Ronyvától K-re – mivel az a 19. sz.-ig nem volt lakott terület – még ezzel sem foglalkoztak. 1671-előtt a borsi úttól D-re, az ún. alsó mezőn volt egy vízfolyás, amely időközben feltöltődött és bokor nőtte be. A 17. sz. végén egy árvíz a hídtól K-re annyira tönkretette az országutat, hogy új nyomvonalat kellett neki kijelölni. 1752 körül új kőhidat építettek a Ronyvára, ekkor megváltoztatták medrét és a hídtól induló országút vonalát. 1825-ben már állt a hídtól K-re is néhány ház. Az egyik itt fekvő telek határa a Ronyva egy korábbi áradásakor keletkezett természetes árok volt, amely idővel feltöltődött.¹⁸ 1845. július 19-én a Ronyva árja a boltozott kőhidat kidöntötte, több kisebb hidat megsemmisített, négyen meghaltak. 1889-ben, majd 1913. augusztus 7-én újra pusztított a folyó. Az utóbbi alkalommal elöntötte a város alsóbb részeit, 56 ház öszedőlt.¹⁹

A Ronyva medrét legkésőbb a 13. sz.-ban részlegesen megváltoztatták. A 14. sz. elejétől kezdve szólnak a források a Bodrog mellé épített újhelyi vízimalmokról, ezeket azonban már korábban megépítették. E malmok részére egy-egy malomcsatornát, helyesebben malomcsatornának rendszerét ásták ki. Malomároknak a városi (a középkori ágostonos) malom csatornáját nevezték. Ez a csatorna az új hídtól D-re kezdődött és kb. a Palotás u.-val egyvonalban tért vissza a Ronyva medrébe. Az árok a Ronyvával párhuzamosan, attól Ny-ra folyt, így a város d. részének lakott határát közvetlenül nem a Ronyva-patak, hanem a malomcsatorna jelentette. Ha a források a Ronyváról beszélnek, alatta sok esetben a városi (ágostonos) malom csatornáját kell érteni. A csatornarendszeren végzett átalakításokról nem maradtak fenn jelentős adatok.

A Bodrogon és Ronyván kívül két jelentősebb természetes vízfolyás volt a város külterületén: az újhely–rudabányácsaki út mellett húzódó Fehér-patak és a dk. szántóföldeken, réteken (az ún. felső mezőn) át a Káté- és a Bári-hegy alatt, a Ronyvával nagyjából párhuzamosan, é.–d. irányba folyó Egres-patak (ma: Boršiansky potok). A legrégebbi térképeken bizonytalan a rudabányácskai Fehér-patak és a rudabányácska út melletti vízfolyás közti összeköttetés, a régi újhelyi forrásokban is ritkán szerepel a Fehér-patak neve, ez azonban nem jelenti azt, hogy a 19. sz. közepéig a két patak közt ne lett volna kapcsolat, és a Fehér-patak más medren keresztül érte volna el a Ronyvát. A Fehér-patak a Magas-hegy alatt, a város és Rudabányácska határán lépett be a város külterületére, legalsó szakasza a Hartai malom csatornájaként funkcionált.

A 19. sz.-ban elkezdődött folyórendezés következtében a város környékének vízrajza jelentősen átalakult. A Bodrog folyó hossza Zemplén (Zemplín SK) és Tokaj között kétszerese volt a mai medernek, gátak nem épültek mellette. A Bodrog szabályozásáról szóló első tervek a napóleoni háborúk után készültek, a folyó kanyarulatainak első átmetszései az 1863–65 közt történtek Sárospataknál, a sátoraljaújhelyi átvágásokra 1873–74 közt került sor. A folyó szabályozása az 1880-as években fejeződött be.²⁰ A folyó eredeti medrét a város Bodrogon túlra került mai határai és a holtágak jelzik. A város külterületén a folyásiránynak megfelelően a következő három átvágás történt: megszűnt a Felső-és Alsóberecki Ny-ról elválasztó kanyar, az Alsóberecki alatti kitüremkedés, végül az ezután következő újabb nagy kanyar. A folyórendezés után nem változtatták meg a település határait, mindhárom helyen a holtágak és az új meder közti területek – összesen 1282 m² – ma is Sátoraljaújhelyhez tartoznak.

A 19. sz. második felében kezdődött a Ronyva rendezése is. A rendelkezésünkre álló, a város határát ábrázoló térképek – így az 1866-os kataszteri térkép is – már egy részben megváltoztatott állapotot mutatnak. A később készült térképek a folyamatos építkezés egy-egy szakaszát ábrázolják. A mai Széphalom közelében fekvő Pap malomtól D-re egy csatornát ástak, ami a kanyargó régi Ronyva valamint a Tőketerebesről (Trebišov SK) jövő vasút és országút között csaknem nyílegyenesen tart D felé. Nem sokkal az első világháború előtt fejeződött be a Ronyvának ebbe a csatornába terelése. Ettől kezdve ez, a régi Ronyvától K-re fekvő csatorna lett a Ronyva fő vízfolyása, megmaradt azonban a régi meder is. Az új meder a város lakott, d. részénél tért vissza a Ronyva régi medrébe. Ennek következtében Ny-ról K felé haladva három, egymással párhuzamos Ronyva-meder volt a városban: a malomcsatorna vagy malomárook, a régi és az új Ronyva medre. A térképek az utóbbi két Ronyva-meder elnevezésében nem egységesek. A Ronyva k. mederbe terelésére két ok miatt volt szükség: egyrészt a város csak a régi Ronyván túli területek felé tudott növekedni, másrészt a vasútépítés miatt. Az új meder lett a trianoni békében megállapított országhatár, a rajta átívelő híd pedig a csehszlovák–magyar határátkelő.

Az 1970-es években újabb vízrendezés kezdődött. A Bózsza torkolata északabbra került. A vízimalmok megszűnésével feleslegessé vált, több évszázados malomárkot megszüntették és feltöltötték. A Fehér-patak torkolatát megváltoztatták, azóta ezt a patakot és a régi Ronyva-medret Fehér-pataknak hívják. A régi Ronyvát a város lakott részeitől D-re is új mederbe terelték: új, egyenes, K felé tartó csatornát ástak neki, ez viszi a Fehér-patak és a Ronyva vizét a Bodrogba. A várostól D-re levő régi Ronyva-meder ezzel a csatornával nincs összeköttetésben, holtágként éri el régi torkolatánál a Bodrogot. Ezt a holtágot újabban Ó-Ronyvának nevezik.²¹

A kisebb patakok vízjárása néha jelentősen befolyásolta az épített környezetet. A város k. határát képező sárospatak–rudabányácskai szerkút, ami egy patak völgyében fut, 1777-ben a mellette folyó patak vize tette tönkre.²²

1.5 Növénytakaró

A város jelenlegi területének 37%-a erdő, 31% gye, 24% mezőgazdaságilag művelt, 6% beépített, 2% állandóan vízzel borított terület. Erdők három helyen voltak: 1.) a város lakott részétől Ny-ra fekvő hegyekben, 2.) a Ronyvagazon és 3.) a Ronyva mellett a Long-erdőn, mindháromat lombhullató fák alkotják, elsősorban gyertyán és tölgy kevés bükkal.²³ A Long-erdő ártéri erdő, ami ma is több település határához tartozik, a középkorban Sátoraljaújhelytől Szegilongig terjedt.

Vízjárta, időszakosan vízzel borított területek három helyen találhatók: 1.) a város lakott részétől É-ra, a Ronyvától Ny-ra a Ronyvagaz, 2.) elszórtan a lakott résztől ÉK-re, a Baksi malomtól K-re, a Csonkás és a Fűzkút dűlők között, 3.) a lakott résztől D-re és DK-re a Ronyva árterében. E területeket a legújabb korig csak részlegesen művelték. A Ronyva ártere a Bodrog árterével mindmáig egységet alkot, a 19. sz.-i folyamszabályozás előtt ez az egység még teljesebb volt. A növénytakaró változása csak ritkán állapítható meg. 1629-ben a város lakott részétől DK-re fekvő az ún. alsó réten fekvő az újhelyi egyház egyik rétje, amelyet erdő nőtt be. 1737-ben a Sárospatak felé menő országúttól K-re levő földek elmocsarasodását azzal magyarázták, hogy harminc évvel korábban ott egy löpőmalom építésének kedvéért a Ronyvát elterelték. Ekkor úgy emlékeztek, hogy ott korábban erdő volt, amit tölgyfák csonkjai is bizonyítanak.²⁴

A város határának szántóföldi művelés alatt álló területének túlnyomó része a Ronyva és Bodrog között található. Ez a természetes környezet miatt mindig is így volt: a 14. sz.-ban is e területen, a Ronyván túl fekvő a szántók többsége.²⁵ A legjobb földek a Borsiba vezető országúttól É-ra, illetve az út mentén helyezkedtek el, az úttól D felé haladva a földek kevésbé termékenyek, itt inkább legelők voltak.²⁶ A belterülettől D-re, Sárospatak felé csak kisebb szántóknak volt hely, a 14. sz. elején már ezek is művelés alatt álltak.²⁷ 1869-ben a város 10.500 katasztrális holdnyi területéből 1.950 hold (18,6%) állt szántóföldi művelés alatt.²⁸

1.6 Történeti-néprajzi tájbeosztás

A város történeti–néprajzi szempontból a Hegyaljához, újabb elnevezés szerint a Tokaj-Hegyaljához tartozik. A Hegyalja fogalom csak a korábbi kortól kezdve mutatható ki, valószínűleg akkor is született meg.²⁹ A táj, bortermelése miatt, régóta borvidéknek is számított. Sátoraljaújhely a vidék é. szélén helyezkedik el, a táj kialakulásakor még nem tartozott a Hegyaljához. Az 1641-es mádi szőlőrendtartás – ami először sorolta fel a tájhoz tartozó településeket – Újhelyt még nem számította ide, még a 18. század elején is vitatták, hogy az újhelyi borokat hagyományainak nevezhetik-e. Ebben a században azonban megváltozott a tájszemlélet, a Hegyalja határait északabbra tolták, így Patakot és Újhelyt is a hegylajai városok közé sorolták.³⁰ A Hegyalja é.-d. földrajzi határait a hagyományos tájszemlélet ekkortájt állapította meg; e szerint az abaújszántói Sátor-hegytől a sátoraljaújhelyi Sátor-hegyig tart (*incipit in Sátor, definit in Sátor*), a Tokaji-hegy pedig külön áll.³¹ Az összetartozás nem egyszerűen a földrajzi közelségből fakadt, hanem jogi közösséget is jelentett. 1796-ban pl. a város egy ügyet „a hegylajai praxis” szerint vizsgált ki.³² A hegylajai borvidékhez nemcsak a Sátor-hegycsoport szőlőhegyei tartoztak, hanem a Zempléni-szigethegység néhány falujának szőlőhegye is, ezért ide sorolták a város határában fekvő, Káté és Bári nevű szőlőhegyet is.

2. ábra. A város látképe a Boglyoskáról 2007 áprilisában – Tringli István
Fig. 2 View of the town from the Boglyoska, April 2007 – Tringli István

1.7 Úthálózat

Sátoraljaújhely három főbb út találkozásánál, helyesebben elágazásánál fekszik. A sárospataki út a Hegyalja többi települése felől érkezett a városba. Ez biztosított D felé összeköttetést az Alfölddel. Az út Pest–Hatvan–Múhi–Szerencs–Sárospatak érintésével tartott Ungvárra (Uzhhorod UA), onnan tovább az ország k. határához.³³ A Sárospatak felé tartó út mindig országútnak számított.³⁴ Ez az út kötötte össze a várost a Zemplén megyének nevet adó Zemplén településsel és Királyhelmeccel (Kráľovský Chlmec SK) valamint a Bodrogköz falvaival. Sátoraljaújhelytől K-re a folyószabályozás változtatta meg az út évszázados vonalát. Addig ugyanis az út Borsi (Borša SK) és Szőlöske (Viničky SK) után a Bodrog jobb partján haladt tovább, és Ladamóc (Ladmovce SK) érintésével érte el Zemplént, ahol réven lehetett áttutni az országút Királyhelmeccel felé vivő folytatására. Aki nem ezt az utat követte, az a szőlöskei réven is átkelhetett a Bodrogon, ez az út azonban csak a 19. sz. második feléig csak helyi jelentőségű volt.³⁵

Ebből a Sárospatak felől jövő útból a Ronyva hídja után ágazott ki É felé egy következő út, ami Töketerebes (Trebišov SK) felé tartott. Ebből az útból kiágazó utak Zemplén megye é., ék. részei, majd tovább a Keleti-Beszkidék hágóján át a galíciai országhatár felé vezettek. Ezen az úton É felé haladva Sátoraljaújhely után az első falu Csörgő (Čerhov SK) volt. Ezt az utat a korai újkortól kezdve országútnak tekintették. Ahol ez az út elérte Sátoraljaújhely határát, oda állították az uradalom pallosjogát jelző akasztófát. A 18. sz.-ban és a 19. sz.-ban ez számított a legfontosabb útnak, ez volt a postaút.³⁶

A harmadik út az előző két úttól eltérően nem fordult a városban K felé, hanem a város d.-é. főutcáján haladt végig. Ez az út vitt Zemplénből Abaúj megyébe. A Bózsza völgyében haladt, a Hegyköz falvai, majd tovább Telkibánya, Gönc érintésével a Hernád völgyébe, onnan Kassára vezetett. Az út a középkorban is fontos szerepet játszott: 1396-ban Alsó- és Felsőbózsza falvak határai között emlegették az Újhelyről Kápolnára menő régi utat. (A Kápolna nevű, mára már elpusztult falu Füzértől D-re feküdt.)³⁷ Ez az út is országútnak számított. Ezen haladva Sátoraljaújhely után az első falu Mikóháza volt, majd Széphalom kiépülése után Széphalom. Az országútnak a Sátoraljaújhely é. határaihoz közel eső nyomvonal a Hosszúláz betelepítése és a széphalmi Kazinczy-kúria megépülése előtt a mai úttól K-re feküdt.³⁸

A város utcarendszerének kialakulása szempontjából fontos volt egy helyi jelentőségű út is, amely közvetlenül Borsiba vezetett. A Zemplén és Királyhelmeccel felé vivő országút ugyanis eredetileg nem vitt be Borsiba, azt az Újhelyről jövő DNY-ról egy közvetlen úton érték el. Ezt az utat egyszerűen borsi útként emlegették. Ez az út egy rövid szakaszon meg egyezett a Berecki felé vivő úttal. Miután azonban átlépte a Ronyvát, K-re, Borsi felé fordult.³⁹

Ezekből az utakból kisebb jelentőségű utak ágaztak ki a szomszédos falvak felé. A Sátor-hegycsoport ny. határán D felől a Bányi-nyergen át majd egy patak völgyben vezetett a Bányácska-Sárospatak közti út, ami a város ny. határa is volt, ez a mai Károlyfalva és Rudabányácska közti út.⁴⁰ A töketerebesi útból ágazott ki a toronyai, valójában kistoronyai, út, amit toronyai út néven említettek 1355-ben és 1419-ben, majd Kistoronya felé tartó út néven felbukkan a 17. sz. elején, és 1777-ben is.⁴¹ A Bári felé vezető út a Korpás nevű dűlő mellett haladt el.⁴² A kátéi szőlőhegyhez vezetett a Káté útja a Hosszú korong mellett, ezt Ny-ról a Zsombékos-tó határolta⁴³

1.8 Határai, kiterjedése

A város területe a 13. sz.-tól 1785-ig 74,51 km². 1785-ben a Sátoraljaújhely é. részéből két egymással össze nem függő részletben 514 katasztrális hold (2,96 km²) nagyságú lakatlan területet szakítottak ki, ahol egy új falut alapítottak, amelyet német telepeseikkel népesítettek be. A falu neve ugyanaz lett, mint az addigi dűlőé: Hosszúláz. Ezután a város területe 1919-ig, hivatalosan 1920-ig, majd 1938–1945 között újra 7155 ha (71,55 km²). 1919-től a falvak beolvasztásáig 5574 ha (55,74 km²).⁴⁴

1389-ben Zsigmond király titkos kancellárjának, Knoll Péter erdélyi püspöknek és rokonainak adományozott öt ekealj (*aratrum*) királyi földet, hogy azokat a már korábban adományul kapott Szépbánya vagy Széphegy (a mai Rudabányácska) birtokhoz csatolhassa. Ezt a területet az Újhely, Telkibánya és Patak városok közvetlen közelében levő királyi földekből hasították ki.⁴⁵ Ha szó szerint vesszük az oklevél megfogalmazását, akkor egyértelmű, hogy nem e városok területéből vették el ezt a területet, hanem a közvetlen határukon fekvő más királyi földekből. Fennmaradt Széphegy új határainak kijelölése is, ott sem említik egy szóval sem, hogy régi határokat döntöttek volna le, vagy hogy a három város valamelyikéből csatolták volna az eredetileg igen kis határu településhez. A város határainak kijelölése tehát legkésőbb a város betelepítésekor, 1261 körül megtörtént, kiterjedésén – Hosszúláz önállóságát nem számítva – csak a Bodrog természetes mederváltozásai változtattak.⁴⁶ 1416-ban Kisbári felőli határait akarták újra kijelölni. Ez azonban nem jelentette a határuk megváltoztatását, csak pontosítását.⁴⁷ A 17. sz.-tól kezdve az urbáriumokban rendszeresen megállapították, hogy a város határai minden oldalról pontos határjelekkel voltak meg húzva.⁴⁸

A trianoni békeszerződésben megalkotott határ a vasútvonalak miatt vágta ketté a város területét. Egyedül a sátoraljaújhelyi vasúti elágazás biztosított fővonalai vasúti összeköttetést Csappon (Csop UA) át a Csehszlovák Köztársaság keleti része, Kárpátalja felé, ezért a sátoraljaújhelyi vasútállomástól É-ra levő elágazás a vasúti gépgyárral és környékével együtt Csehszlovákia része lett.

1.9 A lakott terület természetföldrajzi jellemzői

A város lakott területe a 18. sz. végéig a Sátor-hegycsoport hegyei és a Ronyva-patak között, egy kb. 1500 m hosszú, és a legszélesebb részen 800 m széles területen belül helyezkedett el. A területen belül a város központi magja a d.-é. főutca, aminek két szélső pontját a belőle Ny felé kiágazó, majd ugyancsak Ny-ról visszatérő Kertaljai u. jelentette. A főutca egy enyhe emelkedőn fekszik: d. kezdeténél (a dohánygyárnál) tengerszint feletti magassága 114 m, legmagasabb pontja a plébániatemplomnál 118,5 m. Innen é. irányban folyamatosan ereszkedik: az Újhíd u. sarkánál 114 m, a Hartai malomnál 108 m magasságú. A terület ny.-k. irányú lejtése ennél jóval nagyobb, Ny-ról K felé szinte folyamatosan lejt a város. A Hecske-térnek, amely a beépített terület egyik régi határát jelentette, a városhoz legközelebb eső részén (a tűzoltótoronynál) a tengerszint feletti magassága 129 m. A pálos vagy piarista rendház ezzel szemben 108, a Szentháromság kápolna 106, a Palotás utca vége 102,5 m-rel van a tengerszint felett. A régi város legmagasabban és legalacsonyabban fekvő házai között több mint 30 m szintkülönbség volt. Ez a szintkülönbség a város hegy felé terjeszkedése miatt ma már jóval nagyobb.⁴⁹

A város természetes határai igen nehézzé tették a lakott terület növeledését: Ny felé a gyorsan emelkedő hegy, K felé a Ronyva – és annak áradásai – gátolták meg, hogy a város növekedjen. É. és d. irányba még ennél is nehezebb volt a növekedés; mindkét helyen vízjárta, árvízveszélyes területek voltak. A 18. sz. végéig elég volt a meglevő terület, növekedés esetén ennek mind intenzívebb kihasználására törekedtek: új utcákat nyitottak, a meglevő utcákat sűrűbben építették be. A 19. sz. elején kezdődött a város Ronyván túli terjeszkedése, ami a század második felében gyorsult meg. Itt néhány évtized alatt egy új városrész alakult ki. 1919 után a magyar-csehszlovák államhatár megakadályozta a további k. terjeszkedést. A határ túloldalán létrejött település, Slovenské Nové Mesto, már nem Újhely növekedésével alakult ki. A hegyvidék felé valamivel később kezdett terjeszkedni a város. Legfontosabb lépése az egykor igen nagy vásártér, a Hecske-tér beépítése volt. A 20. sz.-ban a város lakóterületének fő növekedési iránya a hegyvidék lett.

A belterületen három olyan ny.-k., a Ronyvába tartó vízfolyás, árok volt, amely a város külső képére hatást gyakorolt. A Palotás u. d. sorában egy többnyire vízzel teli árok húzódott. A térképek nem jelölik, hogy az árok vize honnan kapta utánpótlását. A Palotás és a Pataki u. sarkán egy nagyobb vízzel borított terület, szélesebb árok volt, amely a piac és hegyek felől lefolyó vizet fogta fel és vezette ebbe a névtelen árokba. Lehetséges azonban, hogy az árok valamikor egy, a Dörzsikről lefolyó patakocskából is utánpótlását kapott. A három ny.-k. vízfolyás közül a legjelentősebb a Zsolyomka volt, amely valódi patak. Valószínűleg a Zsolyomkát nevezték 1671-ben alsó csatornának megkülönböztetendő a felsőtől, azaz a Kalosa-árok⁵⁰ A d. névtelen vízfolyás jelölte ki a Palotás, a Zsolyomka pedig az Újhíd u. irányát. A három vízfolyás közül a Kalosa-árok volt a legjelentéktelenebb, csak nagyob esők alkalmával telhetett meg vízzel, ennek mentén utca sem képződött.

2. A város településtörténete az alapítástól 1526-ig

2.1 A város topográfiai forrásadottságai

A város belterületének első ránk maradt térképe a 18. sz. végéről származik, ez az első katonai felmérés térképlapján látható, amely 1782–85 között készült. E korszaktól kezdődnek azok a térképvázlatok is, amelyek a város egy részét, vagy egyes telkeket ábrázolnak. Az 1866-os kataszteri térkép az első teljes térkép, amely a város teljes belterületét bemutatja. Egészen bizonyos, hogy ennél jóval több térkép és térképvázlat készült, ezek azonban nem maradtak fenn. Nem tudjuk, hogy elkészült-e az a térkép, amelyet Blaskó János mérnök az uradalom megrendelésre rajzolt. Nem készült azonban el a külterület geometriai felmérése, amelyet II. József uralkodása alatt kellett volna elvégezni.⁵¹ A 19. sz. közepétől kezdődnek az első képi ábrázolások.

Topográfiailag hasznosítható iratok csak a kora újkortól kezdve maradtak ránk. Az 1526 előtti forrásokban egyetlen utcanevet sem találunk. A pataki uradalom levéltárában csak néhány középkori irat maradt fenn, ezzel szemben szinte hiánytalanul fennmaradtak a pálos rendház iratai. Ennek köszönhetően Sátoraljaújhely az általa kibocsátott oklevelek számát tekintve az egyik legtöbb forrással rendelkező magyar mezőváros.⁵² Ezek az iratok azonban a belterületet alig említik, szinte kizárólag a város határában fekvő, pálos tulajdonú szőlőkről szólnak. A kora újkori pálos források is jórészt vagy a kolostor belső ügyeit, vagy a szőlőket érintik.

A kora újkori források közül különösen fontosak a különböző földesúri adójegyzékek, amelyeket ezután összeírásoknak nevezünk: az urbáriumok és más adójegyzékek. Ezekben a város összes olyan telkét utcák szerint összeírták, amelyek után adót szedtek. A város első urbárium 1554-ből származik, innen ismerjük az első utcaneveket. Ennek az urbáriumnak a felsorolása azonban nem tökéletes, a város lakóinak nagyobb részét egyszerűen a piac (*teatrum*) címszó alá osztotta be, a d.-é. utca egyes részeit nem nevezte külön néven. 1631-ből származik a következő, utcaneveket is felsoroló urbárium, ezután e forrástípusnak viszonylag folyamatos sorozata maradt fenn. 1688-ig csak az utcákat sorolták fel, 1693-ban azonban egészen új módszerre tértek át: ezután az utcákból kiágazó

sikátorokat is feljegyezték a telkek sorrendjében. Az 1693-es urbárium módszerét 1791-ig követték a későbbi összeírások készítői. Ez a módszer oda vezetett, hogy az utcák neveit sokszor kihagyták, csak a telkeket és mellettük fekvő sikátorokat adták meg. Az 1693–1791 közötti urbáriumok sikátorai nem minden esetben azonosíthatók biztosan, az utcafelsorolások pedig hiányosak. Az összeírások készítői nem különítették el azokat a sikátorokat, amelyekre nem nyíltak kapuk, azoktól, ahol voltak telkek, így önálló utcává kezdtek válni. A városban mindig több utca volt, mint ahányat az összeírások tartalmaznak. Az 1693–1791 közti korszakot nem számítva, a sikátorok általában kimaradtak a felsorolásokból, az önállósló, nemrég kialakult utcák is csak lassan kerültek be ezekbe a kimutatásokba. Az összeírások készítői gyakran kifejejtettek egy vagy több utcát, ez azonban számukra nem jelentett problémát, mert a lényegyet teljesítették: a lakott telkeket a számukra megfelelő sorrendben összeírták. A 19. sz. első feléből az összeírások viszonylag jó sorozata maradt fenn.

Az összeírások sokszor nem tükrözték vissza pontosan a hagyományos névhasználatot, mert készítőik mesterséges utcanevadással próbálkoztak. A Barátszert összeíró vármegyei hivatalnokok 1747-ben két utcának is olyan nevet adtak, melyekkel sem előtte, sem utána más forrásokban nem találkozunk. 1791-ben három olyan utcanevet kreáltak, melyet szintén nem használtak a város lakói: a Burik, a Kaposi és Galambos utcát. 1830-ban a Kertaljai és a Hecske utcák önálló utcává kezdtek válni, azonban az akkor készült összeírásban szereplő Boglyoska, Szárhegy és Zöldág utca-nevek hiába utaltak ismert hegyekre és egy kocsmára, mégis újak és mesterségesek voltak, és nem honosodtak meg.

Az urbáriumok csak az uradalom fennhatósága alatt levő utcákat tartalmazták. A Papsor néha kimaradt a felsorolásból. A Barátszert 1848-ig csak egyetlen urbáriumban írták össze együtt a város többi részével, mert ennek más volt a földesura, mint a városnak.

Az urbáriumok általában a város vezetőinek kikérdezésével készült, erre több alkalommal a szövegben is utaltak. Az urbáriumok általában nem függetlenek egymástól, hanem egy korábbi urbárium átdolgozásával keletkeztek. Az 1676-os urbárium leíró része jelentős részben az 1657-es másolata. A MOL nyilvántartása szerint 1711 körülre datált és utcaneveket tartalmazó urbárium valójában az 1688-as másolata.

A térképek nem minden esetben nyújtanak megbízható információkat. Legtöbbször nem a rajzzal, hanem a feliratokkal, főleg az utcafeliratokkal volt probléma. A város topográfiai történetében a kontinuitás érvényesült. A város nem pusztult el teljesen, és nem került oszmán uralom alá. A történelmi művek szerzői e folyamatosságot mégsem használták ki. Zemplén megye történetírója, a 18.sz. végén, a 19. sz. elején alkotó Szirmay Antal téves adatokat közölt a Palotás u.-ról. A száz évvel később élt Dongó Gyárfás Géza, aki élete jelentős részét e városban élte le, a 18. század közepi urbárium több adatát a 20. század elején teljesen félreértette, vagy egyszerűen nem tudta értelmezni.⁵³

2.2 Településnyomok a város alapítása előtt

A Ronyvaköz és és az Alsókorpás dűlő területén, a Ronyva új medre mellett egy őskori telep nyomai kerültek elő. Az agyagba épített kunyhók lakói obszidián eszközöket és fekete színű, geometrikus alakzatokkal díszített kerémiatöredékeket hagytak maguk után. A belterülettől D-re, a Bibérc-tanyánál bronzkori leletek kerültek elő.⁵⁴

2.3 Az 1261-es kiváltságlevél

A mai város területén levő település első írásos említése egy hercegi kiváltságlevélben maradt ránk, amit István herceg, IV. Béla király elsőszülött fia 1261-ben adott a *sátorelői* – azaz sátoraljai – *hospeseknek*. A város királyi birtok volt, az ide letelepített *hospeseknek* ezért csak a király adhatott kiváltságot. IV. Béla azonban István hercegnek, az Árpádok szokásai szerint, hercegi területet, ún. dukátust adományozott. István 1260-ban már másodszor került Erdély élére, ezért nevezte magát Erdély hercegének. István hercegsége nemcsak Erdélyre terjedt ki, hanem több északkelet-magyarországi megyére is.⁵⁵ A királyi hercegek a királyok minden jogát gyakorolták saját hercegségi területükön, többek között a *hospes*-vagy városkiváltságok adományozását is, ezért adhatta ki István herceg a sátoraljaújhelyi privilégiumot.⁵⁶

Az 1261-es privilégium az egyik legkorábbi magyarországi városi kiváltságlevél. Az alapítólevél a következő rendelkezéseket tartalmazza: 1.) minden telek (*mansio*) után földbér (*terragium*) címén Szent István király napján (augusztus 20.) annyi dénárt fizetnek, amennyi két *pondus* ezüst értékének felel meg, 2.) a pataki ispán nem ítélkezhet fölöttük, hanem kisebb ügyekben az általuk választott bíró (*villicus*), a nagyobbakban pedig a király ítélt, 3.) a Bodrogban szabadon halászhatnak, 4.) ha a király ellátogat közéjük, vendégül kell látniuk, 5.) az örökös nélkül meghalt *hospesek* jószágait a pataki ispán nem foglalhatja le, ők azokkal szabadon rendelkezhetnek, 6.) hétfőnként vámmentes vásárt tarthatnak, 7.) a szabad állapotú emberek szabadon letelepedhetnek ott, anélkül, hogy jószágaiknak bármi sérelme esne, 8.) bírójukat évenként leválthatják, és mászt állíthatnak a helyébe, 9.) maguk számára papot közös akarattal szabadon választhatnak, 10.) a tizedet ugyanúgy fizetik, mint a pataki *hospesek*, 11.) minden másban ugyanazt a kiváltságot élvezik, mint a pataki *hospesek* 12.) a következő hét (!) vármegyében: Zemplénben, Újvárbán, Sárosban, Ungban, Borsavában és Szabolcsban nem kell vámot fizetniük,

13.) ha veszély esetén a Sátorhegyen levő királyi várba menekülnének, a várnagy joghatósága alá tartoznak, aki királyi felhatalmazásból plébánosukkal együtt ítélkezik felettük, és ha a várnagy nem megfelelően járna el, akkor a király személyében a plébános eltilthatja ettől a várnagyot, minderről pedig a domonkosok és a ferencesek tesznek tanúbizonyságot, 14.) ha a bíró valamely kisebb ügyben – azaz lopáson, latorságon, vérontáson és gyilkosságon kívül eső ügyekben – nem szolgáltatna igazságot, akkor a bírót idézzék a várnagy színe elé, aki majd a király által ráruházott hatalmánál fogva elítéli, 15.) a király által a *hospeseknek* adott telkeket a rajtuk emelt épületekkel együtt tetszésük szerint használhatják, szabadon eladhatják, adományozhatják, vagy kegyes célokra fordíthatják, 16.) ha valaki egy éven belül a neki adott telken nem építkezne,

3. ábra. A római katolikus templom környéke 1908-ban – SFL XV. 98/b – Oláh Tamás
Fig. 3 The surroundings of the Roman Catholic church in 1908 – SFL XV. 98/b – Oláh Tamás

akkor a király felhatalmazza a várnagyot, hogy elvegye tőle, és annak adja, aki építkezni tud rajta, 17.) szükség esetén a várbeli ciszternába közösen kell vizet hordaniuk, ha ezt nem tennék meg, a várnagy megbírságozhatja őket, 18.) ha valakit a királyhoz küldenének követségbe, akkor őt a várbeliek ne akadályozzák, hanem szabadon mehessen az uralkodóhoz, és szabadon térhessen onnan vissza.⁵⁷

A privilégium egy helyen csonka. A 11. pont előtt néhány szó kiszakadt, itt egy külön rendelkezés állt. A csonka részt mindeddig helytelenül úgy pótolták, hogy tizedeiket a saját papjuk kapja.

A kiváltságlevél olyan jogokat adott az újhelyieknek, amit a korabeli nyelven szabadságnak neveztek.⁵⁸ A szabadság kiváltságot, előjogot, privilégiumot jelentett, ez különböztette meg a sátorlajújhelyieket, egyáltalán a *hospeseket* társadalmi környezetüktől. A kiváltságok között voltak olyanok, melyek speciálisan csak az újhelyieké voltak, mások az országban máshol is elterjedt városi kiváltságokkal egyeztek meg.⁵⁹ Az oklevél általános bevezető részében, *arengájában* is egy általános elvvel találkozzunk. E szerint a király kötelessége, hogy alattvalói számát növelje, mert a nép sokasága dicsőségére szolgál. A városi kiváltságleveleknek ez az indoklása a tatárjárás után terjedt el a királyi kancelláriában, és a későbbi időkben toposzá vált.⁶⁰

A földbér fizetése azért került az első helyre, mert a település lakói és a település ura számára ez volt a legfontosabb. Az olyan birtok népei, akik csak földbért fizettek és megvendégelték urukat, a 13. sz.-ban jelentősen különböztek környezetüktől. A nem kiváltságolt településeken ugyanis többféle adót fizettek. István herceg számára a földbér fizetése volt a biztosítéka annak, hogy megérje kiváltságot adni az újhelyieknek. A pénzben fizetett földesúri adót ismerték ugyan a korábbi évszázadokban is, azonban a 13. sz.-ban kezdett jobban elterjedni, elsősorban a *hospesek* között. A két *pondusnyi* nagyság – azaz 1/48 márka, vagyis 4,87 g ezüst – ebben a században a legelterjedtebb mértéknek számított.⁶¹

Sátorlajújhely a pataki ispánságban feküdt. A pataki ispán a település illetékes királyi tisztségviselője és bírója volt. Azáltal, hogy az újhelyi *hospeseket* kivették a bírói joghatósága alól, az újhelyi kiváltságlevél igazi városprivilégium lett, ennek hiányában ui. csak hospesprivilégiumról szokás beszélni. A nagyobb ügyekben – hogy mit értenek alatta, azt az oklevél csak később fejtette ki – történő bíraskodást a herceg magának tartotta fenn. A korabeli jogelvek szerint szabad emberek nagyobb ügyében a király, a királyi bíróságok, leggyakrabban azonban a király által kinevezett helyi tisztségviselők, általában az ispánok bíraskodhattak csak. A király bírósága alá tartozás kiváltságot jelentett: azt fejezte ki, hogy a település közvetlenül a királytól függ, éppúgy ahogy közvetlenül neki fizeti adóját is. A király más tisztségviselőjét megbízhatta ezzel a feladattal, ez a személy azonban, mint a király megbízottja, vagy mint a királyi kúria bírója járt el, tehát a királyi bíraskodásnak legalább a fikcióját fenn tartották. Normális esetben, kisebb ügyekben a település földesura, illetve annak megbízottja, jelen esetben szintén a pataki ispán ítelt volna, az ő joghatósága alól azonban mindenképpen szabadulni akart a település, ezért kapta meg ezeket az ügyeket a bíró.

A halászati jog mindig a part mentén birtokos földesurat illette meg, Újhely esetében a királyt vagy a herceget.⁶² A halászathoz normális körülmények között csak a földesúr tisztségviselőjének, itt a pataki ispánnak az engedélye kellett. Mivel a privilégium szabad halászatot engedett, erre ezután nem volt szükség. E rendelkezés tehát szintén az ispán hatalma alól vette ki az újhelyieket. A megvendégelés vagy szállásadás (*descensus*) az egyik legősibb adófajta: a birtokára ellátogató birtokos ellátásáról a helyieknek kellett gondoskodniuk. A megvendégelés egyszerre volt gazdasági érdek és szimbolikus kapocs az alattvalók és a földesúr – jelen esetben a herceg – között. Ez a szolgáltatás a következő évtizedekben eredeti formájában az egész országban elhalt, és átalakult adóvá, ebből jött létre az ünnepi ajándék.⁶³ A földbér és a megvendégelésből kifejlődött ajándék volt a telekhez kötődő két legfontosabb adó, amelyek ugyan az évszázadok során sokat veszítettek gazdasági jelentőségükből, de Újhelyen a 18. század végéig fennmaradtak.

Az örökös nélkül meghalt szabad emberek birtoka a földesúrra szállt vissza, aki helyi tisztségviselője – ebben az esetben újfent a pataki ispán – útján adta tovább másnak a jószágokat. Az ispáni lefoglalási jog megtiltásával a herceg (király) ezúttal is a pataki ispán hatáskörét csökkentette. Szó sem volt korlátlan végrendelkezési jogról! A kiváltságlevél csak az örökösök hiánya esetén adott lehetőséget a végrendelkezésre, addig, amíg voltak törvényes örökösök, az ő örökösödési joguk érvényesült. Számos későbbi középkori és kora újkori újhelyi, de egyáltalán a hegyaljai példák azt bizonyítják, hogy polgárok, jobbágyok jogában – akárcsak a nemeseikében – is megkülönböztették az ősi vagy öröklött és a szerzett jószágokat. Ez a kiváltság valószínűleg a szerzett birtokok adományozásának engedélyezését jelentette.⁶⁴

A meghatározott napon való heti vásártartás engedélyezése gyakori rendelkezése volt a hospes- és városprivilégiumoknak. A vámmentes vásár azt jelentette, hogy vásárnap és kedden, tehát a hetivásár napját megelőző és az azt követő napon – valószínűleg nem egész nap, hanem csak a megelőző nap déletől a következő nap délig – az Újhelyre igyekvő vásárolóknak a királyi vámnál nem kellett vámot fizetniük. E vámok felügyelete az ispán kötelessége volt, aki részesedett is e jövedelemből. Az újhelyi vásárvám szedésére nem vonatkozott a rendelkezés, azt évszázadokon át szedte a város. Annak azonban már más értelme volt: az a vásárolók védelmének, valamint a hiteles mértékek kiszolgáltatásának a díja volt. A herceg bevételei ezúttal sem csorbultak. Joggal gondolhatta, hogy a hetivásár gazdaggá teszi a települését, a környékbeli, elsősorban hercegi birtokok népei mind igénybe veszik azt, és ezáltal gyarapodnak, így hosszú távon hasznot is remélhetett a vámmentes vásártól. Az ispán jogai ezúttal is csökkentek, hiszen így elesett az újhelyi vásárra tartók vámjának harmadától. A 13. sz.-ban már meglevő jogi norma volt, hogy egy napi járóföldön belül ugyanazon a napon nem lehetett hetivásárt tartani. Patak vásárának első említését ugyan csak 1335-ből ismerjük, ennek ellenére bizonyos, hogy a pataki hetivásár korábban kialakult, mint az újhelyi. Patakon szombaton volt hetivásár, ezért tették a mellette fekvő Újhely vásárát a következő munkanapra, hétfőre.⁶⁵

A szabad letelepedés engedélyezése a város benépesítésének legbiztosabb útját jelentette.⁶⁶ Azért csak szabad emberek költözését engedte meg a herceg, mivel csak ők költözhetek el lakhelyükről, és hagyhatták el addigi urukat. Az országban ekkor még nagy számban élő szolgák számára a herceg nem engedélyezhette a letelepedést, hiszen azzal megkárosította volna uraikat. A költözéskor a régi földesúr így is gyakran lefoglalta az elköltöző dolgait és állatait. Ez valószínűleg mindig is jogsértő volt, a hospeskiváltságok pedig rendszeresen megtiltották. A későbbi középkorban az ilyen kiváltságok költözési szabályozásából alakult ki az egész országban a jobbágyok szabad költözési joga.

A szabad plébánosválasztás arra szolgált, hogy a városi közösség saját területén maga gyakorolja a kegyúri jogokat, vagy azok egy részét. A patakiak tizedfizetési és egyéb kiváltságainak követésének az volt az oka, hogy az újhelyi plébánia a pataki plébánia ősi jogainak egy részét örökölte, azaz Újhely is exempt plébánia lett. Patak privilégiuma nem maradt ránc, azonban szinte biztos, hogy eddig a pontig nagyjából megegyezett az újhelyivel. A hét megyére szóló vámmenteségről szóló mondat szintén csonka, a felsorolásból egy megye neve hiányzik, az oklevél kiszakadt részén minden bizonnyal Patak megye neve állt. A hét vármegye megegyezik Újhely 13. sz.-i legtávolabbi, vagy legtávolabbinak szánt piackörzetével. Másrészt a terület megegyezett az egyébként Erdélyben uralkodó ifjabb király uralmi területének egy részével is.⁶⁷

Az újhelyi privilégium két részre oszlik: a vámmenteségről szóló pontig a korai városprivilégiumok szokásos rendelkezéseit tartalmazza, utána azonban sajátos újhelyi problémák következnek. Az oklevél szóhasználatától kezdve megváltozik. Eddig túlnyomórészt az ispán joghatósága alól mentesítette a várost, ezután azonban a vár és a várnagy, valamint a város viszonyáról szól. A pataki ispán és a pataki várnagy két külön személy volt. A város fölött, a Sátorhegyen épült vár királyi terület volt, akárcsak a város, a várban azonban korlátlanul érvényesült a várnagy bírói jogköre. E várat – akárcsak a korban épült más kővárakat – menedékhelynek építették, részben a birtokos népei, azaz az újhelyiek részére. Ha az újhelyiek a várba menekültek volna, akkor el kellett fogadniuk a várnagy fennhatóságát. A várban a bíró nem osztozhatott a várnaggyal a joghatóságon, az újhelyieknek azonban annyi könnyebbségük volt, hogy vita esetén a plébános együtt ítelt a várnaggyal. A plébános egyszerre volt kívülálló és a várhoz tartozó személy. Egyrészt az egyházi rendhez tartozott, azaz kívül állt a világi társadalmon, azonban elvileg a városiakok

választották, így megbízhattak benne. Ha vitás ügyekben vizsgálatot végeztek, akkor nem lehetett sem a várbelieknek, sem pedig a városiaknak hinni, mert az előbbiek a várnagytól függtek, az utóbbiak pedig sérelmet szenvedett társukhoz húztak volna. A kiváltságlevél ezért rendelkezett úgy, hogy ilyenkor szintén egyháziak, a pataki két koldulórendi rendház tagjai, tanúskodjanak a valóságról. A közvetlen hercegi (királyi) alárendeltséget ezúttal is kihangsúlyozták: a várnagy és a plébános a várba menekülők fölött királyi felhatalmazásból (*auctoritate nostra*) bíraskodott.

A következő pontot csak akkor értelmezhetjük helyesen, ha ehhez a rendelkezéshez is odaértjük, hogy a várba menekült városlakók ügyeiről van szó. Elképzelhetetlen ugyanis, hogy a nagyobb ügyek feletti ítélkezést az ispántól elvették, majd a herceg vagy a király magára (*ad nostram presentiam*) vállalta volna, az újonnan épített vár várnagya azonban ilyen ügyekben maga elé (*ad castellani presentiam*) idézhette volna a polgárokat. Ezúttal tehát nem a békés időkben, a városban megesett súlyos ügyek elbírálásáról volt szó, hanem a vár területén történetekről, melyeket a kiváltságlevél fenntartott a várnagy számára. A lopás, latorság, vérontás és a gyilkosság számítottak az ún. nagyobb ügyeknek, mivel ezekért fő- és jószágvesztés járt. A kisebb ügyeket általában negatívan fogalmazták meg, mint ahogy ezt az oklevél is tette. Ide értették mindazokat a bűncselekményeket, amelyek nem a nagyobb ügyekhez tartoztak. A kisebb ügyekben fenntartották a városiak szabadságát, azaz még a várban is a bíró ítélte felettük. A szabadságlevél összeállítója ezúttal is gondosan járt el: a hanyag bíró helyett a kisebb ügyekben eljárhatott ugyan a várnagy, azonban csak a király által neki adott felhatalmazásnak köszönhetően (*a nobis sibi tradita potestate*).

A vár és a város sajátos viszonyát világítja meg a következő két rendelkezés. 1261-ben még nem volt kész a vár, a város betelepítése is csak ekkor kezdődött el, valószínűleg csupán a telkeket mérték ki, de az összes házat még nem építették fel. Az alapításkor átadott telkek örökösön (*in evum*) illették meg az újhelyieket, melyek fölött a házzal együtt szabadon rendelkezhettek. E javak fölötti szabad rendelkezés még annyira sem jelenthetett korlátozás nélküli tulajdonjogot és szabad rendelkezést, mint a szerzett jószágok korábban már említett esetében. A földesúri háramlási jog ezeknél a telkeknél biztosan érvényesült, a városlakó azonban eladhatta, leköthette vagy kegyes célra is fordíthatta a jószágait, minden bizonnyal rokoni és a szomszédi jogok megtartása mellett. A herceg érdeke az volt, hogy a város minél előbb felépüljön, a várnagy ezért vehette el az építkezést meg nem kezdő *hospestől* telket, és adhatta oda másnak. Most is megjegyezték azonban – akárcsak a várbeli bíraskodásról szóló pontnál –, hogy a várnagy a király felhatalmazásából cselekszik (*dedimus auctoritatem*). A város építésének felügyelete tehát részben a várnagy feladata lett.

A várhegyen álló vár túl magas volt ahhoz, hogy ott kutat lehessen furni, a vár pedig csak úgy szolgálhatott megbízható menedékkül, ha ciszterna vagy mindig tele volt vízzel, ezért erről a hospeseknek kellett gondoskodniuk. A kiváltságlevél azzal nyomatékosította utójára a herceg (és a király) valamint a település különleges, közvetlen viszonyát, hogy megengedte a városiaknak, hogy követséget küldjenek a herceghez. Ilyen követségre akkor volt szükség, ha a hospesek panaszt tettek, mert kiváltságaikat csorbították. Az újhelyiek jogait csak az ispán vagy a várnagy korlátozhatta. E rendelkezés az eddigiek betetőzéseként, mintegy utolsó biztosítékként garantálta a település privilegizált helyzetét. Ha a városlakóknak panaszuk lett volna az ispán vagy a várnagy ellen, akkor legfőbb bírójuknál, közvetlenül a királynál vagy a hercegnél kereshettek jogorvoslatot.

2.4 Mezőváros, vár és uradalom 1526-ig

Sátoraljaújhely a 14. sz. első negyedéig a pataki ispánság területén feküdt. A pataki ispánság királyi birtok volt, nevét központjáról a Sátoraljaújhellyel D-ről határos Patakról, a mai Sárospatakról kapta. A pataki ispánsághoz hasonló királyi uradalmakat történelmi műszóval erdőispánságoknak nevezzük. A pataki ispánság – akárcsak több más hasonló ispánság – 1323 körül megszűnt, egyszerű királyi uradalom lett, melyet véglegesen 1392-ben adományoztak el.⁶⁸ A város alapításától kezdve egészen 1848-ig folyamatosan a pataki uradalom része volt. Az uradalom birtokosai egyben a város birtokosai is voltak.

A város alapítása az ország tatárjárás utáni újjáépítésének része volt. A tatárjárás után a magyar társadalom rohamosan átalakult, ebben nagy szerepe volt annak, hogy a sátoraljaújhelyihez hasonló kiváltságok szerint népesítették be az elpusztult területeket. Királyi és nem királyi birtokokra rendszeresen hoztak idegen telepéseket, akik kiváltságokat kaptak. A pataki ispánság területén ez a folyamat már a tatárjárás előtt elkezdődött. 1201-ben az Olasziba – a mai Bodrogolasziba – telepített olaszok, vagyis vallonok kaptak kiváltságokat Imre királytól.⁶⁹ Patakra is vallonokat telepítettek.

A helység 1261 előtti történetéről semmiféle írott forrás nem áll rendelkezésünkre. A magyar Anonymus, aki a 13. sz. elején írta meg a honfoglalás történetét, kétszer is megemlítette Sátorhalmát (*Saturholmu*), ez alatt azonban a Sátor-hegyet, vagy az egész Sátor-hegycsoportot értette, ellenben a településről nem beszélt. Mindaddig nem került elő olyan értékelhető régészeti lelet, ami a város – vagy annak egy része – kora Árpád-kori lakottságát bizonyítaná. Az újhelyi alapítólevél még egy épülőfélben levő városról szól, ahol még csak a telkeket mérték ki, teljesen nem építették fel.⁷⁰ Ennek ellenére nehezen képzelhető el, hogy ezen a jó köz-

lekedési adottságokkal rendelkező helyen, a falvakkal sűrűn betelepült Bodrogköz közelében, ráadásul a kora középkor földművelési és a hozzá szorosan kapcsoló települési viszonyai között korábban ne lett volna valamilyen település.⁷¹

Az ispánság központja, Patak fontos szerepet játszott Sátoraljaújhely alapításában. István herceg a kiváltságlevél első részében előírta a pataki példa követését, a későbbiekben pedig a pataki szerzetesek feladatává tette, hogy a várnagy és az újhelyiek közti esetleges vitában tanúskodjanak. Az újhelyi hétfői vásári nap is a patakihoz alkalmazkodott. Az újhelyi plébánia a pataki plébánia területéből szakadt ki, a pataki plébánosoknak egészen a reformációig megmaradtak az újhelyi plébánia fölötti egyes jogaik. Az Újhelyre telepített ágostonos rend kiválasztása is a másik két, Patakon működő koldulórend éredekeinek figyelembe vételével történt.

Az újhelyi vendégek nem tartoztak sem a városkiváltság adományozásakor Magyarországon leggyakoribb délnémet, sem a korábbi korszak vallon telepesei közé. 1307-től kezdve több sátoraljaújhelyi polgár nevét ismerjük. A 14. sz. első feléből származó nevek többsége olyan keresztnév latin alakja, amely semmit nem árul el viselője nemzetiségéről, azonban teljesen megfelel a kor magyarországi névhasználati szokásainak. E nevek nem utalnak egyértelműen vallon vagy német eredetre, viselőik lehetnek magyarok, szlávok (szlovákok vagy lengyelek), németek, vallonok is. A későbbi családnév jórészt magyar hangzásúak, így valószínű, hogy az újhelyi vendégek többsége a város alapításától kezdve magyar volt. A magyarnak feltételezett nevek mellett két, a 14. sz. első feléből fennmaradt név viselője szláv nyelvű lehetett: egyiküket Szidliknek, másikukat Tót Ivánnak hívták, ők talán szlovákok voltak. A szórványosan előforduló nevek alapján megállapítható, hogy a város lakóinak túlnyomó része a későbbi középkorban is magyar volt. Magyar nevek szerepelnek egy több újhelyi férfit felsoroló 1475-ben kelt oklevélben.⁷²

Sátoraljaújhely alapítása időben egybeesett a pataki vár építésével. Addig az uradalom központja Patakon volt, 1261 előtt azonban várat építettek a Sátorhegyen (*castrum nostrum de Saturhyg*), azaz az újonnan alapított várostól DNy-ra fekvő hegyen, amit ettől kezdve Várhegynek neveztek. A vár jól védhető hegyre épült, építésének célja az volt, hogy egy esetleges támadás esetén – egészen bizonyosan újabb mongol támadásra gondoltak az építők – menedékkül szolgáljon az ispánság lakóinak.⁷³ A vár Sátoraljaújhely határában, a Patak felé vezető út fölött, Újhely határának Patakhöz közeli részén állt. Megépítése után leggyakrabban pataki várnak (*castrum Potok, Patak*) hívták, de előfordult az újhelyi vár (*Wyheluara*) megnevezés is.⁷⁴ Kettős elnevezésének oka egyszerű volt: azért hívták patakinak, mert a pataki ispánság majd a pataki uradalom vára volt, újhelyinek pedig azért, mert Újhely város külterületén feküdt. Az újhelyi vár menedékvár volt, az uradalom központja azonban továbbra is Patakon volt, ahol a földesuraknak több kúriájuk állt.⁷⁵ 1465 után az egyik pataki kúriát hol várnak, hol kastélynak nevezték, ez azonban nem azonos a Perényi Péter által az 1530-as években építtetni kezdett, ma is álló sárospataki várral.⁷⁶ A pataki kúriák mellett néha az újhelyi várban is éltek a vár birtokosai, így például 1459 telén. Ekkor valószínűleg a Mátyás király elleni összesküvés híre miatt vonult vissza a várába Pálóci László.⁷⁷

Amikor 1261-ben kiállították a város alapítólevelét, nemcsak a város, hanem a vár sem épült még fel teljesen. 1262-ben István herceg a Balogsemjén nemzetségből való Ubul fia Mihály ispánnak – a későbbi Kállai család egyik őse – adta örök birtoklásra a vár északi tornyát, amely akkor még nem volt kész. A hegy tetején álló vár számára ostrom esetén csak a ciszterna biztosította az ivóvizet, ezért erről ezúttal is szót ejtettek:

4. ábra. A város pecsétje egy 1354-es oklevélén – MOL DL 4430
Fig. 4 The seal of the town on a charter from 1354 – MOL DL 4430

5. ábra. A város pecsétje egy 1513-as oklevélen – Bártfa város lt. okl. 4398. – Štefan Péchy

Fig. 5 The seal of the town on a charter from 1513 – The archives of the town of Bártfa/Bardejov. 4398. – Štefan Péchy

a víztárolót ostrom esetén Mihály ispán és örökösei közösen használhatták a királyi vár várnagyával. A tornyot Mihály ispán és leszármazói a várnagytól függetlenül használhatták, csak ostrom esetén voltak alárendelve a várnagy joghatóságának, aki ilyenkor az egész vár területén parancsolt. A Kállai-ösök vámmentesen szállíthattak élelmiszert a várba.⁷⁸ A Balogsemjén nemzetségnek ez az ága csak István hercegsége és királysága majd Kun László alatt birtokolt a várban, utána kikerültek a hatalomból, és elvesztették várrészüket.⁷⁹ Várbeli birtoklásuk nem jelentette azt, hogy a királyi uradalom vagy ennek egy része, pl. Újhely városa is a birtokukba került volna.

A várat ugyan a tatárok ellen építették, első ostromát azonban egy belháborúban kellett kiállnia, valószínűleg 1264-ben. Ebben az évben IV. Béla király és fia, István herceg – aki ekkor már az ifjabb király címet viselte – közt háború tört ki. István felesége, Erzsébet és gyermekei a pataki várban voltak, amikor a király seregei az erősséget megostromolták, elfoglalták, az ifjabb király családját pedig foglyul ejtették.⁸⁰ Az ostrommal együtt járó harc valószínűleg a frissen alapított várost is érintette. A város lakói gyakran láthatták vendégül az alapítót, aki többször is tartózkodott a várban, akárcsak fia, Kun László is.⁸¹ A várat 1281-ben vagy 1282-ben is megostromolták. Ekkor a nemrégiben hivataláról letett nádor, az Aba nemzetségbeli Finta lázadt fel László király ellen. Finta feltehetőleg elfoglalta a várat, amelyet fegyverrel vettek vissza tőle.⁸² A mongolok egy csapata 1285-ben betört Magyarországra, és Patakon is pusztítottak. Hogy a vár alatt fekvő Sátoraljaújhelyt elkerülték-e vagy sem, nem tudjuk.⁸³

A vár felépítése és a város alapítása után a pataki ispánság belső igazgatása átalakult. Az uradalmon belül egy kisebb területi egységet hoztak létre, ami az ispánság é. részét foglalta magába, központja Sátoraljaújhely volt, rajta kívül még négy birtok tartozott hozzá: Táj, Borsi, Kovácsi és Obizligete. IV. (Kun) László, aki 1282-ben, miután több mint egy hónapot töltött a pataki várban, a Patak melletti újhelyi vendégek (*hospitum nostrorum de Wyhel prope castrum Potok*) kérésére elrendelte, hogy az Újhelyhez tartozó birtokaikat (*quasdam possessiones ipsorum Toy, Borsi, Koachy et Obizligety vocatas, ad eandem villam Wyhel pertinentes*), melyeket elvettek tőlük, adják vissza nekik.⁸⁴ Az oklevél Újhelyt *villa*-nak, a hozzá tartozó településeket *possessio*-nak nevezte. Ekkor még e négy *possessio* mindegyike lakott lehetett, a 14. sz. folyamán kettő azonban lakatlanná vált. Újhelyhez tartozásuk talán azt jelentette, hogy határaitak az újhelyiek is művelhették.

A középkorban több magyar város szerzett magának közelében fekvő földeket vagy lakott falvakat. A szerzés történhetett vásárlással vagy királyi adománnyal. A lakott falvak vagy idővel a városba olvadtak, vagy a város földesurasága alá kerültek. A szabad királyi városok közül Sopron több jobbágyfalu birtokosa volt, és egy kisebb, városi birtokban levő uradalom épült ki szomszédságában. Nagyszombat és Pozsony több települést olvasztott határába. Újhely királyi – azaz királyi tulajdonban levő – város volt, az uralkodó és a városlakók célja eredetileg valószínűleg hasonló volt, mint a soproniaknak, pozsonyiaknak és a nagyszombatiaknak. Mivel a későbbiekben Sátoraljaújhely megmaradt földesúri – királyi majd magánföldesúri – alárendeltségben levő városnak, így a magyar szokásjog számára értelmezhetetlenné vált ez az adomány. Az Újhely környéki birtokok a várossal együtt a pataki uradalom tartozékai voltak, csupán arra szolgáltak, hogy az uradalmon belül egy kisebb egységet képezzenek.

Táj a város határától É-ra, a Káté szőlőhegy közelében feküdt. 1321-ben még valószínűleg lakott volt. A 15. sz. első felében már lakatlan, de önálló határral rendelkező földterületként, ún. *predium*ként emlegették. A 14. sz. folyamán Kistoronya (Malá Trňa SK) határába olvadt, és szőlőhegy lett belőle. Lakott részét abban a patak völgyben fekvő, Tájhegy alja nevű dűlőben kereshetjük, ami fölött a Simonyos vagy Simony-hegy (Šimonov vrch) egyik szőlőhegye, a Tájhegy magasodik. Nevét említik többek között a kistoronyai szőlőhegyeket felsoroló 1704-es urbáriumban.⁸⁵ Borsi megmaradt lakott településnek, ma is önálló község, Kovácsi pedig Borsi határába olvadt. Ez utóbbi település Borsitól D-re feküdt, a Bodrog egyik

nagy kanyarulata félkaréjban vette körbe. E kanyart a 19. sz.-i folyórendezéskor levágták, így a terület a folyó bal partjára került, nevét a fő- és a holtág által körülvett sziget, a Kovácsi-rétek (Kovácske lúky) őrzi.⁸⁶ Borsihoz hasonlóan Obizligete sem pusztult el, csak új nevet kapott, valószínűleg azonos a későbbi Kistoronyával.⁸⁷

A sátoraljaújhelyi kiváltságok nem sokkal érték túl az Árpádokat. A városprivilegiumot egy másik, a város számára engedélyezett kiváltsággal együtt először Kun László erősítette meg 1284-ben, majd III. András 1291-ben.⁸⁸ Több megerősítés nem maradt fenn, bizonyára nem is készült ilyen oklevél, márpedig a későbbi megerősítés ugyanolyan kelléke a városi szabadságoknak, mint a kiváltságok adományozása. A város mindig a pataki ispánság majd a pataki uradalom része volt, amit az Árpádok a saját kezükön tartottak. I. Károly király azonban rövid időre kétszer is eladományozta az uradalmat, igaz, gyorsan vissza is szerezte. Az Anjouk későbbi uralma alatt királyi vagy királynéi kézben volt az uradalom és a hozzá tartozó két város, Patak és Újhely. I. Károly király sem uralma elején, sem az 1323-as nagy oklevélmegerősítéskor nem erősítette meg Újhely privilegiumait, így III. András király megerősítő oklevele a középkori jogfelfogás szerint hatályát veszítette, igaz Kun László megerősítését elvileg elismerhették volna.⁸⁹ Az uradalom és a város eladományozása után a privilegium értelmezhetetlenné vált, hiszen az abból indult ki, hogy a település királyi (hercegi) birtokban van. Az Árpádok kihalása után az újhelyiek nem hivatkoztak e kiváltságokra, a kiváltságlevél pedig valamelyik földesuruk levéltárába vándorolt és a Rákóczi-iratokkal együtt 1711 után a kamarai levéltárba került.⁹⁰ Ha a város az egész középkorban királyi kézen maradt volna is, önmagában az 1261-es városprivilegium akkor sem lett volna elég ahhoz, hogy Újhelyből szabad királyi város váljon, legfeljebb azoknak a sajátos helyzetű királyi városoknak a sorát gyarapította volna, melyeket újabban királyi szabad városoknak neveznek.⁹¹

1312-ben súlyos harcok dúltak a vidéken. A király ellen fellázadt Amadé nádor fiai a pataki ispánságra és I. Károlynak a környéken birtokos híveire támadtak. Céljuk elsősorban az uradalom központja, Patak volt, amely ellen tavasszal indítottak támadást. A várost nem tudták bevenni, de a környéket feldúlták. A lázadók zsákmánnyal visszatérő hadait a király szolgálatában álló Petenye fia Péter és a Baksa-rokonság néhány tagja támadta meg.⁹² Miután a király június 15-én Rozgonyinál megverte a lázadókat, Patakra tért vissza, és a nyár egy részét itt töltötte. Pár évvel később egy újabb lázadás célpontja lett az uradalom. 1314 második vagy 1315 első felében az Ákos nemzetségbeli István nádor fiainak csapata Csák Máté harcosainak segítségével felgyújtotta Sárospatakot.⁹³ 1316 végén Petenye fia Péter zempléni ispán lázadt fel a király ellen. E lázadás hadi eseményeit azonban nem ismerjük.⁹⁴ Az 1312–1316 közti harcok valószínűleg Sátoraljaújhelyt is érintették, de erről a források nem szólnak.

A Baksa-rokonság Kun László korában került kapcsolatba a pataki uradalommal.⁹⁵ Amikor III. András trónra lépett, a családhoz tartozó Simon fia György – a Sóvári Sós család őse – királyi várnagyként nyitotta meg a vár kapuját az új uralkodó előtt. A család az Anjou-házból való I. Károlyt is királyi várnagyként szolgálta. Valamikor az 1310-as évek harcai során a király aztán nekik adományozta az uradalmat. Ez volt az első eset, hogy a pataki ispánság magánbirtokos kezére került. 1318-ban a Baksa-rokonságé volt az uradalom, egymás közt pereskedtek is miatta. Tamás ispán fiai László és Dancs mester újhelyi részüket átadták Simon fia Tamásnak. 1319-ben I. Károly király visszavette az egész uradalmat, a Baksa-rokonság a hűtlen Petenye fia Péter borostyáni uradalmát kapta érte cserébe.⁹⁶ A király 1327 körül újra eladományozta a pataki jószágokat. Az uradalmat Babonics János egykori szlavón és dalmát horvát bán, majd a királyné tárnokmestere kapta meg, aki 1334-ben az újhelyi várban végrendelkezett. Halála után az uradalom visszaszállt a királyra, és 1392-ig királyi kézen is maradt.⁹⁷

Az uradalom királyi birtoklása részben királynéi birtoklást jelentett. A pataki ispánság már valószínűleg István ifjabb királysága alatt királynéi kézen volt: felesége Erzsébet feltehetőleg királynéi jószágként lakott benne, amikor ott elfogták IV. Béla emberei. Babonics János királynéi tárnokmesterként is valószínűleg Károly király feleségétől, Erzsébettől, vagy legalábbis Erzsébet közbenjárására kapta az uradalmat. Az István ifjabb király és I. Károly korabeli királynéi birtoklást csak feltételezhetjük, a későbbi adatok azonban már biztosan a királynéi fennhatóságra utalnak. I. Károly özvegye, Erzsébet királyné fia, Nagy Lajos uralkodása alatt, 1358-ban ugyanúgy birtokolta az uradalmat, mint ahogy valószínűleg korábban is tette. Amikor ugyanis I. Károly királynak a pálosok számára kiállított megerősítő oklevelét Nagy Lajos megerősítette, ahhoz a királyné is hozzájárulását adta, erre pedig csak akkor volt szükség, ha az ő jogait is érintette a rendelkezés.⁹⁸ 1361-ben a pataki plébános Újhely városát a királynéi tárnokmester bírósága elé idéztette meg, ami megint a királynéi birtoklást bizonyítja, mert általában e báró ítélkezett a királynéi birtokok ügyeiben.⁹⁹ Zsigmond király felesége és társuralkodója, Mária királynő, hasonlóképpen királynéi jogon rendelkezett a pataki uradalom fölött.

1390-ben Perényi Miklós szőrényi bán magának kérte az uradalmat, Zsigmond király ki is állította az adományozásról szóló oklevelet, a Perényiek mégsem lettek ekkor birtokosok. Patak és környéke a királynő kezén volt, aki nem járult hozzá az adományhoz. Egy jó hónap múlva a Patakon tartózkodó Mária királynő tett kegyes adományt az újhelyi várhoz tartozó földekből a pálosoknak.¹⁰⁰ Perényi Miklós a pataki jószágok helyett valószínűleg ekkor kapta meg a Krassó megyei érsomlyói uradalmat, 1392-ben azonban a király elcserélte vele ezt, és neki adta Patakot

tartozékaival és az Abaúj megyei Szinával együtt.¹⁰¹ Ez a csere hasonlított más királyi cserékhez. Perényi ekkor már nem volt szörényi bán, Érsomlyót pedig Zsigmond az oszmánok elleni határvédelemmel megbízott temesi ispánsághoz rendelte, hogy részben ebből fedezzék a temesi ispánok katonai kiadásait. Érsomlyó értékesebb volt Pataknál és Szinánál, a király ugyan későbbi kárpótlást ígért Perényinek, az azonban kétséges, hogy erre valóban sor került-e.¹⁰² Ettől kezdve az uradalom egészen 1848-ig többnyire magánbirtokosok kezén volt, amit – nem számítva az 1775-től 1807-ig tartó kamarai korszakot – csak egy-egy rövid királyi birtoklás szakított meg. Ha a koronára háramlott az uradalom, a lehető leggyorsabban újra eladományozták.

Az adománnyal a Perényi rokonság terebesi – más néven idősebb vagy nádori – ágán belül létrejött az önálló pataki alág, ahol a családtagok néha még az ősi Perényi nevet is elhagyták, és Patakinak nevezték magukat.¹⁰³ 1428-ban a birtokszerző Perényi Miklós ugyanilyen nevű fia Zsigmond királlyal együtt hadba vonult Galambóc vára alá, ahol végrendeletet készített. Mivel fiverei gyermektelenül meghaltak és gyermekei neki sem voltak, halála esetén a pataki uradalomnak jog szerint vissza kellett szállnia a királyra, a többi Perényi ág ugyanis nem volt jogosult az öröklésre. Zsigmond király azonban megígérte neki, hogy özvegye élete végéig megmaradhat Újhely és Szina birtokában.¹⁰⁴ A pataki alág utolsó férfitagja nem sokkal a végrendelet készítése után meghalt. Zsigmond király 1429-ben az uradalmat egy másik bárói családnak, a három Pálóci fivérnek: György esztergomi érseknek, Mátyus országbírónak és Imrének adta. Az új birtokosok ezúttal is királyi cserével jutottak az uradalomhoz: a Pozsony megyei Sempte és a Sáros megyei Szakalya várát adták érte a királynak. Az adománylevél egyben az uradalom legpontosabb középkori leírását is tartalmazza. Ebből kiderül, hogy a váltakozó birtokosok Kun László óta nem sokat változtattak az uradalom szerkezetén, az továbbra is kétközpontú maradt, egy é. és egy d. részre tagolódott. Az uradalom két városa: Patak és Újhely állt a részek élén, pontosabban az é. rész élén a vár, ahonnan azonban az egész uradalmat is igazgatták. Mivel a 14. sz. közepe óta az uradalom nagysága nem változott, a vonzáskörzetekben sem történt változás. Újhelyhez tartozott Borsi és Toronya és az ekkor már csak lakatlan földterületként, prédiümként emlegetett Táj és Kovács.¹⁰⁵ Hogy az uradalom két részre tagolódása megjelent-e belső igazgatásában, nem tudjuk. A földesurat mindkét részen a várnagy képviselte, az alvárnagyok hatáskörét pedig talán valamelyest területileg elválasztották egymástól. 1450-ben hosszú idő után először gyarapodott az uradalom területe: a Pálóciak megvásárolták az Újhellyel szomszédos Szépbányát, más néven Bányácskát, a mai Rudabányácskát.¹⁰⁶ 1453-ban, miután V. László elfoglalta a magyar trónt, és konszolidálni akarta a polgárháború utáni helyzetet, a Pálóciakat megerősítette birtokaikban, akik új adományt kaptak eddig meglévő birtokaikra, többek közt a pataki uradalomra is.¹⁰⁷ 1526-ig a Pálóciak maradtak az uradalom birtokosai, ezen semmit sem változtatott, hogy a családtagok időnként felosztották egymás közt, vagy zálogba adták. 1490–1492-ben, amikor János Albert lengyel herceg el akarta foglalni a magyar trónt, a Pálóciak a pataki várból gátolták meg, hogy a lengyel trónkövetelő magyar hívei eljussanak a herceg táborába. A lengyel csapatok ezt nem nézték tétlenül, a várát és Patak városát – minden bizonnyal Újhellyel együtt – rövid időre elfoglalták.¹⁰⁸

Sátoraljaújhelyen 1526 előtt a pataki uradalom birtokosain kívül nem volt más világi földesúr. Bizonyára lakott itt néhány nemes, de ők nem voltak lakóhelyük birtokosai. A három egyházi intézmény birtokjogai egészen különbözőek voltak. A középkorban a plébános, illetve a plébánia nem számított valódi földesúrnak. Jövedelmei, birtokai a földesúr birtokán feküdtek, aki kegyúri jogainál fogva köteles volt megvédeni ezeket. A plébánia birtokai jogilag különböztek a jobbágyság birtokaitól, de nem váltak önálló birtokká. A vilhelmita-ágostonos kolostor helyzete ehhez hasonló volt. A kolostor a város területén feküdt, jobbágyság a város lakói voltak. Ezzel ellentétben a Szent Egyed kolostor a város területén kívül állt és az újkorban Barátságnevet nevezett terület földesura volt.

A középkori latinságban Sátoraljaújhelyt három szóval jelölték: *villa*, *civitas* és *oppidum*. A *villa*-t a város alapításától kezdve a 14. sz. első harmadáig használták, utána ez a kifejezés teljesen eltűnt az oklevelekből.¹⁰⁹ Ez a szó általában falut jelentett, de városias településekre is alkalmazták, sokszor jelzős szerkezetben *libera villa*-ként, ezt azonban Sátoraljaújhelyre nem használták. A 14. sz. közepétől a század végéig a város neve mellé a *civitas* főnevet tették, így nevezték a várost a városi tanács oklevelei és a külső oklevélírók is.¹¹⁰ A város eladományozása után megjelölése azonnal megváltozott. Ettől kezdve a külső oklevelek kiadói szinte kivétel nélkül, következetesen *oppidum*-nak nevezték.¹¹¹ Az önelnevezés jóval lassabban követte e változást: az újhelyi oklevelek fogalmazói a 15. sz. első harmadáig továbbra is *civitas*-nak titulálták a várost, azután azonban ők is áttértek az *oppidum*-ra.¹¹² Néhány, külső oklevélkibocsátó *possessio*-nak nevezte a települést, ez azonban csak ritkán fordult elő, olyankor, amikor több települést soroltak fel egymás mellett. Sátoraljaújhely esetében a *villa*, *civitas* és *oppidum* elnevezések mögött magyarul valószínűleg mindig a város szót kell keresni. A középkor végén az *oppidum* szó pontos magyar fordítása a mezőváros volt, ami jogi kategóriának is számított. E magyar szót azokra a városokra használták, amelyeket nem vett körbe fal, hanem a város lakott területe után közvetlenül a mezők következtek.

A város saját írásbelisége egy 1349-es oklevéllel kezdődik, a város pecsétjét is ekkor említik először.¹¹³ Korábban a pataki, majd az újhelyi plé-

bános állított ki hasonló ügyekben okleveleket. A várost a bíró (*iudex*) mellett ekkor két esküdt (*iurati*) és 12 ún. vén (*seniores*) képviselte. A város vezetését a középkor folyamán többször is átszervezték. A középkor végén, 1504-ben említették először a város élén álló személyt főbíróként (*iudex primarius*).¹¹⁴ A városlakók egymás közti ügyeit a város nevében kiállított oklevelekben örökítették meg. Csak kivételesen fordult elő, hogy újhelyi polgár ilyen ügyben saját nevében állított ki oklevelet.¹¹⁵ Ugyancsak kivételesen fordult elő az is, hogy 1349 után a pataki plébános és Sátoraljaújhely város párhuzamosan adtak ki ugyanarról az ügyről egy oklevelet.¹¹⁶

Újhely pecsétje szokatlan és ritka a magyar városi pecsétek között. Fő motívuma egy V betű, ami a város nevének középkori helyesírás szerinti szókezdő betűje. A betű felett egy három virágú szőlővessző fekszik. Az első pecsét körirata: SIGILLVM·D·VIHEL+, feloldva *sigillum de Vihel*, azaz „újhelyi pecsét”. A későbbi pecsétek évszázadokon keresztül ugyanezt a két motívumot használták. Változás az újkorban történt, amikor már több pecsétet használtak párhuzamosan. Ekkor a V betű fölé fektetett virágzó szőlővesszőt egy kerek szirmú virágra cserélték, ami nem a betű fölött feküdt, hanem a betű szárai közül nőtt ki. A város nevének szókezdő betűi a felvidéki bányavárosok pecsétjein is előfordulnak, ott azonban csak kiegészítő motívumként, az újhelyi pecsét ezért különleges. A város legrégibb pecsétje azonban nem ez lehetett. Eredetileg valószínűleg egy háromszögletű pajzsban az Árpádok vágásai – ezúttal pólyái – álltak, amely fölé virágzó szőlővesszőt fektettek. Ez a motívum megfelelt az Árpádok által alapított királyi városok pecsétjeinek. A pecsétet azonban átalakították: a háromszögletű pajzs közepét kivésték, így alakították ki a V betűt. Az első pecsét szárain azonban még látszanak a pajzs pólyái. Az Anjouk az Árpádok címereit is használták, a pecsét átalakítása tehát nem a dinasztia-váltáskor, hanem a város valamelyik eladományozásakor történt. Miután a város nem volt királyi kézen, a királyi címet sem viselhette pecsétjén, ezért hozták létre kényszermegoldásként a V betűs pecsétet.¹¹⁷

6. ábra. A pálos-piarista rendház és templom ÉÉK-ről 2007 májusában – Tringli István
Fig. 6 The Pauline-Piarist monastery and church from North-Northwest in May 2007 – Tringli István

1401-ben a Perényiek a város lakói számára bírói kiváltságot szereztek a királytól. E szerint az „élelemszerzés céljából” útra induló – azaz speciális céllal kereskedő – újhelyieket nem volt szabad letartóztatni, áruikat lefoglalni, hanem csak uraik és saját bíráik előtt lehetett őket perelni. Hasonló kiváltságleveleket más földesurak is szereztek, igazi jelentősége az volt, hogy a korlátozta a szokásjog által elismert *arrestatio* jogát, és annak speciális válfaját a represszáliát. Ennek értelmében, ha bármelyik újhelyi lakos tartozott egy másik város polgárának vagy egy másik földesúr alattvalójának, akkor a hitelező városa vagy földesura egy másik újhelyi polgárt lefoghathatott, áruját pedig zálogjogon mindaddig magánál tarthatta, amíg az adósságot nem egyenlítették ki. Az ilyen kiváltság azonban sohasem biztosított teljes védelmet a hitelezőkkel szemben.¹¹⁸ Az oklevél felsorolta az újhelyiek bíráit is: a bíraskodás legfelső fokán maga a földesúr állt, aki azonban személyesen ritkán hozott ítéletet, azonban az ő nevében ítéleztek beosztottjai, elsősorban a várnagyok, akik az úriszék tárgyalásait vezették. Első fokon azonban a város bírāja ítélte a tanáccsal együtt.

A városban levő vámhelyet 1390-ban, az Perényieknek szóló adománylevelében említik először. Minden bizonnyal a Ronyva hídjánál felállított vámról van szó, ahol ekkor már régóta fizettek az utasok az átkelésért. A Pálóciaknak szóló adománylevelében csak általánosságban szóltak az uradalom vásáraitól és vámjairól. 1482-ben Mátyás király az újhelyi vám ügyében Kassa város és a Pálóciak régi vitáját zárta le. A kassaiak jó ideje arra panaszkodtak, hogy Újhelyen jogtalanul megvámolják őket, ezért a király felszólította Zemplén megyét arra, hogy további rendelkezéséig a vámot foglalja le.¹¹⁹ 1498-ban egy bártfai polgártól követeltek jogtalan vámot Újhelyen.¹²⁰

Bártfa és Sátoraljaújhely kapcsolatai különösen jelentősek voltak. Bártfán és környékén nem termelt szőlő, a bártfaiaik a bort a középkor

végén jelentős részben Sátoraljaújhelyről szereztek be. 1495-től kezdve Bártfa városa szőlőket vett és műveltetett az újhelyi hegyeken. Bort már évtizedekkel korábban vettek itt.¹²¹ 1514-ben egy újhelyi polgár kereskedett borral Bártfán, 1521-ben pedig kölcsönt folyósított egy bártfainak.¹²²

Forrásaink nem alkalmasak a város középkori társadalmának elemzésére. A város lakóinak összességére használt latin nyelvű terminológia nem volt állandó: kezdetben vendégeknek (*hospes*), majd polgároknak (*civis*) nevezték őket. Az alapítólevél Újhely lakóit *hospes*-eknek nevezte, kizárólag ezt a megnevezést használták a 14. sz. közepéig, utána fél évszázados ingadozás következett: ekkor a városlakókat *civis et hospes*, ritkábban az önmagában álló *civis* szóval jelölték.¹²³ A 15. sz. elejétől a középkor végéig aztán túlnyomórészt már csak a *civis* kifejezést használták. A *hospes* és *civis* kifejezések esetében nem volt olyan különbség a város saját oklevelei és a külső oklevélkibocsátók szóhasználata között, mint az *oppidum* – *civitas* szavaknál, itt azonban jóval több kivétellel találkozunk, sok függött az egyes írnokok egyéni szóhasználatától.¹²⁴ Csak egy lengyel származású közjegyző használta a lengyel latinságban elterjedt *oppidanus* szót az újhelyiekre, ami szó szerint mezővárosi polgárt jelentett.¹²⁵ A *civis* szó párja a 'polgártárs' értelmű *concivis* volt, ritkábban előfordult a *cohospes* vagy a *cohabitator* is, ezek azonban egyszerű szinonimák voltak, aligha szolgáltak a város lakóinak belső társadalmi megkülönböztetésére. Valószínűleg nem jelentett külön csoportot a ritkán előforduló, más városokban az alsóbb rétegek elnevezésére szolgáló 'lakó' (*incola*) szó sem.¹²⁶ A középkor végére alakult ki az egyes személyek neve mellett álló tiszteleti szavak hierarchikus rendszere, amely az illetőnek a rendi társadalomban elfoglalt helyét mutatta meg. Először 1391-ben találkozunk újhelyi polgár neve mellett ilyen jelzővel: az egykori bírót *providus*-nak, feleségét *provida*-nak – azaz mindkettőt előrelátónak – címezték.¹²⁷ A 15. sz.-ban túlnyomórészt ezt a szót tették az újhelyi polgárok neve mellé. Ez a megszólítás járt ki a korabeli Magyarország jobbágynak is. Ezt a 16. sz. elején aztán felváltotta az 'előrelátó és körültekintő' (*providus et circumspetus*), illetve az önmagában álló 'körültekintő' (*circumspetus*) elnevezés.¹²⁸ A 'körültekintő' tiszteleti szóval eredetileg a fallal körülkerített városok előkelőbb polgárait illették 'bölcs és körültekintő' (*prudens et circumspetus*) összetételben. A 15. sz. végén a 'körültekintő' tiszteleti szó megjelent a valószínűleg jobb módú mezővárosi polgárok és jobbágyok címzésében is, vagy önmagában, vagy az 'előrelátó'-val össze-téve.¹²⁹ Ezek a társadalmi hovatartozást jelölő kifejezések azonban nem reprezentálták az egész közösséget, szinte kizárólag a város jobb módú lakóit jelölték: a városi tanács tagjait, illetve pálos kolostorra ingatlant hagyo polgárokat.

Az újhelyiek a középkor végén római zarándokutakon vettek részt, néhányan beiratkoztak a római Szentlélek-társulatba is.¹³⁰ 1514-ben a város lakói közül talán többen is csatlakoztak a keresztes hadakhoz, akik a két kolostort feldúlták, okleveleiket elpusztították, birtokaikat elfoglalták.¹³¹

2.5 Egyházi intézmények a reformáció előtt

A reformáció előtti Sátoraljaújhely vallásos élete három egyházi intézmény: a Szent Imre plébánia, a Szent Egyed pálos és a Szent István ágostonos kolostor köré szerveződött. Újhelyen nem volt apácakolostor, ebben azonban nem volt semmi rendkívüli, a magyar egyház egyik sajátossága az apácakolostorok csekély száma.

A város plébánosával először az újhelyi alapítólevélben találkozunk. Az újhelyi kiváltságok nem enyésztek el azután sem, hogy a városprivilegium későbbi megerősítése elmaradt. A város lakói a későbbi évszázadokban is szabadon választottak bírót és egészen a 18. sz.-ig hétfői napokon tartották hetivásárukat, úgy, ahogy azt az 1261-es oklevél engedélyezte. A plébánosokra vonatkozó rendelkezések sorsáról azonban nem tudunk. A plébánosválasztás gyakorlatáról semmiféle forrásunk nem maradt fenn. Az újhelyi kiváltságlevélből arra következtethetünk, hogy a szomszédos Sárospatakot is megillette a szabad plébánosválasztás joga. A 14. sz. folyamán azonban semmi jele sincs annak, hogy a patakiak beleszólhattak volna plébánosuk megválasztásába. 1330-ban, amikor Patak a Babonicsok birtokában volt, a királyi pár orvosáé voltak a pataki plébánosi jövedelmek, aki azonban nem volt pappá szentelve.¹³² 1389-ben a király nevében az udvarmester intézkedett a pataki plébánia betöltéséről, mert annak kegyúri vagy bemutatási joga (*ius patronatus seu presentandi*) a királyt illette meg.¹³³ Ennek alapján feltehetjük, hogy a gyakorlatban Újhely város plébánosválasztó joga is igen korlátozott lehetett. A plébánia betöltése, amíg a város királyi birtok volt, a királyt, utána pedig a földesurakat illette meg.¹³⁴ Nem tudjuk azt sem, hogy az újhelyi plébánosok éltek-e az alapítólevélben biztosított különleges bírói jogkörükkel, és bírászkodtak-e valaha a várnaggyal együtt a városlakók felett.

Az újhelyi plébánia valószínűleg a város alapításakor jött létre, az újhelyi anyaegyház azonban nem volt teljesen független intézmény. A pataki plébános 1261 után többféle joghatóságot gyakorolt az újhelyi plébánia fölött. Ezt hét jelenség bizonyítja. 1.) Az újhelyi birtokügyeket – legalábbis az egyházakat érintőket – 1336-ig a pataki plébános előtt foglalták írásba.¹³⁵ 2.) A pataki plébánosok szedték be az újhelyi tizedeket, mi több, valószínűleg a reformációig az egész pataki uradalomban ők szedték a tizedet. Az újhelyi plébánosnak csak az újhelyi tizedek negyede járt. 3–4.) A pataki plébános a két újhelyi kolostor közti perben delegált szentszéki bíró volt, egy újhelyi egyházi ügyben pedig felperes-

ként járt el. 5–6.) Kisebb egyházi ügyekben a földesúr őt bízta meg a per elintézésével és máskor is bírászkodott újhelyi egyházi ügyben. 7.) Az újhelyi plébánost a 14. sz. folyamán több alkalommal a pataki plébános vikáriusának nevezték.¹³⁶

A pataki plébániának különleges jogai voltak. Földrajzilag ugyan az egri püspökség területén feküdt, jogilag azonban – ún. lelki ügyekben – az esztergomi érsek alá tartozó, kiváltságolt, az egri püspök fennhatósága alól kivett, exempt plébánia volt. 1411-ben Kakas Miklós pataki plébános beperelte az újhelyi várnagyot az esztergomi szentszéki bíróság elé. A bíró a pataki plébános neve mellé oda tette, hogy egyházi ügyekben Esztergom *iurisdictionis* alá tartozik (*iurisdictionis spiritualis Strigoniensis*).¹³⁷ Erre már csak azért is szükség volt, mert ezzel indokolták meg az esztergomi szentszék illetékességét. Ekkor azonban a pataki egyház kivételezett jogai már több évszázados múltra tekintettek vissza.

7. ábra. A város pecsétje egy 1721-es iraton – MOL E 213. 235. – Tringli István

Fig. 7 The seal of the town on a document from 1721 – MOL E 213. 235. – Tringli István

A pataki plébánia exemptióját először 1284-ben említették, amikor felsorolták az egri püspökség területén fekvő mind az öt exempt egyházat: Beregszász, Lampértszásza, Asszonyságszólós, Patak plébániákat és a premontrei kanonokok rendjének jászói rendházát.¹³⁸ Újhelyről e felsorolás még nem szólt, ennek ellenére a város területét exemptnek tekintették. Ezt az az oklevél bizonyítja, amelyik a később a pálos rendhez tartozó sátoraljaújhelyi remeteket 1281-ben „a Sátoralján élő esztergomi egyházmegyei remetéknek” (*fratribus heremitis Strigoniensis diocesis in Saturalia commorantibus*) nevezte.¹³⁹ Az idézett irat szó szerint értelmezve csak a remeték exemptiójáról beszél, a későbbi pálosok azonban nem tartoztak az esztergomi érsek joghatósága alá, az ágostonos remeteket is csak később, 1289-ben vették ki a püspökök joghatósága alól.¹⁴⁰ A remeték exempt jogukat minden bizonnyal a város egyházának jogaira alapozhatták, az pedig a pataki plébániának, az újhelyi egyház anyaegyházának exempt jogából fejlődött ki.

A fejlődést úgy rekonstruálhatjuk, hogy a pataki ispánság egész területe kezdetben egyetlen plébánia, a pataki alá tartozott. Ez az anyaegyház ki volt véve az egri püspök joghatósága alól, mert egy királyi egyházból fejlődött ki. A német párhuzamokra támaszkodó magyar történeti kutatás az ilyen egyházakat királyi kápolnáknak nevezi.¹⁴¹ Az ispánság összes többi templomos helye a pataki plébánia kápolnája volt. A város alapítása előtt Sátoraljaújhely teljes területe a pataki plébániához tartozott, ha volt is itt korábban egyházas település, az a pataki plébánia leányegyháza lehetett csak. 1261 után azonban az ispánság területe immáron két plébánia: a pataki és az újhelyi között oszlott meg. Amikor 1284-ben csak Patakot nevezték a püspöki joghatóság alól kivett, az esztergomi egyház alá rendelt plébániának, abba beleértették az egykori pataki plébánia teljes területét, azaz a város alapításával létrehozott újhelyi plébániát is. A pataki egyház egykori plébánia-jogának egy része megmaradt az újhelyi egyház területe fölött, de idővel az újhelyi plébániát is exemptnek kezdték tekinteni. Ez nem sértette az egri püspök joghatóságát, hiszen Egerből nézve semmi sem változott: a pataki ispánság, majd az uradalom – ugyanúgy, mint eddig – nem tartozott a püspökség alá, csakhogy ugyanaz a terület immáron nem egy, hanem két plébánia között oszlott meg.

Az újhelyi egyház exemptté válásához három tényező kellett: az egyház plébániái rangra emelése, a település városi állapota és az, hogy a város megmaradjon a pataki ispánság, majd a pataki uradalom kebelében. Mivel mindhárom feltétel teljesült, ezért Újhelyt is elismerték exempt egyháznak. A három feltétel szorosan összefüggött egymással. Újhely azért lett plébánia, mert királyi várost alapítottak területén. A 14. sz. közepén pedig a szokásjog azt tartotta, hogy a szabad és királyi városok plébánosai ki vannak véve a megyéspüspök joghatósága alól, egyházi ügyekben pedig, városuk területén úgy bírászkodhatnak, mint a püspökök.¹⁴² Újhely azonban nem saját, városi jogán lett exempt, hanem mert egy régóta meglevő exempt plébánia területéből hasították ki. Kétséges, hogy a pataki exemptio nélkül, önmagában az 1261-es alapítás elegendő lett volna-e ahhoz, hogy Újhely is az exempt egyházak közé kerüljön. A harmadik feltétel, a birtokjog kérdése is összefüggött az előző kettővel. Királyi város, következésképpen királyi szabad, vagy szabad királyi város

csak királyi birtokon jöhetett létre. A település korai eladományozásával az exempt jogok elenyésztek. Korai eladományozás alatt valószínűleg helyenként mást kell értenünk. Az Árpád-házi királyok korai adományaival valószínűleg könnyen csorbultak az egykori kiváltságok, a Zsigmond-kor elején történt nagy birtokadományozás azonban már nem módosított az exempt egyházak helyzetén, addigra ugyanis már kialakult a kiváltságolt egyházak kodifikált köre, amin azonban a 13. századi, sőt még a 14. századi birtokosváltások is változtathattak. A pataki ispánság egyes részeinek eladományozása nem sokkal a tatárjárás után elkezdődött. 1248-ban IV. Béla Liszkaolaszit (a mai Olaszliszskát) hasította ki az ispánságból, és adta a szepesi káptalannak.¹⁴³ I. Károly az 1201-ben kiváltságot nyert Olaszzi (a mai Bodrogolaszi) egy részét 1317-21 között cserébe adta a Szentemágocs nemzetségből való Frigyesnek, a későbbi Olaszi család ősné.¹⁴⁴ E két falu egyházai nem örökölték a pataki plébánia exempt jogát. A későbbi évtizedekben mindkét falu az egri püspökség alá tartozott, plébánosai az 1330-as években a tizedet az egri püspöknek fizették meg.¹⁴⁵ Az olaszok azonban nem csak a püspöknek adták dézsmájukat, hanem a pataki plébánosnak is. 1344-ben pontosan megállapították az Olasz területét két részre osztó határvonalat, ami a plébános és a püspök tizedszedési területét választotta el egymástól.¹⁴⁶ Újhely azonban nem került ki a pataki jószágok közül, mindig a pataki ispánság és uradalom sorsában osztozott, ezért nem volt semmi akadály a megosztáson a pataki exemptióban is. Az 1261 után kialakult újhelyi exemptio mindhárom feltétele a királyi akaraton múlt: István herceg döntése volt a város és a plébánia alapítása, a későbbi uralkodók pedig az, hogy a pataki uradalmat a 14. sz. végéig többnyire királyi birtokban hagyták. A sátoraljaújhelyi plébánia tehát elsősorban a világi hatalomnak köszönhetette különleges jogállását.

A 14. sz. végén az újhelyi plébánia már ott szerepelt az esztergomi érsekség alá rendelt egyházak sorában. Mivel a szokás által szentesített jogról volt szó, ezért az újhelyi plébániát akkor már régóta saját jogon is az exempt egyházak között tartották számon. A középkor folyamán négy olyan listát állítottak össze, melyek az összes magyar exempt egyházat felsorolták. A négy listánál sokkal több irat őrizte meg az exempt egyházakat, némelyiküknek ugyanis fennmaradtak a pápai ügyintézés során keletkezett előiratai és későbbi megerősítései is. Újhely és Patak plébániái e felsorolások mindegyikében külön szerepelnek. Az újhelyi plébánia ott van Lövöld és Segesd után, Lampértszásza és Szőlős előtt az első ilyen listán, IX. Bonifác pápa 1389. évi bulláján, a második, 1397-ben keletkezett okmányon, az esztergomi egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvében Patak, Lampértszásza és Szőlős után, majd IX. Bonifác 1400-as bulláján, ugyanazon a helyen, ahol tizenegy évvel korábban is szerepeltették, végül II. Pius 1464-ben kiadott bullájában Visegrád és Nagypatak után, Lampértszásza és Bereg előtt.¹⁴⁷ A plébánia exempt jogát más adatok is bizonyítják. 1411-ben Újhely városát az esztergomi érsek, illetve vikáriusa akarta interdictum alá venni.¹⁴⁸ 1468-ban egy szentszéki perben az esztergomi egyházmegyében fekvőnek nevezték a plébániát, az ügyet ekkor – akárcsak 1411-ben – az esztergomi egyházmegye bírósága előtt tárgyalták.¹⁴⁹ 1523-ban egy egri egyházmegyei közjegyző nevezte a várost az esztergomi egyházmegyéhez tartozó településnek.¹⁵⁰

Az exempt egyházak egyik legfontosabb joga az önálló tizedszedés volt. Az ilyen egyházak plébánosai maguk szedték be plébániájuk tizedét, nem osztottak azon a püspökkel. Az 1332-37-es pápai tizedjegyzékből Patak és Újhely egyformán hiányzik.¹⁵¹ Sem a pataki, sem az újhelyi plébános nem az egri egyházmegye adószedőjének fizette a pápai tizedet. A tizedszedés a pataki plébános joga volt. 1310-ben a pataki plébános oklevélben biztosította a Szent Egyed kolostort – a későbbi pálosokat – arról, hogy a Ronyván túli (*ultra fluvium Ronua*) tizedekből, akárcsak elődei, ő is megadja a nekik járó hetven képét. Ezt csak úgy tehette meg, ha ő maga szedte be az ottani tizedeket. 1515-ben megint az újhelyi pálosok kaptak engedményt a pataki plébánostól: Rojcsai István egri kanonok, pataki plébános élete tartamára mentesítette a pálosokat az újhelyi Esztáván és Fekete-hegyen valamint Toronyán levő szőlők és összes szántók után fizetendő tizedek alól. Az Esztáva sajátos helyzetű szőlőhegy volt: részben Patakhoz, részben pedig Újhelyhez tartozott. A tized alól mentesített szőlő ugyan a pataki részen feküdt, ahol természetes, hogy a pataki plébános rendelkezett a dézsmák fölött, Feketehegy azonban Sátoraljaújhely egyik szőlőhegye volt, Toronya pedig – ami alatt a pataki uradalomhoz tartozó Kistoronyát kell érteni – Újhellyel határos külön falu volt. Azt azonban kikötötte a pataki plébános, hogy minden évben szüret és aratás után vagy neki, vagy pedig udvarbírájának a bor-és gabonaköblök után elszámoljanak, így az elengedett tizedeket is bevezethesse a nyilvántartásába, „nehogy olybá tűnjék, hogy utódaink és egyházunk jogai csorbulnak.”¹⁵² A Hegyalján természetesen a bortized volt a legjelentősebb bevétel. Az 1567-es urbáriumba azt jegyezték fel, hogy Újhely város bordézsmája régén a pataki plébánost illette, a reformáció után azonban azt a földesúr maga szedte be.¹⁵³

Ezek után természetes az is, hogy a dézsma nagyobbik része a pataki plébánost illette meg. Az újhelyi városprivilegium épp az újhelyi pap tizedszedési jogánál lyukas, a kritikus helyen több szó is hiányzik. Bármilyen állt az 1261-es oklevélben, az újhelyi tized megosztását más forrásokból is megismerhetjük. Nem sokkal a pataki uradalom reformációja után készült két urbáriumban még pontosan emlékeztek a néhány évvel, illetve pár évtizeddel korábban követett rendszerre. 1554-es urbáriumban azt írták, hogy az újhelyiek dézsmájuk negyedét fizetik plébánosuknak. Az 1567-es urbárium pedig azt mondja el, hogy egykoron a tizedek negyede

járt az újhelyi plébánosnak, amit azonban Perényi Gábor maga kezdett beszedni, cserében pedig meghatározott nagyságú bort, másást (lőré), gabonát, disznót valamint készpénzt – azaz fizetést – biztosított a reformált hitvallású lelkésznek. Amikor az újhelyi plébános szedte be a negyedét, abból két-két hordó bort adott az oltárigazgatóknak, az iskolamesternek és a kántornak, miként később a földesúr is a negyed terhére fizette ki őket.¹⁵⁴

Az újhelyi plébánia alapítása után egy évszázaddal tehát már a magyar egyházjog által elismert, kiváltságolt plébánia lett, és maradt is a reformációig, mindeközben továbbra is a pataki plébánia részleges fennhatósága alá tartozott. Az újhelyi plébános a 14. sz. elején a pataki helynökének számított, a pataki plébános – a 14. századi jogelvről megfelelően – miként egy püspök, úgy ítélkezett az újhelyi egyházi ügyekben, ráadásul a tizedeket is úgy osztotta meg újhelyi kollégájával, ahogy általában a püspökök osztottak a tizedeken káptalanjukkal és főespereseikkel, azaz a tized negyedét juttatták nekik. Az újhelyi plébánosnak ebből a negyedből még adni kellett valamit az újhelyi egyház más tagjainak is, miként a káptalani negyedből kapták meg a lelképásztori tevékenységet ellátó papok is járandóságukat.¹⁵⁵ A tized megosztása magyarázatot ad arra, hogy miért volt a pataki plébánia olyan kapós tisztség a középkorban, és miért nem hallunk erről Újhelyen; a pataki plébánia bevételei ugyanis jóval nagyobbak voltak az újhelyinél. Az újhelyi plébános jövedelme azonban még így is nagyobb volt, mintha püspöki fennhatóság alá tartozott volna, akkor ugyanis a tizedbevételek töredékével kellett volna megelégednie. A két egyház viszonya nem volt mindig felhőtlen. 1361-ben a pataki plébános Újhely városa ellen ismeretlen okból pert kezdett.¹⁵⁶ Talán éppen a tizedszedés volt a vita kiváltója.

1392-ben, az uradalom és a város magánkézre kerülésével, megváltozott az egyházak helyzete. Patak és a Újhely megmaradtak exempt plébániának, kegyuraik azonban ezután földesuraik: a Perényiek pataki ágából, a Pálóci családból, majd a Perényiek bárói ágából kikerülő bárók lettek. Zsigmond király 1392-ben Perényi Péternek a pataki egyház patronátusi jogával együtt (*iure patronatus ecclesie parochialis in dicta Patak existentis*) adományozta a pataki uradalmat.¹⁵⁷ Elég volt a pataki plébániát feltüntetni az oklevélben, hiszen a pataki plébánia jogai az egész uradalomra kiterjedtek. Talán az uradalom egyházainak a pataki plébániától való függetlenedését jelezte, hogy 1429-ben a Pálóciak már nemcsak a pataki egyház, hanem a mezővárosok és falvak összes egyházának patronátusi jogával (*iure patronatus ecclesiarum, opidorum et villarum predictarum*) együtt kapták meg a jószágokat.¹⁵⁸

A földesurak támogatták egyházaikat, és beavatkoztak életükbe. 1411-ben a Perényiek újhelyi várnagya eltiltotta az egyháziakat attól, hogy az újhelyiekre kiszabott egyházi tilalmat kihirdessék és végrehajtsák.¹⁵⁹ 1418-ban a Zsigmond kíséretében Konstanzban tartózkodó Perényi Péter búcsúengedélyt kért pataki, újhelyi, szinai és perényi egyházai számára. Mindhárom újhelyi egyház, a plébánia, a pálos és az ágostonos templom látogatói búcsúban részesültek.¹⁶⁰ Amikor 1499-ben a Pálóciak megosztották az uradalmon, felosztották a pataki és az újhelyi egyházak patronátusi jogát is.¹⁶¹ E két parochiális egyház említése – miként korábban csupán a pataki plébániáé – valószínűleg egyet jelentett az egész uradalom összes egyházával.

8. ábra. A város pecsétje egy 1800-as iraton – SUL V. 1. 1-64. – Tringli István

Fig. 8 The seal of the town on a document from 1800 – SUL V. 1. 1-64. – Tringli István

A plébániatemplom a város közepén, a piacon állt, kb. a mai plébániatemplom helyén, azonban a mostani templomtól eltérően szentélye valószínűleg kelet felé nézett. Az itteni klerikusok ellátását szolgálták a templomban levő oltárokhöz – ezek egy része valószínűleg kápolna volt – tartozó javadalmak. 1411-ben biztosan több pap szolgált Újhelyen, 1468-ban pedig már két oltárigazgatóról tudunk. A plébánia ismert középkori oltárai említéseik éve szerint így következnek: Zsófia (1468), Szentháromság (1468), angyalok (1506), mindenszentek (1526), Krisztus teste (1527). A plébános háza a templom közelében volt, ugyanott, ahol ma is áll a parókia. 1468-ban – miként az ország más részein is – a plébános házának tornácán folyt egy szentszéki per, itt állították ki az erről készült közjegyzői oklevelet is.¹⁶² 1479-ben több újhelyi káplán szolgált a plébános mellett, 1477-ben említik először az itteni iskolamestert,

1500-ban két újhelyi pap iratkozott be a római Szentlélek-társulatba.¹⁶³ Az oltárigazgatóknak saját házuk volt, melyhez szőlők, szántók, kaszálók tartoztak.

Oltárjavadalomnak nevezzük azokat az ingó és ingatlan vagyonekat, amelyekből egy oltár felállítását és az ott végzendő szolgálatot finanszírozták. Az Újhelyen szőlőt műveltető bártfai polgárok 1506-ban a plébániatemplomban az angyalok tiszteletére szentelt oltárt emeltettek. Fennmaradt az oltár alapítólevele, ennek segítségével általában is rekonstruálhatjuk az oltárjavadalmak alapítását. A bártfaiak – minden bizonnyal többszöri előzetes megbeszélés után – küldöttséget indítottak az újhelyi városi tanácshoz, és előadták tervüket az oltár alapításáról. A tanács elfogadta az ötletet, és hozzájárult az oltár alapításához. A bártfaiak három olyan újhelyi szőlőt ajánlottak fel az oltár fenntartására, amelyet korábban bártfai polgárok birtokoltak. Az alapítványt az újhelyi tanács két további szőlővel egészítette ki, ezek egyike egy meghalt papé, másika pedig egy özvegyasszonyé volt. Nem tudjuk, hogy e szőlőket a két város tanácsa hogyan szerezte meg tulajdonosaiktól, elképzelhető, hogy egykori birtokosaik eleve e kegyes célra adományozták őket. Az oklevél kiállításakor volt már az oltárnak papja, azaz oltárigazgatója, akiről nem tudjuk, hogyan választották ki, minden bizonnyal a bártfaiak szemelték ki erre a posztra. Ők jelentették be ugyanis azt, hogy ennek az oltárigazgatónak halála után kit jelölnek a tisztségre. Az újhelyi tanács előírta a jelenlegi oltárigazgatónak, hogy a mindenkor újhelyi plébánosnak engedelmeskedjék, továbbá, hogy együtt lakjon a többi oltárigazgatóval. Hozzájárultak ahhoz, hogy halála után Bártfa városa az oltárigazgatói tisztséget annak adományozza, akinek akarja, ám ezt csak az újhelyi plébános és a városi tanács jóváhagyásával tehessek. A jövődöbéli oltárigazgató is engedelmességgel tartozott az újhelyi plébánosnak, akivel ünnepnapokon és azok nyolcadán, továbbá minden vasárnap együtt misézett, továbbá minden olyan egyházi szolgálatot el kellett látnia, amire felkérték.¹⁶⁴ A városnak tehát kisebb ügyekben a középkor végén is volt beleszólása a plébánia ügyeibe. A városi tanács a plébániával kapcsolatos ügyei elintézésével gondnokokat, korabeli magyar szóval egyházfikát (*vitricus*) bízott meg. Először 1509-ben említik őket, akkor hárman voltak, és a templom építésével kapcsolatos pénzügyi teendőket látták el.¹⁶⁵ Bizonyára a bártfai oltáralapítványt is a templom ekkori építése vagy átépítése tette szükségessé.

A város alapításával közel egy időben két szerzetesközösség jött létre Újhely területén: a pálos és a vilhelmita (később ágostonos) remetéké. E rendházak a 13. században renddé szerveződő magyarországi remete közösségek földrajzilag jól körülhatárolható, az egri püspökség területén kialakult csoportjához tartoztak.¹⁶⁶ Az újhelyi remete rendházak létrejötte nem spontán szerveződés eredménye volt. A középkori pálos rendi hagyományt megörökítő Varsányi István pálos költő szerint a rend története azzal kezdődött, hogy a remeték barlangjaikat elhagyván (*specubus relic-tis*) kolostori életet kezdtek élni (*caeperuntque simul claustralem ducere vitam*).¹⁶⁷ A rendi fegyelem alatt élő szerzetes szemében a szabályozatlan, barlanglakó remeteélet olyan előtörténet volt, amit még idealizálni sem akart. Számára a rend története a kolostorok létrejöttével kezdődött, a kolostori létet megelőző remeték világából csak a sivatagi remeték, Remete Szent Pál, Remete Szent Antal és Szent Jeromos távoli múltba vesző és kanonizált élettörténete volt érdekes. A két újhelyi rendház története sem a zempléni hegyek rengetegébe elvonult remeték összegyűjtésével kezdődött, hanem jól végiggondolt terv szerint kiválasztott alapítással.

Az újhelyi vilhelmitákat először egy 1324-es oklevél említi, amelyik Szent Ágoston rendjének itt élő vilhelmita testvéreiről beszél, egyben ez az első adat, amelyik a Szent István kolostorra vonatkozik.¹⁶⁸ Ez az egyetlen forrás, amely vilhemitáknak nevezi a kolostor lakóit, a későbbiekben mindig ágostonosoknak mondták őket. Az 1324-es oklevél megfogalmazása az eltűnőben levő vilhelmita hagyományt tükrözte: a vilhelmiták valójában akkor már ágostonosok voltak.

A vilhelmita rendnek Magyarországon a 13. században több rendháza volt. A későbbi magyar ágostonosok jelentős része – bizonyára jóval többben annál, mint ahány ágostonos rendház vilhelmita múltjának említése fennmaradt – közülük került ki. A vilhelmitákat és négy másik remeteközösséget 1256-ban IV. Sándor pápa egyesítette a Szent Ágoston remetéinek rendje, egyszerűen ágostonos remeték vagy csak ágostonos név alatt.¹⁶⁹ Az uniós bulla csak féleredményt hozott, kibocsátása után pár évvel néhány országban a bencés regulát követő vilhelmiták kiváltak az ágostonosok közül, és megtartották függetlenségüket.¹⁷⁰ A magyar vilhelmita rendházakban azonban tudomásul vették az egyesítést, ami számukra úgysem jelenthetett mást, mint pusztá névcsere.¹⁷¹ Egy ideig megtartották egykori nevüket és valószínűleg saját szokásaikat is. A vilhelmiták, akárcsak a későbbi ágostonosok, csak nevükben voltak remetarend, valójában a koldulórendek között tartjuk számon őket.¹⁷²

A középkori Patak és Újhely központja kb. 13 kilométerre feküdt egymástól. Újhely alapításakor Patakon már éltek koldulórendi barátok, ferencesek és domonkosok. Az 1261-es alapítólevél az ő feladatukká tette, hogy a várba menekült városiak és a várnagy vitájában tanúbizonyságot tegyenek. Rendházaik érdekét sértette volna, ha Újhelyen is ferencesek vagy domonkosok telepedtek volna le, ezért Újhely alapítói más rendet kerestek, hogy a város vallásos igényeit kielégítsék. Mivel Magyarországon a karmelitáknak csak néhány kolostoruk volt, ezért a választás nem eshetett másra, mint az ágostonosokra, helyesebben azokra a vilhelmitákra, akik ekkortájt csatlakoztak az ágostonosokhoz. Korántsem kell te-

hát azt feltételeznünk, hogy azért mert a 14. század első évtizedeiben még élt az újhelyi rendházban a vilhelmita múlt emléke, ezért a Szent István rendház első lakói 1256 – az ágostonos unió – és 1261 – a városi alapítólevél kelte – előtt már Újhelyre telepedtek volna. A városalapítás, a betelepítés és az építés hosszú, több éves folyamat, aminek csak része a városprivilegium megszerzése. A városi kiváltságlevél kiállítása ebben a folyamatban sem kezdő-, sem végpont nem lehetett. Az 1261-es alapítólevél még egy épülőfélben levő városról beszél, ezért nehezen képzelhető el, hogy a vilhelmiták már legalább öt évvel korábban, azaz még az uniós bulla kibocsátása előtt megtelepedtek volna Újhelyen.

Az újhelyi ágostonosokról a város mellett élő pálosokhoz képest jóval kevesebbet tudunk. Úgy tűntek el a város életéből, hogy csak kevés nyomot hagytak maguk után: a levéltáruk elpusztult, a reformáció után nem tértek vissza. A rájuk vonatkozó néhány forrás részben a pálos kolostor levéltárának, részben azoknak a földesuraknak köszönheti létét, akik kolostoruk feloszlata után elfoglalták javaikat.

A vilhelmita kolostor csaknem teljesen bizonyosan királyi alapítású volt. 1325-ben említették először a rendház védőszentjét, Szent István királyt. Templomuk vagy eredetileg is kettős titulusú volt, vagy idővel vette fel a királyszent mellé a Boldogasszony titulust: 1358-ban csak Boldogasszony kolostornak nevezték, 1418-ban a Perényiek a Boldogasszony patrocínium nevére kérték az ágostonosok számára búcsúengedélyt, 1468-ban említették először kettős titulusát. 1514-ben a keresztesek feldúlták rendházukat, és a parasztháborúk szokásos kísérőjelenségeként okleveleik egy részét megsemmisítették, 1527-ben János király ezért megerősítette őket Kassató birtokában. A reformáció kezdetén, régebbi kolostorjegyzékek alapján, valamikor 1540 és 1551 között állították össze azt az ágostonos kolostorjegyzéket, amelyben az egri *districtus* kolostorai között szerepelt. Ekkor talán még lehetett némi rendi élet a falai között. Ugyanez a kolostorjegyzék a szepesi *districtus* rendházairól már azt jegyezte fel, hogy 1540-ben a „lutheránusok kezén” voltak, azaz megszüntették őket.

Többek közt volt egy malmuk a Ronyván, amely miatt hosszú pert folytattak a pálosokkal. Ez a malom – fekvéséből következően – azonos a reformáció után a város tulajdonába került, egészen a 19. sz.-ig a későbbi Malom utca végén működött malommal. 1334-ben a pálos és az ágostonos rendház számára közösen tett adományt az uradalom akkori földesura, Babonics István, aki a Kassató nevű halastavat és a mellette fekvő rétet adta a szerzeteseknek. Mint minden újhelyi egyháznak, természetesen az ágostonosoknak is voltak szőleik. Többek közt övék volt az Újhely és Patak határán fekvő Oremus szőlő, ami egykori szerzetes birtokosaitól kapta nevét, és a reformáció után az uradalomé lett. A középkor végén egy egész utca vagy utcárszlet volt az ágostonosok birtokában. Az ágostonos jobbágyoknak külön bírójuk volt, őt 1499-ből ismerjük. A Perényi Gábor által elfoglalt ágostonos utca adott helyet valószínűleg a kolostor-nak és a templomnak.

Az 1650-es évek második felében állítottak össze egy datálatlan, többszörösen átdolgozott jegyzéket az újhelyi ágostonosok és a pataki klarisszák egykori jószágairól. Ez az egyetlen forrás, amelyből megismerhetjük az újhelyi ágostonos kolostor helyét. Jó száz évvel a pataki uradalom reformációja után úgy emlékeztek, hogy az Alsó- és Felső-, avagy Nagy- és Kistoronyán, továbbá Csernahón levő szőlőhegyek egyik fele egykoron az ágostonosoké, másik fele a sárospataki klarisszáké volt, amiből az ágostonosok része az újhelyi monostorhoz tartozott. Ebben a kúriában most – folytatta a Lorántfi Zsuzsanna korában keletkezett irat – épített magának a fejedelemasszony palotát. Újhelyen az apácáknak volt egy monostoruk, amelyhez a teljes Alsó, vagy másképpen Alvég nevű utca tartozott, ahol ispotályt emeltek. Mindezek a jószágok a feljegyzés készítésekor a fejedelemasszony kezén voltak.

A feljegyzés több tévedést tartalmaz: néhol nem kell szó szerint érteni, néhol pedig összeállítói felcserélték a pataki és az újhelyi jószágokat. Az említett falvak összes szőleje természetesen nem volt a két rendházé, hanem csak azokra gondoltak a jegyzék készítői, amelyek a 17. sz. közepén e falvak területén az uradalom birtokában voltak. Az újhelyi ispotály a kora újkorban valóban az Alvég utcában állt, Újhelyen azonban sohasem volt klarissza kolostor. Azt azonban pontosan tudhatták az irat készítői, hogy Lorántfi Zsuzsanna fejedelemasszony az ágostonos kolostor helyére építette 1654-ben az újhelyi kastélyt. A középkori város lakott részének szélén, egyben legmagasabb pontján, állhatott tehát az ágostonos templom és rendház.

A város legrégibb egyháza valószínűleg a Szent Egyed kolostor volt. A plébánia és az ágostonos kolostor múltját csak a város alapításig tudjuk visszavezetni, a Szent Egyed remeteklástrom alapítása azonban némileg megelőzhette ezeket. 1312-ben a rozgonyi csata után Károly király Patakra tért vissza, és ott töltötte a nyár egy részét. A győztes ütközet utáni engedékeny hangulatot kihasználva ott jelentek meg előtte a Szent Egyed kolostor remetéi, akik azt kérték a királytól, hogy erősítse meg őket eddig szerzett birtokaikban. A kolostor jószágai kétféle módon gyarapodtak: Béla, István és András királyoktól adományba kaptak malmokat és földeket, az újhelyi népektől pedig földeket vagy szőlőket vásároltak vagy kaptak adományba.¹⁷³ A malmok többes száma megtévesztő, ekkortájt a kolostornak csak egyetlen malma volt a Ronyván, a kolostor alatt, ugyanott, ahol évszázadokon keresztül állt a pálos malom. Az adományozó királyok között az elsőként a városalapító István herceg apja, IV. Béla szerepelt. A későbbi rendi hagyomány ennek az oklevélnek az alapján már egyértelműen IV. Bélát tette meg a kolostor alapítójának.¹⁷⁴

A Szent Egyed kolostor remetéinek első említése 1281-ből származik. Az évekig Magyarországon tevékenykedő Fülöp pápai legátus néhány nappal Magyarországról távozta után megerősítette a sátoraljai remeték számára a királyok és a hívők által tett adományokat. A remeték kérése és a legátus rendelkezése mögött bizonyára valamilyen jogvita rejlett. Ezt az oklevelet egy jó évtized múlva, 1293-ban Lodomér esztergomi érsekkel írtatták át és erősítették meg. A legátus bulláját az újhelyi kolostor egyik remetéje (*frater Iohannes heremita claustrum de Vyhel*) vitte el az érseki székhelyre. Az 1281-es és 1293-as oklevelek nem említik sem a kolostor titulását, sem pedig a remeték rendi hovatartozását, azonban egészen biztosan a Szent Egyed kolostorra vonatkoznak, mert a kolostor levéltárában maradtak fenn. Egy 1307-ben kelt oklevélben szólnak először a kolostor védőszentjéről, Szent Egyedről, ekkor hallunk először a kolostor perjeléről is. 1324-ben egy pápai oklevél említi először a Szent Egyed kolostor rendi hovatartozását, Szent Ágoston rendjén élőknek írták őket. Ez az elnevezés más pálos rendházak esetében is előfordult, hiszen a renddé szervezett pálosok – miként a remeterendek általában – az ágostoni regulát kapták meg. A kolostor Szent Egyed titulusa és a bulla provenienciája kétségtelenné teszi, hogy nem az ágostonos kolostor részére állították ki az oklevelet. 1325-ben nevezték őket először pálosoknak.¹⁷⁵ Ugyanezek a források egyértelműen megállapították, hogy a kolostor az egri püspökség területén fekszik és a püspök fennhatósága alá tartozik. Lehetséges, hogy a Szent Egyed kolostor lakói a 13. század végén – kihasználva a város kivételezett helyzetét – megpróbálkoztak az exempt jogállás megszerzésével. Erről a pápai legátust meg tudták győzni, az esztergomi érsek pedig felkarolta a törekvésüket, a pálos rendbe való sorolásuk után azonban tudomásul vették, hogy rájuk ugyanazok a szabályok vonatkoznak, mint a többi hasonló rendházra. A Szent Egyed kolostor közössége tehát a pálos rend alapítása előtt évtizedekkel korábban megalakult, és csak akkor lettek pálosok, amikor az egész országban megszervezték a rendet.

A 14. század végétől kezdve az újhelyi kolostor három közeli pálos kolostorral együtt egy körzetet (*vicaria*) alkotott, amelynek élén az újhelyi vikárius állt.¹⁷⁶ 1434 előtt a templomot átépítették, újrászentelésekor két védőszent oltalma alá helyezték. Megtartották a régi Szent Egyed patrocíniumot, melléje azonban felvették a szeplőtelen Szűz Máriát is. E kettős titulus alatt 1434-ben említették először a templomot, ekkor jegyezték fel róla azt is, hogy újonnan építették. Az új templom oltárára is Szűz Mária került. Ezután a város mindkét szerzetes rendháza két védőszent oltalma alatt állt. Bár az ágostonosok templomának egyik patrocíniuma is Boldogasszony volt – ráadásul az régebb óta, talán már alapításától fogva viselte e titulust – a középkor végi Újhelyen a pálos templom lett a Boldogasszony egyház. A mindennapi szóhasználat az ágostonosok templomának Boldogasszony elnevezését elhagyta, a pálos templom esetében pedig csak a Boldogasszony titulust használta. Először egy 1465-ben kelt városi oklevél említi csupán e patrocíniumot. A városban szokásos hagyományos térszemlélet következtében ezt a kolostort hívták felsőbb egyháznak. Miután a pálos templom elnyerte második titulását, a kettős patrocíniumot többnyire már csak a szentszéki perek hivatalos szóhasználathoz ragaszkodó egyházjogászai használták, a városi oklevelekben általában megelégedtek a Boldogasszonnyal. 1469 körül és 1515-ben a templomot és a rendházat újból átépítették. 1515-ben a pataki plébános élete tartamára elengedte a kolostor által neki fizetendő bor- és gabonátizedeket. Az 1515-ös újjáépítés talán kapcsolatban állt a keresztesek dúlásával, ami a pálos kolostort sem kerülte el. 1471-ben egyike volt az ország tíz legjelentősebb pálos kolostorának, amelyek búcsúengedélyt kaptak. Gyöngyösi Gergely pálos rendtörténetében többször említi az újhelyi kolostort.¹⁷⁷ A mohácsi csatába induló Pálóczi Antal a kolostor felújítására hagyott 50 forintot. Itt őrizték Szent Pál egyik ereklyéjét. Az utolsó Pálóczi ékköves aranygyűrűjét hagyta arra a célra, hogy a szent ujját azzal díszítsék.¹⁷⁸ A templom két középkori kápolnáját ismerjük. A Szent Egyed kápolnáról Gyöngyösi Gergely művében olvashatunk, egy 1515-ben kelt oklevélben pedig a tizenegyezer szűz tiszteletére emelt kápolnát említik.

A pálosok a világiak számára testvérületet, konfraternitást hoztak létre. Az újhelyi perjel ajánlására vették fel 1448-ban a testvérületbe Csicseri Zsigmond újhelyi várnagyot feleségével és gyermekeivel együtt. Tagja volt az a Csikós Gergely nevű polgár is, aki az újonnan épített templom Boldogasszony oltárát készítette. A konfraternitás-beli tagság tette lehetővé számára, hogy megvásárolhatott egy olyan malomrészt, melynek a pálosokra kellett volna szállnia.¹⁷⁹

A kolostor birtokügyeit épségben maradt levéltárának köszönhetően nagyon jól ismerjük.¹⁸⁰ 1307-ből származik az első ismert, a kolostor javára tett adomány. Egy gyermektelen városbeli házaspár hagyta a kolostorra szőlőjét azzal a feltétellel, hogy amíg valamelyikük él, addig ők birtokolják, művelik és élük gyümölcsseit. A szőlő új ültetés volt, ezért a szokásjog szerint az adományozók rokonai nem örökölték kötelezően, a házaspár szabadon rendelkezhetett róla. E feltételek később rendszeresen visszatérő fordulatai lettek a pálosoknak tett adományoknak.¹⁸¹ 1310-ben a pataki plébános az elődei által is gyakorolt régi szokásnak nevezte, hogy a Ronyván túli tizedekből 70 kepe gabonát adtak a Szent Egyed kolostornak.¹⁸² A kolostor a szőlőn kívül szerzett szántóföldet, malomrészt, belterületen fekvő városi telket azonban csak három alkalommal.¹⁸³ Az adományozás mellett a vásárlás és a csere volt a másik birtokszerzési módszer. Ritkán fordult elő, hogy a már kezükre jutott birtokaikat eladták. A pálosok célszerűen gyarapították tulajdonukat. Több szőlőhegyen

9. ábra. A régi református templom és paplak emlékezet után készült rajza – AZT 9 (1903) 43 – Matolay Viktor
Fig. 9 A drawing by memory of the old Calvinist church and parsonage – AZT 9 (1903) 43 – Matolay Viktor

szereztek szőlőket, de egy idő után úgy növelték az egy hegyen levő szőlők nagyságát, hogy a szomszédos szőlőket vásárolták meg, vagy a szomszédos szőlőtulajdonosokat vették rá arra, hogy szőlőjüket hagyják a kolostorra. Hasonlóképpen növelték egy tagban levő szántóföldjeik méreteit is. Az adományozók, az eladók, a cserébe bevont szőlő- és földtulajdonosok többsége sátoraljaújhelyi polgár volt, nemesek csak ritkán. A pataki uradalom birtokosai a 14. sz. elejétől kezdve csak elvétele növelték a pálosok birtokait.¹⁸⁴

Az újhelyi pálos templom és rendház egyike a legépebben fennmaradt pálos kolostoroknak. Évszázadok óta beépített területen fekszik, így régészeti kutatására nem volt lehetőség.¹⁸⁵ A Szent Egyed kolostor azonban a középkori, sőt az újkori város területén kívül állt. Helyzetét pontosan kifejezték azok a reformáció előtti források, melyek többnyire Újhely melletti kolostornak nevezték. Emellett előfordult még az újhelyi kolostor elnevezés, amit a latin *de* vagy *in* előljárószóval képeztek, elvétele pedig Patak vára mellett lakóknak is nevezték az ott élő remetéket.¹⁸⁶ A kolostor körül feküdt az újkori Barátság, azaz a kolostor legrégebbi belső birtoka, ami valószínűleg a középkorban is lakott volt. A Barátság szót a középkori forrásokban nem találjuk, csak miután 1640 körül visszatértek a pálosok Újhelyre, utána kezdték így nevezni a pálosok földesurasága alatt álló területet. E terület teljesen ki volt véve a pataki uradalomból, sőt Sátoraljaújhely város fennhatósága alól is, és egészen 1786-ig – a pálos rend feloszlásáig – önálló falunak számított.

A Barátság területének eredete ugyanúgy a múlt homályába veszett, mint a Szent Egyed kolostoré. A kolostornak semmiféle adománylevele nem volt erre területre, ilyen oklevelet már a 14. sz. elején sem tudtak bemutatni. Elképzelhető, hogy amikor a pataki ispánság egy kis darab földjét – az újkori Barátságot – a remetéknek adták, ezt az adományt nem is foglalták írásba. Amikor 1312-ben megerősítették a régi uralkodók adományait Károly királlyal, csak általában beszéltek az adományokról, oklevelet nem mellékeltek hozzá. Az első Anjou-uralkodótól szerzett elismerő oklevelet még kétszer erősítették meg: 1328-ban másodszor is Károlyval, 1358-ban Nagy Lajossal.¹⁸⁷ Mindegyik megerősítésnek megvolt a sajátos oka. Az 1312-es oklevél kiállításában talán az is közrejátszott, hogy a király az ispánságot már odaadta a Baksa-rokonságnak. A Baksák, akik korábban királyi várnagyok voltak, jól tudták, hogy a remeték csak a szokásjog alapján tartják kezükön a birtokokat, földesúri jogaikat így könnyedén kiterjeszthették volna a Szent Egyed kolostor jószágaira is. Károly király oklevele azonban elismerte a remeték földesuraságát. Az 1328-as oklevél nem sokkal az után kelt, hogy az uradalmat a Babonicsoknak adományozták, így a pálosok ezúttal is az ispánság új urával szemben akarhatták jogaikat megvédeni. Az 1358-as megerősítésre nem találunk az előzőekhez hasonló magyarázatot, talán a királyi uradalom ekkor vált királynéivá. Amikor az újkorban összeállították a Barátszerre vonatkozó okleveleket, akkor csupán két adománylevelet tudtak az összeállításba bemásolni. Mindkét adomány a Ronyván túli szántóföldekre vonatkozott.¹⁸⁸

A Szent Egyed kolostor különböző jogon birtokolt földeket. A királyoktól adományban nyert ősi javak – a kolostor és környéke – a kolostor földesurasága alatt állott. Az utóbb szerzett földek és szőlők után a pálosoknak azonban ugyanúgy földesúri adót kellett fizetniük, mint az előző tulajdonosoknak, így szép számú szőlők után az uradalom urainak hegyvámot, azaz borkilencedet adtak. A földesúri adók pontosan jelezték, hogy melyek a királyoktól kapott, és melyek a jobbágyoktól szerzett földek, egészen addig, míg 1494-ben a Pálóczi-család két nőtagja a lelkük üdvéért mondandó heti három miséért el nem engedte nekik a szőlő- és gabonakilencedeket.¹⁸⁹

A pálos és az ágostonos kolostor között tehát jelentős különbség volt. A pálosok birtokaiknak a királyoktól kapott részén valódi földesurak voltak, amit hallgatólagosan a város és az uradalom későbbi földesurai is elismertek, a vilhelmiták vagy ágostonosok azonban ilyen korlátlan földesúri jogokkal nem rendelkezettek, legalábbis a város földesurai ezt nem ismerték el.

A város középkori egyháztörténetére vonatkozóan egy forrás nehezen értelmezhető. 1342-ben arról számolt be egy bírói vizsgálat, hogy a Zemplén megyei Nagymihályon hat, Patakon és Újhelyen élő szerzetes koldult.¹⁹⁰ A patakiak ferencesek voltak, azt azonban nem tudjuk, hogy melyik újhelyi kolostor lakóival együtt indultak el alamizsnát gyűjteni.

A pálos kolostorok közül egyedül az újhelyit helyezték Szent Egyed oltalma alá. A francia földön élt remete Magyarországon elsősorban a vallonokkal és németekkel betelepített helységek védőszentje. Tisztelete az egri püspökség területén a reformáció előtt viszonylag elterjedt volt: az egri székesegyházban megtartották az ünnepét, az egyházmegyében a középkorban ez volt a tizedik leggyakoribb patrocínium. A német telepések által benépesített Gönc és Bártfa városának is Szent Egyed volt a védőszentje.¹⁹¹ Mivel azonban semmi más jel nem utal Sátoraljaújhelyen arra, hogy a város alapításában a vallonok vagy a németek részt vettek volna, és mivel a másik két egyház védőszentségének kiválasztása az alapító királyi család tagjainak akaratát tükrözte, ezért valószínű, hogy ennek a remete rendház titulusról való kiválasztására sem volt a lakosoknak befolyásuk. Így a Szent Egyed titulus ezúttal nem bizonyítja a város lakóinak – vagy legalább egy részüknek – vallon vagy német eredetét. A patrocínium ötlete származhatott a pataki egyház valamelyik vallon családból származó papjától, vagy más telepített helységek példáját követték, és a hospes-jogú új lakókkal benépesíteni kezdett, de magyar nemzetiségű település-kezdemény mellett alapított kolostornak is az idegen hospesek között szokásos Szent Egyed titulust adták.

A Szent István király titulus a magyar vilhelmita kolostorok között, de az egész későbbi magyar ágostonos rendtartományban szintén egyedülálló volt.¹⁹² A plébániatemplom és az ágostonos kolostor védőszentjeinek kiválasztása egységes gondolat köré fűzhető. A magyar királyszentek közül apát és fiát, Szent Istvánt és Szent Imrét tették meg az újonnan alapított királyi város patrónusainak. Az ágostonos kolostor védőszentje esetében pedig nem egyszerűen a dinasztia szent ősei előtt akartak tisztelegni, hanem a városjogot adományozó István herceg védőszentjének emlékét is megörökítették. A pálos kolostor második védőszentje, a szep-lőtelen Szűz kiválasztása a 15. század Mária-tiszteletében keresendő. Mária régóta tisztelt szeplőtelen fogantatása ebben az évszázadban vált a nyugati egyházban általánosan elfogadottá.

Sátoraljaújhelyen a kora újkorban négy éves vásárt tartottak. E sokadalmakból csak egyet tartottak változó ünnepen, a virágvasárnapit. A másik három alkalomból kettőt egyértelműen az újhelyi templomok ünnepéhez kötötték, az Imre-napit a plébániához, az Egyed-napit pedig a pálosokéhoz. A sarlós Boldogasszonykor rendezett vásárt nem tudjuk biztosan egyik templom ünnepével sem azonosítani, talán nem is ez vezérelte az újhelyieket, amikor vásáradományért folyamodtak, de lehet, hogy István király napja mellett ezt a Mária-ünnepet tartották az ágostonos kolostor másik ünnepének.

A lelki gondozás nagyjából a plébánia papságára hárult. A pálos kolostor éppúgy beilleszkedett a város vallásos életébe, mint ahogy az ágostonos, a rá hagyott jószágok nagy számából arra következtethetünk, hogy a polgárság számára éppoly kedvelt lehetett, mint egy koldulórendi közösség. Mindhárom intézmény működésének anyagi feltételeit az alapítás korából származó jószágok, ezen kívül a plébánia esetében a tized-negyed biztosították, a későbbi gyarapodás zálogai azonban elsősorban az utóbb szerzett szőlők voltak.

3. A város településtörténete 1526–1711 között

3.1 Az uradalom változása 1526 után

A mohácsi csatában elesett Pálóci Antal, gyermekek nem maradtak utána. Végrendeletében leánytestvérét és annak gyermekeit tette meg birtokai örökösévé, ehhez II. Lajos király beleegyezését kérte, aki azonban szintén a csatamezőn halt meg.¹⁹³ A csata utáni zavaros hetekben a pataki uradalmat Perényi Péter temesi ispán foglalta el a nőági rokonságra hivatkozva, mivel Pálóci Antal anyja Perényi-lány volt. A foglalás törvénytelen volt, de Perényi birtoklását a politikai támogatás fejében mindkét szemben álló király, először Szapolyai János, majd I. Ferdinánd is elismerte.¹⁹⁴ A Perényiek ún. nádori vagy terebesi ágának két generáción át tartó birtoklása több jelentős változást hozott az uradalom életében. E változások több évszázadra meghatározták az uradalom életét.

Elpusztult az újhelyi vár, a Perényiek helyette Sárospatak városát fallal vették körül, és benne egy új rezidenciát építettek fel maguknak. A fallal kerített városokat a magyarországi latinság városnak (*civitas*) nevezte, még akkor is ha földesúri fennhatóság alatt álltak, ezért ettől kezdve az uradalom központját, Sárospatakot általában *civitas*nak nevezték, Sátoraljaújhely ellenben mezőváros (*oppidum*) maradt. Az uradalom élén a földesúr által kinevezett prefektus vagy udvarbíró állt, aki Patakon élt. A Perényieknek ez az ága 1508-ban szerezte meg magának a dél-dunán-

túli Siklós várát, amit fő rezidenciájukká tettek.¹⁹⁵ A rezidenciát az oszmán veszély miatt áthelyezték az északkeleti országrészbe, és Sárospatak-ra költöztek. Az 1534-37 közt egy itáliai építőmester irányításával megépült új pataki vár lett a pataki uradalom központja. A Perényiekkel együtt nagy tömegben költöztek szlavón (őket a források tótoknak nevezték) és magyar nemesek, valamint jobbágyok az uradalom területére. A nemesek főleg Patakon és Újhelyen telepedtek le, szolgálataik fejében házuk és földjeik mentességet kaptak a földesúri adók alól. Az 1540-es években elkezdődött az uradalom reformációja.¹⁹⁶

A Perényiek uralma kezdetben nem volt zavartalan. Mivel Perényi Péter még 1526-ban Ferdinánd király mellé állt, ezért János király az uradalmat királyi birtoknak nyilvánította, igaz valójában elfoglalni nem tudta. A pálosok és az ágostonosok a királyt tekintették földesuruknak. A királyt mint földesurukat kérték arra, hogy erősítse meg Pálóci István-nak az újhelyi és toronyai kilencedekről szóló adományát, így történt meg Kassató birtokának megerősítése is. Szapolyai János Újhelyt ekkor a saját városának (*oppido nostro*) nevezete.¹⁹⁷ 1528 februárjában az ország közepéről menekülő János király személyesen ostromolta meg az újhelyi várat. Az ostrom alatt a király a pálos kolostorban lakott. Atinai Simon várnagy feladta a várat, amit azonban 1528 nyarán Ferdinánd seregei elfoglaltak. 1528 szeptemberében a János király pártjára állt Atinai visszafooglalta a várat, ami ezután ama kevés erősségek közé tartozott, amelyek a következő hónapokban is hűek maradtak Szapolyai-hoz. 1529 tavaszán Perényi saját várnagyát német katonasággal ostromolta ki, és új várnagyot helyezett a várba. Az ostromok során a katonák a környéket pusztították, János király párthívei később is betörték az uradalom területére. Perényi nem akarta, hogy új pataki vára szomszédságában egy nehezen megvívható erődítmény álljon, ezért nem építtette újjá az újhelyi várat, amit 1538-ban már elpusztult várnak nevezték, rendbehozatalával később sem próbálkoztak.¹⁹⁸ A vár körül folyó harcok valószínűleg a várost is érintették.

Perényi Péter fia, Perényi Gábor 1563-ban megegyezést kötött Miksa királlyal birtokai jövődő sorsáról. Ebben tudomásul vette, hogy fiúörökösök nélküli halála esetén a pataki uradalom – a törvényes örökösödés rendjét követve – visszaszáll a királyra. 1566-ban Szulejmán szultán hadjáratot indított Magyarország ellen. A hadjáratban részt vett szövetségese, János Zsigmond erdélyi fejedelem is, aki azt a feladatot kapta, hogy az ország keleti részén kösse le a királyi csapatok erejét, amíg oszmán főse- reg a Dunától harcol. János Zsigmond mellett egy krími tatár kontingens haladt. Feltehetőleg északról, a Bózsva völgyén keresztül tört be a tatár csapat a pataki uradalomba, ahol óriási pusztítást végeztek. Sátoraljaújhely városa alapítása óta valószínűleg a legsúlyosabb háborús károkat szenvedte el. A város házainak 86%-át égették fel a tatárok, több lakost rabszolgának vittek el.¹⁹⁹ 1567-ben meghalt Perényi Gábor, vele kihalt a Perényiek leggazdagabb ága. A pataki uradalom a királyra szállt, és a kamara vette kezelésbe.

A királyi birtoklás 1573-ig tartott. A Pálóciak örökségére 1526 után a ruszkai Dobó-család is igényt tartott, követelésüket fenntartották, de az uradalmat a Perényiektől megszerezni nem tudták. 1573-ban Miksa király a pataki uradalmat ruszkai Dobó István özvegyének és fiának, Dobó Ferencnek adta zálogjogon. A zálogjogú birtokot a fiú- és a lányág is örökölhette, az eredeti zálogösszeget később magasabbra emelték. Dobó Ferenc birtokszerzése lett az alapja az uradalom 1711-ig tartó birtoklásának. 1602-ben meghalt Dobó Ferenc, ekkor a kamara egy évre lefoglalta az uradalmat, mivel nem ismerte el Dobó Ferenc végrendeletének érvényességét. Egy éves jogi vita után a Dobó-örökösöké lett az uradalom, először Dobó Ferenc özvegyéé, Perényi Zsófiáé, majd 1608 után Dobó Ferenc végrendeletének megfelelően a Dobókkal rokon Zeleméri családé. Zeleméri Borbála férje Lorántfi Mihály volt, kezdetben feleségével együtt ő volt az uradalom ura, majd utánuk lányuk, Lorántfi Zsuzsanna örökölt. Ez volt az egyetlen korszak, amikor nem bárói, hanem köznemesi család birtokolta az uradalmat. Lorántfi Zsuzsanna 1616-ban feleségül ment Rákóczi Györgyhez, a későbbi erdélyi fejedelemhez. A házassággal az uradalom a Rákóczi családé lett.²⁰⁰

I. Rákóczi György felesége jogán lett Patak várának birtokosa, az uradalmat élete végéig közösen birtokolta Lorántfi Zsuzsannával. 1630-ban I. Rákóczi György erdélyi fejedelem lett, ettől kezdve a Rákóczi családból többen viselték e méltóságot. A Rákócziak Erdélyben önálló fejedelemként uralkodtak, pataki uradalmuk azonban a királyi Magyarország területére esett, ezt – mint más nemesek – ők is királyi kegyelemből birtokolták, még akkor is, ha éppen háborúban álltak a Habsburg uralkodóval. 1630-ban Ferdinánd király lemondott a pataki uradalom zálogjogáról, és a női -és férfiágot egyaránt megillető örökösödési joggal adta oda I. Rákóczi Györgynek és feleségének.²⁰¹ A Rákócziak 1711-ig e jogon birtokolták Sárospatakot és tartozékait. 1648-ban meghalt I. Rákóczi György fejedelem. Végrendeletében a törvényes öröklés rendjének megfelelően a pataki uradalom özvegy feleségére és fiára, II. Rákóczi Györgyre hagyta. Lorántfi Zsuzsanna és fia, II. Rákóczi György 1660-ban halt meg. Birtokaik II. Rákóczi György fiára, az ifjú I. Rákóczi Ferencre, és özvegyére, Bátori Zsófiára szálltak.

Férje halála után egy évvel, 1661-ben Bátori Zsófia visszatért a katolikus hitre, katolikussá lett vele fia is. A Rákóczi család, mely eddig a reformáció támogatója volt, a katolicizmus mellé állt. Bátori Zsófia összes birtokain elvette a református egyház jövedelmeit, megkezdte a templomok elvételét, és azokat a katolikusoknak adta. Időközben I. Rákóczi Ferenc a Lipót király ellen összeesküvő főurakhoz csatlakozott. Az összeesküvés

1670-ben leleplezték, Rákóczi kegyelmet nyert, de a pataki várat királyi katonaság szállta meg. A Rákóczi birtokon élő, a felkelésben tervezésében csupán urukat követő nemesek birtokait elkobozták, így járt pl. az Újhelyen birtokos Baksa István, Dajka István, Kazinczy Péter és Rádi István.²⁰² A birtokaikat elvesztő, többségükben református nemesek Erdélybe menekültek, és ott gyűjtöttek hadakat.

A bujdosóknak, majd kurucoknak nevezett felkelők egyik első támadásukat 1672-ben a katolikus földesúr kezén levő, királyi csapatok által megszállt pataki uradalom ellen vezették, majd 1678-ban megismételték támadásukat. A kuruc becsapások akkor értek véget, amikor 1682-ben I. Rákóczi Ferenc özvegye, Zrínyi Ilona házasságot kötött a kurucok hadvezérével, Thököly Imrével. 1683-ban a királyi csapatok kivonultak Patak-ból. Ezután az uradalom a királlyal hadban álló Thököly uralma alatt álló területhez tartozott. A királyi hadsereg az oszmánok kiűzésével párhuzamosan számolta fel Thököly uralmát is. 1685-ben a pataki várat visszafoglalták Lipót király katonái. Az uradalmat a kamara lefoglalta és 1688-ig kamarai igazgatás alatt maradt. 1686-ban után újra több sátoraljaújhelyi nemes veszítette el birtokát, pl. Domoki István, Farkas Sándor, Dajka István, aki a korábbi kuruc szervezkedésben is részt vett.²⁰³ 1697-ben az uradalom területén tört ki egy pár hétig tartó parasztfelkelés a pataki német katonaság ellen. A magyar történetírásban hegyaljai felkelés néven emlegetett mozgalom a sátoraljaújhelyi sarlós Boldogasszony napi vásáron kezdődött, ahol a felkelők megölték a pataki vár katonai parancsnokát. A felkelők bevették a pataki és a tokaji várat, megmozdulásukat azonban néhány hét alatt leverték.²⁰⁴

I. Rákóczi Ferenc két gyermeke, Julianna és II. Ferenc 1693-ban megosztottak örökségükön, amit 1699-ben véglegesítettek. A pataki uradalom kizárólagos birtokosa II. Rákóczi Ferenc lett. Rákóczi összeesküvést szervezett a király ellen, ezért 1701-ben letartóztatták, börtönéből megszökött, majd Lengyelországba menekült. Rákóczi letartóztatása után jószágait – köztük a pataki uradalmat is – a kamara foglalta le. A szükség-telenné vált pataki várat 1702-ben lerombolták. 1703-ban Lengyelországból visszatért II. Rákóczi Ferenc és megkezdte háborúját I. Lipót ellen. Az uradalom a Rákóczi által vezetett kuruc seregek kezére került, így újra II. Rákóczi Ferenc lett a földesura. A pataki vár 1710. november 10-én került a királyi csapatok kezére, a következő napokban e hadak Sátoraljaújhelyt is meghódoltatták.²⁰⁵ A Rákóczi család birtoklása véget ért.²⁰⁶

3.2 A város a mohácsi vész után

Az 1620-as, 1630-as években némileg átszervezték a pataki uradalmat, ami Sátoraljaújhelyt jelentősen érintette. Borsiban egy új kastélyt építettek, e kastély ellátását pedig a pataki uradalom egy részéből, főleg a közvetlen földesúri kezelésben levő birtokokból, az allodiumokból biztosították. A pataki uradalmon belül így egy fiókuradalom jött létre. Az allodiumokon kívül a borsi kastély tartozéka lett az újhelyi Alvégi (később Pataki) utca, amely nevet változtatott, ettől kezdve Borsiszernek hívták. A város egységét ez nem bontotta meg, csupán a Borsiszeren lakók adójukat a borsi udvarbíróknak fizették. Az Újhelyen levő uradalmi szőlőket is Borsi alá rendelték, akárcsak a Kassató nevű halastavat. A Borsiszer külön birtoklása néhány évtizedig tartott. 1688-ban Fekete János kuruc vezér a borsi kastélyt elpusztította, amivel a borsi uradalom napjai meg lettek számlálva. Borsi a Rákócziak osztozkodásakor Rákóczi Julianna kezére került, így sorsa elvált Újhelyétől, Újhely egységét azonban nem bontották meg, mert Borsiszer a pataki uradalom sorsában osztozott. A néhány évtizedes különállás azonban megtette a hatását: a Trautsohnoknak kiállított adománylevélben Újhely mezővárost és Borsiszer birtokot (*possessio*) úgy sorolták fel, mintha két külön település lett volna, valójában az utcát újraegyesítették a várossal. Ezután a Borsiszer már csak egyszerű utcanév-ként őrizte emlékét az egykori különállásnak.²⁰⁷

A 17. sz.-ban néhány évig Újhely újra földesúri rezidencia lett. Lorántfi Zsuzsanna 1654-ben egy földesúri épületet, kastélyt emeltetett valószínűleg az ágostonos kolostor egykori helyén.²⁰⁸ A kastély virágkora csak néhány évig tarthatott. A pataki uradalom későbbi urai még átmenetileg sem laktak itt, félig üresen álló gazdasági épületként romladozott a város szélén. Falai közt ser- és pálinkafőzde működött, pincéjében pedig bort tároltak.

Sátoraljaújhely ugyan átmenetileg sem került oszmán fennhatóság alá, még oszmán betöréseket sem kellett elszenvednie, a 16.-17.sz. háborús pusztításai azonban nem kímélték a várost. A krími tatárok pusztítása után 1566-ban hat évre elengedte a király a kamara haszna és a hadiadó szedését.²⁰⁹ Az 1604-ben kezdődött Bocskai-felkelés éveiben a királyi hadak és Bocskai hajdúi többször végigvonultak a környéken, ami a kor hadviselési szokásainak megfelelően pusztítással járt. 1605-ben Giorgio Basta királyi hadvezér csapatai, 1606-ban és 1607-ben Bocskai hajdúhadai pusztították a várost. Basta hadai még a szőlőhegyi épületeket is felégették. „Basta járását”, az újhelyi szőlők pusztulása kapcsán még 1617-ben is említették.²¹⁰ A városiakok számára az is nagy teherként volt, ha földesuruk szövetségesei táboroztak a közelben. 1619-ben Bethlen Gábor erdélyi fejedelem hadjáratot indított II. Ferdinánd király ellen. A Bethlent támogató hadak egyik vezére a pataki uradalom földesura, Rákóczi György lett. A hadjárat idején a város nem állított ki okleveleket és szünetelt a törvénykezés. 1630-ban is csak háborús veszély fenyegetett, amikor az erdélyiek más megyék mellett Zemplént is visszaadták a magyar királynak, amit azonban a hajdúk nem vettek tudomásul, és felkelést hirdettek. A várost ugyan nem érintették a katonai események, de a törvénykezés

10. ábra. A Barátság pecsétje egy 1735-ös iraton – MOL E 213. 230. – Tringli István
Fig. 10 The seal of the Barátság on a document from 1735 – MOL E 213. 230. – Tringli István

ebben az évben is szünetelt.²¹¹ 1644-ben a Rákóczi György ellen harcoló királyi hadvezér, Eszterházy Miklós a pataki uradalom egy részét pusztította: a borsi kastélyt és Újhely városát is kifosztotta.²¹² Az 1663-64-es török háború is megpróbáltatásokat hozott. 1664-ben az állami adót felére csökkentették az előző évihez képest, részben az előző évi katonai terhek, részben pedig a „döghalál” miatt.²¹³ A kurucok 1670-es évekbeli támadásai, majd a Thököly-uralom felszámolása következtében a város lakóinak jelentős része elszegényedett, az 1688-ban készített urbárium szerint alig maradtak adózóképes háztartások a városban. Az uradalmi épületek pusztulásnak indultak. A 17. sz. végén, 18. sz. elején a kuruc támadás és a Thököly-felkelés előtti állapotokat békés aranykornak tekintették, „amikor a város még ép volt”. Az 1697-es hegyaljai felkelésben 55 sátoraljaújhelyi lakos vett részt, nemesek és parasztok vegyesen.²¹⁴ A város külső képe magán viselte a pusztulás nyomait: a kastély elhanyagoltan állt, a fogadó leégett. Látszólag a lakosság fluktuációja is nagyon nagy volt. 1693 és 1704 között a házak lakói túlnyomórészt kicserélődtek. Az utcák között azonban jelentős különbségek voltak. A Szoros utca részben cigány lakói folyamatosan lakták házaikat, a későbbi Óhíd, Pataki és Kazinczy utcákban ellenben nagyon kicsiny volt a kontinuitás.²¹⁵ 1705-ben II. Rákóczi Ferenc 24 fős katonai helyőrséget tartott Újhelyen. A katonák itteni állomásoztatása azonban szükségtelenné bizonyult, így őket már valószínűleg a Rákóczi-szabadságharc vége előtt vagy elbocsátották, vagy máshová helyezték. Lakóhelyük emléke azonban fennmaradt, az egykori Borsi utcából azért lett Palotás utca, mert az udvari hadak katonáit *palotások*nak hívták.²¹⁶ 1704-ben egy tűzvészben a Barátság teljesen leégett. Mivel a városrész ekkor még nem volt a várossal összeépülve, ezért Újhelyen valószínűleg nem tett kárt a tűz.²¹⁷ A királyi és földesúri összeírásokban szereplő elhagyott, magyarul *puszta*, latinul *deserta* telkek jó része azonban nem a háborús pusztítás vagy tűzvész miatt néptelenedett el. E telkek lakói többnyire adózási okokból választották ezt az állapotot. A puszta telkek túlnyomó részét ugyanis lakták.

A város lakóinak társadalmi megnevezése a korai újkorban hasonló volt a középkor végi állapothoz: a városlakók magukat latinul *cívisek*nek, magyarul *polgárok*nak nevezték, földesuraik számára gyakran csak jobbagyok voltak. Változás volt a korábbi korszakhoz képest, hogy széles körben elterjedt a latin *oppidanus* szó használata. Az újhelyi polgárok közül néhányan egyetemre is beiratkoztak. Az egyetemi anyakönyvekből azonban általában nem derül ki, hogy a Magyarországon levő Újhely nevű települések közül pontosan melyik településről származtak a diákok. Biztosan Sátoraljaújhelyről származott az a Péter fia Imre, aki 1533-ban a krakkói egyetemen tanult.²¹⁸

A Perényi-család birtoklása alatt Újhelyen több, a bárói család szolgálatában álló ún. familiáris kapott kiváltságot a városban. A familiárisok megadományozása Perényi Gábor ideje alatt, az 1550-es évek elején kezdődött. Elsősorban szőlőket kaptak a földesúrtól, de előfordult ház adományozása is, néha pedig csak egy meglevő szőlő vagy telek után fizetendő földesúri és egyházi adót engedték el. Így pl. egy, az oszmán hadakat felderítő volt kém, aki Újhelyen telepedett le, mindenféle földesúri és egyházi adó alól mentesült. A kiváltságban részesült személyek között volt nemes, paraszt, városi polgár, idegen és helybéli egyaránt. Elsősorban ők kapták a megszüntetett oltárjavadalmakat. Újhelyen is megjelentek az oszmánok által elfoglalt dél-dunántúli Perényi-birtokok környezetéből érkező horvát nemesek. A Perényi-korszak igazi jellegzetessége az adómentességek adományozása, és az ily módon létrejövő szabados (*libertinus*) réteg megnövekedése volt. Az adómentességeket a Perényiek után következő földesurak is elismerték, sőt a kamarai birtoklás alatt is folytatódott a kiváltságok adományozása.²¹⁹ A szabadosok olyan földesúri alattvalók voltak, akik valamilyen különleges szolgálat fejében részben vagy egészében mentesültek a földesúri adók alól. A dél-dunántúli jövevények közül való volt az a Szabó László nevű nemes, aki elnyerte az egyik oltárjavadalmat. Rokonait is Újhelyre költöztette, itt már Somogyi néven éltek, e családból származott a Batori-kori erdélyi történetíró, Somogyi Ambrus.²²⁰

A szabadosok és a nemesek közti határok nem voltak merevek, a szabados és a nemes szót néha szinonimaként használták, városi jelenlétét

mindkét csoport az uradalomnak köszönhetette, képviselőik különböző uradalmi szolgálatot láttak el, jobb módú tagjaik a földesúr katonai, politikai támogatói voltak. A szabados réteg a 17. sz. folyamán jelentőségét veszítette, a század végére el is tűnt a város társadalmából. Helyüket a földesúr által szolgálatba fogadott nemesek és a királytól is nemességet nyert személyek foglalták el.

A Rákócziak alatt növekedett a városlakó nemesség aránya. 1648-ban már 26 szabados, kiváltságolt (*exempta*) és nemes házat írtak össze. A nemesek telkei igen vegyes képet mutattak. A városba költözött nemesek között a legnagyobb telekkel a Hartai család rendelkezett, kúriájuk kis uradalom volt az uradalomban: négy telek összeépülésével keletkezett, számos nemes költözött ide, és épített rajta házat.²²¹ A jómódú nemeseknek kijáró „uram” tiszteleti szót 1648-ban csupán hat név mellé tették ki.

A városban letelepedett nemesek részben az uradalom közvetlen szolgálatában állottak, a többiek is a Rákóczi család támogatói voltak. Az előbbieket valószínűleg tipikus példája volt az a hadnagy, aki 1638-ban feleségével együtt egy jobbágycsalád kihalása után a földesúr kezére háramlott házhelyet kapott, hogy azon házat építhessen.²²² Mások, így például Dajka István és Farkas Gábor, saját pénzükön vettek házat a városban. A nemesek telkei egykori polgári – más néven paraszti – telkek

11. ábra. A megyeháza és a piac az 1920-as években – SFL XV. 98/b. – Oláh Tamás
Fig. 11 The county hall and the market in the 1920s – SFL XV. 98/b – Oláh Tamás

voltak. A 17. sz.-ban Sátoraljaújhelyen letelepedett nemesek nem lettek önálló, független birtokosok. Az uradalom birtokosától adománylevelet kaptak, amiben rendszerint két kiváltság szerepelt: mentesültek mindenféle földesúri adótól, telküket és házukat a földesúr pedig csak egy előre kialakított összegért vehette vissza. Néha a visszaváltási jogot is korlátozták.²²³ A Lorántfiak és a Rákócziak így keletkezett anyagi veszteségét az kárpótolta, hogy befolyásos, katonailag mozgósítható, politikailag tőlük függő helyi támogatókat szereztek.

A városi nemesség jelentős részének polgári származását elárulta nevük is; a Magyarországon szokásos birtoknévből i képzővel keletkezett nevek helyett foglalkozásnevekkel vagy más ragadványnevekkel találkozunk. A városlakó nemeseket ugyan az uradalom hozta a városba, vagy az uradalom tette őket nemessé, városi létük azonban az uradalom számára is problémát jelentett, pl. nem törődtek az uradalom kocsimáltatási és mézszárszék tartási jogával. Ez azonban csak az uradalmi alkalmazottaknak és a város vezetőinek okozott gondot, a nemesek jelenléte az uradalom hosszú távú, politikai érdekeit erősítette. Az előkelőbb nemesek szőleit az uradalom az ötöd (a kilenced és tized) fizetése alól is felmentette.²²⁴

A városlakók nagy része azonban továbbra is polgár maradt. A 16. sz.-ban némileg megváltoztak az általuk teljesített földesúri szolgáltatások. Az úrbéri rendszer ősi adói alig módosultak, megjelent azonban két olyan földesúri illeték, amelyet addig nem fizettek a polgárok: a 16. sz. közepén a földesúri kocsimáltatási jog, illetve az utána fizetendő adó, a 17. sz. közepén pedig a húsmérés után fizetendő adó.

A legnagyobb változás az uradalomnak végzendő munkaszolgáltatásban, a robotban (*szolgálat, szer járás*) következett be. A középkorban az újhelyiek valószínűleg nem robotoltak földesuruknak. Elsőként Perényi Péter rendelte el, hogy akinek van elegendő marhája, az két holdat szántson be a földesúr földjén. Eleinte az uradalomhoz tartozó olasz földéken kellett vetniük és aratniuk, később azonban 30-40 hold földet jelöltek ki számukra, hogy azt szántsák, arassák, és terményt fuvarozzák el. Az ezt követő hatvan év alatt, 1631-re megnöttek a város terhek, bár ezek nagy része nem jelentett állandó robotolást, hanem az uradalom kezelésében levő egyes kertek és épületek felújítását: az újhelyi uradalmi pincék, a sárospataki földesúri kertek és majorok egy részének, az ardói malom gátjának rendben tartását. Megmaradt az olasz földön való szántás, ami kiegészült az upori zabvetéssel, és az újhelyi réten való szénakaszálással. Megjelent a *karácsony fájának* adása – azaz akiknek marhája volt, egy szekér tűzifát kellett Sárospatakra fuvaroznia – és a somlyódi uradalmi szőlőhegyen történő kapálás. Ezután újabb robotot már nem vezettek be, a robotolás a 18. sz. közepén is megmaradt ezen a szinten.²²⁵

1631 és 1648 között, I. Rákóczi György földesurasága alatt vezették be, vagy legalábbis ekkor terjesztették el nagy mértékben azt a rendszert, hogy bizonyos iparosok nem mezőgazdasági munkával, hanem ipari termék elkészítésével robotoltak. Róluk mondták azt, hogy *mesterségükkel szolgálnak*. 1648-ban, Rákóczi György halálának évében 32-en robotoltak ipari termékkel. Alatta kezdődött az a szokás is, hogy néhányan – 1648-ban összesen heten – a robot helyett ún. *taxát* fizettek. A taxások között voltak polgárok és nemesek is. 1657-ben 5 taxás és egy taxás nemes élt a városban. Ezután már rohamosan nőtt a taxások száma: 1676-ban 24-en voltak. A 17.sz. végére a polgárok négyféleképpen robotoltak: ki gyalogszeresként, azaz kézzel végzett munkát, ki marhasként, azaz fuvarozott, szántott, ki mesterségével, ki pedig taxásként pénzzel váltotta meg a robotot.²²⁶

3.3 Egyházi intézmények a reformáció és az ellenreformáció korában

A reformáció tanait az 1530-as években kezdték hirdetni a városban. Perényi Péter az 1530-as évektől kezdve szimpatizált a reformációval. Újhelyen volt pap Siklósi Mihály, majd Dévai Bíró Mátyás, a korai magyar reformáció képviselői. A katolikus intézményrendszer megszűnése már ekkor, spontán módon elkezdődött. 1540 körül egy újhelyi városi polgár vallási meggyőződésből visszavonta elődjének az egyik újhelyi oltárjavadalom céljára tett adományát.²²⁷

A város teljes reformálása – miként az egész uradalomé – az 1540-es években Perényi Gábor földesúri utasítására történt. 1548-ban már minden bizonnyal protestáns papja volt a városnak. A Perényiek evangélikusok voltak, így 1567-ig az újhelyi is evangélikus hitvallású gyülekezet volt, utána azonban – bizonyára mindenféle formális aktus nélkül – a helvét hitvallást vették fel a város és a környék lakói. A Dobók és örököseik, majd a Rákócziak reformátusok voltak, az 1670-es évekig őket követte a város lakosságának többsége. A reformáció határozta meg a város szellemi arculatát. A plébániában szinte semmiféle változás nem történt. A lelkész megmaradt a plébános addigi városi telke, földjei, szőlei birtokában. Ezután az egész tizedet a földesúr szedte be, és állandó összegű készpénzt, bort, gabonát, disznót adott fizetségképpen a papnak.²²⁸

Az oltárigazgatói javadalmakat a földesúri jogra hivatkozva szekularizálták. Az oltárokhöz tartozó szőlőket és házakat 1554-ben kezdte Perényi Gábor familiárisainak adni. Ekkor kapta az egyik familiáris egy újhelyi pap és oltárigazgató házát, valamint telkét a papi kiváltságokkal együtt. Perényi fenntartotta azonban annak lehetőségét, hogy az oltárigazgatótságot (*rectoratus altaris*) visszavehesse. E lehetőség azonban nem a katolikus intézmény visszaállítására, hanem az oltárigazgatói ház és telkek visszavételére vonatkozott. Az adományozás módszere nem az elkobzás volt: Perényi Gábor megvárta, míg az oltárigazgatók meghalnak, majd az oltárhoz tartozó birtokokról kijelentette, hogy azok reá, mint földesúrra háramlottak, és ezután adta azokat familiárisainak. 1554-ben egy másik újhelyi pap halálával a földesúrra háramlott szőlőt is az egyik familiáris kapta. A papi kiváltságok erre a szőlőre nézve is fennmaradtak. 1556-ban megint egy oltárjavadalomhoz tartozó házat adományozott el Perényi, aki ezúttal is megvárta, hogy a pap meghaljon. 1559-ben a Krisztus teste oltár igazgatójának halálával megüresedett szőlőt adományozta el. A 16. sz. második felében az uradalom tulajdonában levő szőlők nagy része korábban az egyházé volt.²²⁹

A város korai reformációjának története nehezen rekonstruálható. A későbbi történelmi emlékezet sok tévedést tartalmazott. 1746-ban pl. úgy emlékeztek, hogy a kálvinizmus Perényi Gábor alatt kezdett terjedni, aki az ágostonos monostorból épített nekik iskolát, az iskola első rektora pedig a reformációra áttért utolsó ágostonos perjel lett volna.²³⁰

Az ágostonos kolostort feloszlatták, vagy magától feloszlott. 1567-ben már pusztán állott, épületét a tatárok felégették, a kolostor birtokában levő utcát az uradalomhoz csatolták, rétjeit, malmát az uradalom lefoglalta. Az 1567-ben és 1570-ben készített urbáriumban még külön írták össze az ágostonosok jobbágyságait. 1567-ben két egész és 13 fél telek volt az ágostonosok birtokában, az egykori ágostonos jobbágyságok neveit is feljegyezték. A tatárok 1566-ban mindet feldúlták, bár a féltelek közül kettő már korábban pusztán állott. Volt egy Lugaskert nevű kertjük, és egy halastavuk, a Baráttó. A reformáció előtt három szőlő volt a birtokukban. A Bodrog melletti egykori szántóikból 1567-re rétek lettek. 1570-ben már csak hét volt ágostonos jobbágy nevét jegyezték fel. Az ágostonos telkeket egy ideig a Perényiek egyik szabadosa – az 1570-es urbárium terminusával élve, egy nemes –, bizonyos Nagy Balázs birtokolta, majd az uradalom kezére kerültek vissza.²³¹ Az ágostonos jószágok lefoglalása után két évtizeddel azért volt szükség a kolostor egykori jobbágyságainak külön összeírására, mert az ágostonos jobbágyságok minden bizonnyal némileg más szokások szerint teljesítették úrbéri kötelezettségeiket, azaz másként adóztak földesuruknak, mint az uradalmiak. A kolostor emléke elhalványult: hiába keressük a nagyszombati zsinat 1629-es határozatainak fűg-gelékében az ágostonos remete rendházak sorában, helytelenül a premontrai és az ágostonos kanonokok rendházai között tüntették fel.²³²

A plébánia és az ágostonos kolostor reformációja földesúri jogon történt, mert mindkét intézmény a pataki uradalom földesurasága alá tartozó birtokon feküdt. Egészen másként alakult azonban a pálos kolostor története. A kolostor a reformáció első évtizedeiben is fennmaradt. Ez túlnyomórészt a birtokjogi különbséggel magyarázható. A pálos kolostor önálló birtok volt, melyet ugyan körülvevett a hatalmas uradalom, melynek protestáns földesurai voltak, ők azonban a pálos kolostorral nem

tehettek azt, amit akartak. A szerzetesi élet bizonyára spontán módon indult bomlásnak: a város lakói protestánsokká lettek, az adományok megszűntek, a szerzetesek egy része valószínűleg elhagyta a kolostort és protestánsná vált. Perényi Gábor a terebesi, újhelyi és ládi pálos kolostor arany és ezüst kegytárgyait, a miseruhákat elvitette a kolostorból, jószágait lefoglaltatta. 1559-ben állítólag visszaadta az elvett holmikat, cserében a pálosok lemondtak arról, hogy pert indítsanak ellene. Az ungvári és az újhelyi kolostornak ekkor közös vikáriusa volt, ami már a pálos közösségek felbomlását mutatja.²³³ 1574 januárjában Dobó Ferenc emberei a Kassató környékét elfoglalták, majd a pálosok olasz jószágaira is rátették a kezüket. Ekkor még számon tartották, hogy Kassató az ágostonos és a pálos kolostor közös birtoka volt. A birtokfoglalás ellen a pálos javak gondviselője nyújtotta be a tiltakozást. Dobó Ferenc azt a gyakorlatot folytatta, amit a pataki uradalom korábbi birtokosai, a Perényiek és a kamara is tettek. A tó miatt indult perben úgy érvelt, hogy ő ezeket a földeket úgy akarja birtokolni, miként elődei is tették, és semmit sem változtat meg.²³⁴

Az újhelyi kolostor azonban ama kevesek közé tartozott, amelyek a 16. sz.-ban nem néptelenedtek el teljesen, falai között 1563-ban még élt néhány szerzetes. Az 1570-es, 80-as években is voltak újhelyi vikáriusok, akik az újhelyi és más, már elhagyott kolostorok birtokügyeit képviselték.²³⁵ Az újhelyi vikárius a reformátusok zaklatása miatt a kolostor gondozását, védelmét, és jövedelmeit a csanádi püspöknek adta évi bérlet fejében. Ettől kezdve a kolostor és birtokai különböző bérlők kezében voltak. 1578-ban az újhelyi pálosok egy darab rétet vettek, ekkor legalább három szerzetes élt a kolostorban.²³⁶ Valódi szerzetesi élet azonban aligha folyt itt. Ennek az állapotnak Bocskai István felkelése vetett véget. Ekkor – ha egyáltalán éltek még pálosok Újhelyen –, a kolostor lakói mind elmenekültek. Bocskai elzálogosította az épületet, amelyet a királyi hadvezér, Giorgio Basta katonái kifosztottak és felgyújtottak, 1607-ben pedig Nagy András hajdúkapitány hajdúi ostromolták meg. A zálogbirtokos zsoldosokat fogadott a kolostor védelmére, majd a hadak elvonulása után csekély újjáépítésbe fogott.²³⁷ Bocskai felkelése után jó három évtizedig egyáltalán nem éltek szerzetesek itt, a pálos rend formális birtokjoga azonban fennmaradt. A kolostor jövedelmeit a távol élő pálos rendfőnökök (generálisok) rendszeresen elzálogosították, védelmüket a környékbeli nemesekre ruházták.²³⁸ A kolostor és a templom nagyon rossz állapotban volt, 1614-ben a környéken birtokos katolikus báró, Alagi Menyhért adott ezer forintot rendbehozatalára.²³⁹

A 17. sz. nagy részében a város református egyháza egy lelkészből (*főpap*, *főpásztor*), két káplánból, egy-egy iskolamesterből (*rektor*) és kántorból állott. Az újhelyi református egyház megörökölte az egykori plébánia anyaegyházi jogait, két leányegyháza volt: Borsi és Bányácska (Rudabányácska). A két leányegyház valószínűleg a középkori előzményeket követte. Ebből az időből ismerjük az újhelyi egyház jövedelmeinek első teljes felsorolását. Az összeírás a külterületen fekvő, az egyház tulajdonában fekvő ingatlanokat is felsorolta: a szántóföldeket, a réteket és a szőlőket. A lelkész és a káplánok vagyonát és jövedelmét szigorúan elkülönítették egymástól. Az iskolamesternek és a kántornak eredetileg csak meghatározott jövedelem járt, ekkortájt hasítottak ki egy darab szőlőt a káplán szőlőkből a kántor részére. Külön szőlője volt a harangozóknak, az iskolának és az iskolamesternek.²⁴⁰ Az újhelyi iskola a 16-17. sz.-ban többé-kevésbé folyamatosan működött. 1648-ban az újhelyi iskolát a pataki fennhatósága alá rendelték.²⁴¹ A 18. században a város reformátusai, ha gyermekeiket tovább akarták taníttatni, akkor elsősorban a pataki kollégiumba küldték, de jártak újhelyiek a debreceni református kollégiumba is.²⁴²

1661-ben Sátorajújhelyen elkezdődött az ellenreformáció. Az uradalom nem fizette ki azokat a jövedelmeket, amelyeket addig a református egyháznak adott. A reformátusok pert indítottak e miatt Zemplén megye bírósága előtt, ami a javukra ítélt: a Híd (a későbbi Óhid) utcában levő uradalmi telkeket lefoglalták, és abból fedezték a református egyház elmaradt jövedelmeit. Thököly, majd az azt követő kamarai igazgatás idején a református egyház megkapta a neki járó jövedelmeket. A templomot és az iskolát 1673-ban az uradalom elvette a reformátusoktól és a katolikusoknak adta, 1682-ben Thököly Imre visszaadta a reformátusoknak, majd 1688-ban megint a katolikusok kapták meg. A kuruc rendek 1705-ös szécsényi gyűlésének vallásügyi rendelete értelmében 1706-ban a reformátusok visszanyerték, majd 1711-ben végleg a katolikusoké lett. Az uradalom annak az egyháznak fizette a papi járandóságokat, amelyik felekezeté volt a templom. 1688-ban az újhelyi református pap Toronyára költözött. Amikor a reformátusoké volt a templom, a katolikusok számára a pálos templomban miséztek.²⁴³

A reformált egyház a katolikus intézményrendszert örökölte. A plébániatemplomban reformált istentiszteleteket tartottak, az egykori plébános helyébe a „főpap” lépett, aki megkapta a plébános házat, és a plébánosi jövedelmeket, a két református káplán a korábbi káplánok helyét töltötte be. A református egyház papjai ugyanazon a címen kapták ellátásukat, mint a katolikusok a reformáció előtt. Hasonlóképpen, a katolikus plébánosok a város templomának katolikussá válása után, a reformátusok papok által készített birtok- és jövedelemösszeírásokat megőrizték, és azok alapján szedték be egyházuk jövedelmét. A plébános a 18. sz. közepén a református egyház szokásaira hivatkozva indított pert az uradalom ellen a Long-erdőbeli favágási jogért, amit meg is nyert. A zempléni reformátusok történetírója a 19. sz. elején is hangsúlyozza a folyamatosságot.²⁴⁴

1640 körül jelentek meg újra a pálos szerzetesek Újhelyen, akik a kolostor újjáépítésével kezdték tevékenységüket. Hiába állt a kolostor a pálos rend birtokán, az uradalom két szigorúan református földesúra, I. Rákóczi György és Lórántfi Zsuzsanna engedélye nélkül ez aligha történhetett meg. Mi több, Rákóczi György erdélyi fejedelem 1641-ben „fejedelmi gondviselés” alá vette a kolostort és megparancsolta embereinek, hogy a kolostort és jószágait ne zaklassák, katonai beszállásolást ne tegyenek ott.²⁴⁵ Az újhelyi kolostort a pálos rend épen maradt szlavóniai kolostoraiból érkezett horvát szerzetesek alapították újjá. A rend a középkori birtokain kezdett új életet, bel- és külterületi földterületei mind középkori eredetűek voltak. A Bocskai-felkelés és a pálosok visszatérése közti időből származik az első szószavú leírás a kolostor környékéről. Egy kis utca az

12. ábra. A volt Óhid, ma Dózsa utca 1916. – SFL XV. 98/b. – Oláh Tamás
Fig. 12 The old Óhid, modern Dózsa street in 1916 – SFL XV. 98/b – Oláh Tamás

1610-es években is állt a kolostor mellett, ami a pálosok birtokában volt, ez valószínűleg azonos a későbbi Nagybarátság utcával.²⁴⁶

A középkori eredetű birtokok mellé a pálosok újakat is szereztek. Bátori Zsófia és I. Rákóczi Ferenc katolizálása után a pataki uradalom uraitól, majd más, környékbeli nemesektől nyertek adományokat.²⁴⁷ 1672-ben, az Egyed-napi vásárkor a pálosok a pataki várba akarták menekíteni értékeiket a bujdosók elől, de a város református lakói kirabolták őket, a kolostort pedig kifosztották.²⁴⁸ 1706-ban az újhelyi pálosokat el akarták űzni kolostorukból, Károlyi Sándor beavatkozása mentette meg ettől őket.²⁴⁹

A kolostor falai alkalmasak voltak arra, hogy a zavaros időkben menedéket szolgáltassanak, és kisebb csapatok támadását ki tudták védeni. 1678. március 27-én a kuruc seregek egyik csapata megostromolta a kolostort. A kolostorba menekült harminc fegyveres visszaverte a támadó sereget, akik azonban a gazdasági épületeket és a környező házakat felégették.²⁵⁰ A hegyaljai felkelés napjaiban a pálosok a felkelőkkel tartottak. A vikárius papi hitere fogadalmat tett nekik, a két vezető holmiját a kolostorban őrizték, amikor pedig megérkeztek a királyi csapatok Újhelyre, a kolostorból fegyvertűzzel fogadták őket.²⁵¹ A kuruc háborúk zavaros ideje alatt, 1678-ban Berberi Gergely nemes elmenekült otthonából és átmenetileg cselédjeivel együtt együtt a Ronyva parton, a barátszeri temető közelében épített egy kis házat magának, 1687-ben pedig egy Bereg megyei birtokos húzódott meg a kolostor falai között.²⁵² 1717-es oszmán háború alatt az a hír terjedt el, hogy tatárok törtek be az országba. A környékbeli nemesek és parasztok ezúttal is a kolostorba menekítették javaikat.²⁵³

A 17. sz. végére a város lakossága három vallású lett: római és görög katolikusok, valamint reformátusok éltek itt. A görög katolikusok a 17. sz.-ban a városba költözött ruszinok közül kerültek ki.

4. A város 1711–1867 között

4.1 A pataki uradalom 1711 után

A királyi udvar 1701-től kezdve koronára háramlott birtoknak tekintette a pataki uradalmat. I. József király még a Rákóczi-szabadságharc idején, 1709-ben zálogjogon Johann Leopold Donat Trautsohn hercegnek adta a pataki és a regéci uradalmat, valamint néhány korábban Tokajhoz tartozó falut. A két uradalom közös birtoklásának alapját még I. Rákóczi György vetette meg. Az erdélyi fejedelem az Eperjes–Tokaji-hegységben, Abaúj megyében fekvő regéci várat és a hozzá tartozó uradalmat III. Ferdinánd ellen indított háborúja során, 1644-ben fegyverrel foglalta el Eszterházy Miklós nádortól. 1645-ban, a háborút lezáró linzi békében I. Rákóczi György és Lórántfi Zsuzsanna és fiúörököseik örökjogon kapták meg a királytól.²⁵⁴ A két uradalmat a Trautsohnok ideje alatt egyesítették, 1848-ig közös birtoklásban is maradt. Mivel a regéci vár elpusztult, mindkét uradalmat Sárospatakról igazgatták.

1711-ben került a kettős uradalom a Trautsohn család birtokába, amelyet 1720-ban III. Károly király örökjogon is Trautsohn hercegnek és fiági örököseinek adott. Az adományozás ellen több nemesi család tiltakozott, és évtizedeken keresztül eredménytelenül pereskedtek a Trautsohnokkal. A Trautsohn-korszak a család fiágon való kihalásáig, 1775-ig tartott.²⁵⁵ Utána az uradalom királyi birtok lett, amit a kamara igazgatott: 1777-ig a kassai kamarai adminisztráció, 1777-1783 között egy külön e célra létrehozott adminisztrátúra, 1783 után pedig a kamara a szokásos keretek között. 1807-ban Karl August Bretzenheim herceg kapta meg a pataki és a regéci jóságokat. Ő a Bodeni-tó melletti Lindauért cserében jutott a patak-regéci uradalom birtokába és a regéci nevet is felvette. 1807. március 16-án Sárospatakon írták alá a herceg és a kamara megbízottai az átadási okmányokat.

A sárospatak-regéci uradalmon belül a két egykori nagy uradalmat külön kezelték. Néhány évvel azelőtt, hogy a Bretzenheimek megkapták volna a kettős uradalmat, a sárospataki uradalmat is kettéosztották: egy sárospataki és egy sátorajújhelyi részre (*Distrikt*). A sárospatakihoz tartozott Kis-és Nagypatak mezővárosa, Újpaták, Petrahó, Trautsohnfalva (ma: Herceggút), Végardó, Károlyfalva, Vámosújfalú falvak, valamint Arbonyasádnagy (ma: Sárzasádnagy) falu kétharmada, az újhelyihez Sátorajújhely mezővárosa, Csernahó (Černochoy SK), Kistoronya és Hosszúláz falvak.²⁵⁶ 1848-ig a Bretzenheim család maradt az uradalom és Sátorajújhely földbirtokosa.

4.2 A város 1711 után

1730 májusában a Barátszeren tűzvész pusztított. A későbbi Nagybarátszer utca k. sora, a pálosok gazdasági épületeinek nagy részével együtt leégett. A tűz kiterjedt a városnak a Barátszerrel határos részeire is.²⁵⁷ 1740 augusztusában elérte a pestis Újhelyt, október végéig 893-an haltak meg a járványban. A pestis elleni védekezés miatt a pálos kolostort körülárkolták. A pestis elmúltá után építették újjá a Szentháromság kápolnát.²⁵⁸ 1765-ben a templomot elemészto tűzvész a városban is nagy károkat tett.²⁵⁹ 1834. október 15-én a reggeli órákban földrengés rázta meg a várost. Az épületekben kisebb-nagyobb sérülések keletkeztek, azonban egyetlen ház sem dőlt össze, a földrengés emberéletben nem tett kárt.²⁶⁰

13. ábra. A piac 1942 körül – SFL XV. 98/b. – Oláh Tamás
Fig. 13 The market around 1942 – SFL XV. 98/b – Oláh Tamás

A 17. sz. végének és a 18. sz. elejének viszontagságai után a 18. sz. közepére a város helyzete konszolidálódott. 1759-ben arról írtak a maguk tevékenységét szívesen felnagyító uradalmi tisztviselők, hogy Újhely az elmúlt években kezdett benépesülni.²⁶¹ A Mária Terézia-féle úrbérrendezés során, 1774-ben készítették el a város hivatalos urbáriumát. Az úrbérrendezés nem ismerte el érvényesnek a korábbi urbáriumokat, azokat csak szokásjog írásba foglalásának tartotta, ezért 1775-ben az uradalom a várossal ún. kontraktust, azaz megegyezést kötött a földesúri szolgálatokról. Ez azonban teljesen nem lépett életbe, mivel a telkek mérnöki kimérése nem történt meg. Az úrbérrendezéskor Sátorajújhely a legjobb minősítést kapta, első osztályú birtoknak nyilvánították.²⁶² Az 1791-es urbáriumban részletes leírás készült a városról. A királyi kamarán és a plébánoson kívül nemesi telekkel, továbbá a telekhez tartozó bor- és húsmérési joggal rendelkezett a Bégányi, a Dajka, a Bónis és a Hartai kúria, továbbá ide számították az egykori Barátszert is. A piacon többnyire kőből vagy téglából épített földszintes házak álltak, amelyek zsindellyel voltak fedve. A tér felé többnyire üzletek nyíltak, hátrafelé pedig kőből készült oszlopokon álló fedett folyosó vezetett a további helyiségekbe. A város legnagyobb előnye kereskedelmi helyzete volt: a két hetivásár, a megyeszékhelyből származó kereskedelmi haszon és az, hogy a lengyel borkezesek gyakran tartózkodtak a városban. Újhely lakóinak többsége szőlőművelésből élt, nem mint szőlőbirtokosok, hanem mint kapások.²⁶³ A város lakói majdnem kivétel nélkül szabadon költözhettek. 1759-ben mindössze egy koldust és két csonka családot írtak össze örökös jobbággyként.²⁶⁴ A Mária Terézia-féle úrbérrendezéskor, 1774-ben 90 negyedtelkes és 121 házas zsellér családot írtak össze Újhelyen, a Barátszeren ugyanakkor 125 zsellércsalád élt.²⁶⁵

1799-ben a város és az uradalom között vita kezdődött a város jogállásáról. Az uradalom Sátorajújhelyt jobbágy helységnek, a város pedig szabadságokkal felruházott városnak tartotta. A városiak arra hivatkoztak, hogy a vásári jövedelem mindig a várost illette meg, ezen kívül saját rétjeik, malmuk és erdejük volt. Az egyik kihallgatott tanú azt állította, hogy a hegyaljai városok közt Sátorajújhelynek volt a legtöbb kiváltsága.²⁶⁶ 1826-ban – immár a Bretzenheim-korszakban – e kérdésben újra kiújult a vita. Az uradalom megtiltotta, hogy a város az iratain a „privilegialis város” megnevezést használja. A városi hatóság a kritikai történettudományt is segítségül hívta igaza megvédésére: Anonymus gestájára, a pataki ispánságra, a város régi pecsényműjára, amelyik a *civitas* felirattal viselte, hivatkoztak. Ez utóbbi adatot Szirmay Antal történeti művéből kölcsönözték. Megállapították, hogy a város a Rákócziak zendülése miatt jutott pusztulásra, szabadságai ezután vesztek el, de a privilegialis nevet és némely kiváltságát azután is megtartotta.²⁶⁷ 1840-ben törvényt hoztak az önkéntes jobbágymegváltásról. Sárospatak már ezt megelőzően megváltotta jobbágyi szolgáltatásait, 1842-ben Újhely és a Barátszer lakói is tárgyalást kezdtek Bretzenheim Ferdinánddal a megváltásról.²⁶⁸

A 18. sz.-ban a Trautsohn család hosszú vizsgálatot folytatott az uradalom területén élő nemesek jogállásáról. 1774-ben Sátorajújhelyen nyolc olyan nemes család élt, amelyiknek királyi kiváltságlevele volt újhelyi telkéről, a többiek csak zálogjogú birtokosok voltak.²⁶⁹ 1787-ben a városi tanács panaszkodott amiatt, hogy a városban túl sok a nemes és a nemesi telken élő zsellér, akik vonakodnak adót fizetni.²⁷⁰ 1840-ben 92 nemes élt városi telken.²⁷¹

A 18. sz.-ban – miként az egész országban – e vidéken is telepítések kezdődtek. Az uradalom 1751-ben és 1752-ben népesítette be német telepesekkel Trautsohnfalvát (ma: Herceggút) és Károlyfalvát.²⁷² Az 1780-as évek közepén a kamara a regéc-sárospataki uradalomban három helyen is új település létrehozásáról döntött, mindháromba német lakosokat hoztak. A regéci uradalomhoz tartozó Baskó erdejében egy irtásfalut, Simát, a pataki uradalomban pedig Józseffalvát (Josefsdorf, Újpaták, Neupatak) és Hosszúláz hozták létre. A két utóbbi telepítés hasonló körülmények között történt. Mindkettőt 1785-ben alapították. Józseffalvát Sárospatak, Hosszúláz Sátorajújhely határából hasították ki. Mindkettő kicsiny, egyutcás település lett: Józseffalva idővel Sárospatak egyik utcája, Hosszúláz pedig az országút mentén az utolsó zempléni település. Hosszúláz később Bányácskába (Széphalomba) olvadt, amikor 1981-ben Széphalom közigazgatásilag egyesült Sátorajújhellyel, akkor lett újra a város része. A betelepítés előtt Hosszúláz területét az újhelyiek rétként, a rudabányácskaiak szántóként használták. Az újhelyi forrásokban Hosszúláz korábban szinte kizárólag rétként szerepelt.²⁷³ Hosszúláz pecsényműjén az 1793-as évszám áll, a községet valószínűleg ekkor, a betelepítés után jó pár évvel hozták létre.²⁷⁴

Barátszer a várostól elkülönülten, önálló községként élte életét a pálos rend megszüntetéséig. A két birtokos – a pataki uradalom és a pálos kolostor –, valamint a két szomszédos település – Újhely és Barátszer – között gyakoriak voltak a viták. A pálosok sokat pereskedtek a pataki uradalommal, amely megpróbált beleszólni a Barátszer ügyeibe. A viták különösen a húsmérési, árulási jog miatt keletkeztek.²⁷⁵ 1786. március 20-án feloszlatták a pálos rendet, ezután a rend egykori birtokait az ún. országos vallásalap kezelte.

A 18. sz.-ban a plébánia földbirtokosi jogait újszerűen értelmezték. Ettől kezdve a plébános a maga területén ugyanolyan földesúrnak számított, mint az uradalom. A plébánia telke – a Papsor é. házsorában élő lakókkal együtt – önálló birtokká vált. 1744-ben Gusztinyi János plébános a Papsort községgé szervezte. Községi könyvet kezdtek vezetni, amibe beírták a Papsoron levő házakkal és a Hecskén levő, plébániai tulajdonú szőlőkkel kapcsolatos ügyeket. A plébános évente kétszer, karácsonykor és Szent György napján összehívta az itt lakókat, a község élére előljárót (*decurio*) helyezett. Valószínűleg ekkor vésettek a Papsor számára pecsétnyomot. A pecsét Szent Imre herceget, a templom védőszentjét ábrázolta, körirata: SIGILLVM PLAT[EAE PAPSOR], azaz „a Papsor utca pecsétje”.²⁷⁶ Ettől kezdve a Barátszer önállóságának megszüntetéséig négy község működött Sátorajújhelyen: a város, a Barátszer és a Papsor, továbbá a városi taxás nemesek közössége. A három önkormányzat nem volt egyenrangú, az önkormányzatok ereje a fölbirtokos jogi helyzetétől függött. A Papsor ugyan a plébános birtokában volt, de a plébánia a város területén feküdt, aminek volt egy földesura, aki egyben a plébánia kegyura is volt. A Papsor 1744 után sem lett önálló község, csak korlátozott kormányzati jogokkal rendelkező városrész, valójában egy utca. E korlátozott önkormányzati joga valószínűleg 1848-ig állt fenn.

Az 1711 után megszilárdult egyházi állapot következményeként a város többfelekezetű lett, lakóinak többsége római katolikus volt, de jelentős volt a görög katolikusok és a reformátusok száma is. A 18. század elején e három felekezetnek voltak replemami Újhelyen. A néhány evangélikus család számára időnként a református templomban osztottak úrvacsorát.²⁷⁷ A 18. sz.-ban gyors iramban nőtt az újhelyi zsidók száma.

1750-ben kijavították a plébániatemplom tornyát.²⁷⁸ A templom először 1765-ben, majd 1768-ban leégett, ezzel megsemmisült a középkori eredetű újhelyi templom, csak a fő falak, a szentély boltíve és a főoltár maradt meg. Egy ideig az egyik fogadóban tartották a miséket.²⁷⁹ Az uradalom 1771-ben kezdte el az új templom építését, ami nagyon lassan haladt. A kamarai korszakban is átnyúló építkezések részei voltak az egész uradalom területén folyó római és görög katolikus templomépítéseknek. A pálos templom nem tudta befogadni a város összes katolikus lakóját,

a plébános a vármegyeház börtöne mellé épített kápolnában misézett. A templomot tűzbiztonsági megfontolásokból és a könnyebb megközelítés céljából a tér közepére építették, úgy hogy homlokzatával a tér felé nézzen. A templom ugyanis túl közel volt a házakhoz, így ha valamelyik házban tűz keletkezett, a lángok gyorsan átterjedhettek a templomra is. A plébános számára is új házat terveztek.

A újhelyi katolikus plébánia leányegyházai gyakran változtak. 1776-ban Borsi, Szőlőske, Kis-és Nagytoronya katolikus lakói tartoztak Újhelyhez. 1784-ben Szőlőskének, Borsinak és Bányácskának volt a sátoraljaújhelyi plébánia az anyaegyháza. Ekkor Újhelyen 1305 katolikus élt, közülük 384 paraszt, 28 zsellér, az összeírás szerint a városban élő nemesek katolikusok voltak.²⁸⁰ Ez utóbbi megállapítás téves volt: a városban élő nemesek jó része a református vallást követte.

A reformátusok temploma és iskolája az 1710-es évek és 1789 között a Papsor é. sorában, illetve annak közvetlen közelében állt. A református gyülekezet nemesi telkeket bérelt e célra. 1770-ben az újhelyi reformátusok arra hivatkozva, hogy gyülekezetük több mint hétszáz tagból áll, azt kérték a királynőtől, hogy engedje meg nekik, hogy a református temetőben egy kő imaházat építsenek.²⁸¹ Az engedélyt nem kapták meg, csak a türelmi rendelet után, 1789-ben építette fel a református egyház az új templomát. A templomhoz tartozó telken épült fel az iskola és a paplak is, a régi telkeket azonban ezután is megtartották.²⁸² A 18-19. sz.-ban két lelkésze és egy tanítója volt a református gyülekezetnek. Filiái Rudabányácska és Hosszúláz voltak.²⁸³

A 18. sz.-ban még a régi, valószínűleg a középkorból örökölt helyen állt a város ispotálya a Pataki utcában, időközben azonban a pálosok is emeltek egy ispotályt az Újhíd utcában. A két ispotály a 18. sz.-ban még párhuzamosan működött, a városi a század végén azonban már elhagyottan és romosan állt. 1803-ban egyesítették a két intézményt. A városi ispotályt felszámolták, a telekből befolyó jövedelmet az új ispotály építésére fordították, amelyet a régi pálos ispotály helyén, a vallásalap birtokában levő területen építettek fel.²⁸⁴ Az ispotályt a katolikusok tartották fenn, a türelmi rendelet után azonban a reformátusok is berendeztek a maguk számára egy ispotályt a Pataki utcában. Ezek az ispotályok – mai terminológiával élve – szociális intézmények voltak, nem pedig kórházak: a maguk ellátására képtelen, többnyire idős, rokonok nélkül maradt embereket fogadták be. Az orvosi ellátást a 18. sz.-ban és a 19. sz. elején az orvosok és a gyógyszerészek biztosították. 1767-ben egy-egy orvos és gyógyszerész élt Újhelyen.²⁸⁵

4.3 Városigazgatás az újkorban

A 17. sz.-tól kezdve szinte folyamatosan, név szerint ismerjük a város tisztviselőit. A város élén a főbíró (*iudex primarius*) állt, aki döntéseit a városi tanáccsal együtt hozta meg. A tanácstagok száma változó volt, az ideális számra csak következtetni lehet. Az 1610-es évektől az 1630-as évek elejéig általában 17 tanácsost (*senator*) választottak. A tanácsosok száma a 17. sz. végén 10-12-re csökkent, a 18. sz. elején 7-8 tanácsossal is megelégedtek, majd számuk a 18. sz. közepén 10-11-re nőtt. Rajtuk kívül egy jegyző (*notarius*) alkotta a városi hatóságot.²⁸⁶ Volt még a városnak vásárbírója, aki a vásári rendre és hiteles mértékekre felügyelt, valamint néhány olyan személy, aki valószínűleg az idézést végezte, az ő nevük az igen találó „*futosó bíró*” volt. Már a 17. sz.-ban többször említik az urbáriumok a város hadnagyát. Feladatára csak egy 18. sz. végi forrásból következtetünk: a katonaság beszállásolását és a katonaság számára való fuvarozás (*forspont*) ügyeit intézte. A városi hatóság létszáma folyamatosan növekedett. 1790-ben főbíró, jegyzőt, adószedőt (*exactor*), a város vagyonának kezelőjét (*város gazdája*), tribunust vagy hadnagyot egyet-egyet választottak. A tanácsosok száma ekkor újra igen magas lett: a városbeli nemesek közül 4, a polgárok közül – ahogy a forrás mondta, a „községből” – 18 tanácsnokot választottak. Volt még ezen kívül egy külső tanács is, ahol újabb 18 tanácsos foglalt helyet.²⁸⁷ A két tanács felállításának körülményeit nem ismerjük, mint ahogy jogkörük megosztását sem. 1796-ból fennmaradt a város által fizetett tisztviselők és alkalmazottak jegyzéke. A tisztviselők közül fizetést (*sallarium*) kapott a főbíró (120 ft.), az adószedő (60 ft.) és a jegyző (100 ft.). A többiek megegyezés szerint kapták bérüket (*conventio*), ez a város gazdájának esetében 40, a négy kisbíró vagy másként a város szolgálai esetében 50-50 forintot tett ki. Fizettek még két kocsi, egy nappali és négy éjjeli baktet, valamint meghatározatlan számú csózt (*kerülő*) is.²⁸⁸ 1799-től kezdve a város hadnagya is kapott fizetést, jogkörét ekkor írták le pontosan.²⁸⁹ Az 1820-as években a városi hatóság a következő tisztviselőkből állott: főbíró, adószedő, város gazdája, város hadnagya, jegyző, valamint a városbeli árvák gondnoka és a város tanácsosai.²⁹⁰

A városban élő nemesek is a város joghatósága alá tartoztak, a 18. sz.-ban néhány ügyüket azonban külön intézték. Ilyen nemesi szervezet jött létre a pataki uradalom területén Sárospatakon a polgári tanács mellett. Maguk közül nemesi tanácsot választottak, eljárójuk – akárcsak az ún. nemesi községekben az egész országban – a hadnagy nevet viselte. Kisebbségi ügyekben bíróként járt el, kezelte a nemesek összességének levéltárát, ő felelt a nemesek adózásáért. Munkáját egy külön jegyző és több „kis hadnagy” segítette.²⁹¹ Sátoraljaújhelyen nem tudunk külön nemesi tanácsról, itt a nemesek meghatározott számú tanácsnokot választottak a tanácsba. 1716-ban külön-külön számoltak el az adóval a „paraszi renden élő lakosok”, akiket a főbíró, és az újhelyi nemesek, akiket az újhelyi hadnagy (*ductor nobilium*) képviselt. 1721-ben a város területi és rendi

megosztása a következőképpen érvényesült az igazgatásban: a városi tanács, élén a főbíróval, képviselte a „parasztsgot”, a hadnagy a nemeseket, a Papsor számára külön tizedest választottak, ekkor még őrizte némi különállását a Borsiszer, az ott élőket egyszerűen egy, az utcában lakó polgár képviselte.²⁹² 1762-ben az újhelyi városi nemesség élén álló kapitányt a vármegye szolgabírájának jelenlétében választották meg a nemesek. 1842-ben e személyt főhadnagynak nevezték, aki nem volt azonos a város hadnagyával.²⁹³

14. ábra. Látkép Borsi felől, 1920-as évek – SFL XV. 98/b. – Oláh Tamás
Fig. 14 View from Borsi in the 1920s – SFL XV. 98/b – Oláh Tamás

A város a 18. sz.-ban időnként több pontból álló rendeleteket adott ki, amelyek a város belső életét szabályozták. A rendeletek csak azután léptek hatályba, ha a vármegye és az uradalom tisztviselői ellenőrizték azokat. 1762-ben a város földjein való legeltetést és a városi erdők használatát szabályozták, ezen kívül rendelkeztek egy, a szántóföldeken levő árok kijavításáról és egy Ronyván átvívó külterületi híd építéséről, valamint a nemesség kapitányának megválasztásáról.²⁹⁴ 1827-ben egy tűzoltási, 1841-ben pedig egy közvilágítási rendelet készült.²⁹⁵ Ilyen rendeletek szabályozhatták a város belterületén való építkezést is, ezek azonban nem maradtak fenn.

Az uradalom és a város igazgatása elvált egymástól. Mivel Sátoraljaújhelyen az uradalomnak alig voltak saját kezelésű birtokai, ezért itt jóval kevesebb uradalmi tisztviselőre volt szükség, mint Sárospatakon. A városban lakó uradalmi alkalmazottak egy része is Patakon teljesített szolgálatot. A 17. sz.-ban az uradalom alkalmazta az ún. *székelyeket*, akik nem Erdélyből érkezett székelyek, hanem erdőkerülők voltak, élükön tizedes állt. Még a 18. sz. közepén is így hívták az uradalom erdeinek felügyelőit.²⁹⁶

A város ügyeinek intézése legkésőbb a 18. sz. második felétől kezdve a városházán történt. Ennek kezdetben a Cigány, a Palotás, majd a Kertaljai u. adott helyet, végül 1824-ben bérbe vették az Óhid és a későbbi Városház u. sarkán álló házat, amely évtizedekig a város székháza maradt. 1830-ban a város vagyona egy házból, egy malomból, 30 közből szántóföldből, 10 kaszaalj rétből, a piaci jövedelemből, két kertes házból, a városi csordás házából és egy erdőből állt.²⁹⁷ 1837-ben a várost hivatalosan is rendezett tanácsú városnak nyilvánították, ezt a rendelkezés azonban a gyakorlatot szentesítette: elnevezést korábban is használták.²⁹⁸ Az 1867 utáni létrejött közigazgatási rendszerben azonban Sátoraljaújhely nem városnak, hanem nagyközségnek számított, a dualizmus első évtizedeiben Zemplén megyében egyáltalán nem is volt városi rangú település. 1880-ban a város megpróbálkozott a rendezett tanácsú városi rang megszerzésével, mivel azonban ez nagyobb adóterhet jelentett volna, ezért a tervet ejtették.²⁹⁹ A meglevő, ősi motívumokat ábrázoló pecsétek mellé 1846-ban egy újat véstettek, amelyre a város látképe került.

A pálosok visszaköltözése után a Barátszernak Újhelytől teljesen elkülönült igazgatása volt, ami egy átlagos falusi kormányzathoz hasonlított. 1652-ben már volt a Barátszernak bírása, 1653-ban foglalták írásba első urbáriumát. 1702-től kezdve az állami adót az újhelyiektől elkülönülten fizették. 1721-ben adta ki a pálos perjel Barátszer igazgatásáról szóló rendeletét, ami kisebb módosításokkal 1786-ig életben maradt. E rendelet több esetben nem új jogot alkotott, hanem a már meglevő tisztségek működését szabályozta, ennek ellenére a kortársak fordulópontnak tekintették a településrész történetében. A Barátszer – melyet a rendelet egyszerűen teleknek (*fundus*) nevezett – élén hadnagy állt, melléje évenként 12 tanácsost választottak. Rajtuk kívül választott tisztviselő volt a jegyző, aki lehetett tanácstag is és két strázsamester, valamint három tizedes. A strázsamesterek elsősorban a városrész éjjeli őrzését irányították, a tizedesek pedig a tűzvédelemért feleltek, valójában mindkét tisztviselő kettős feladatot látott el: a részeg garázdákat éjjel összegyűjtötték és börtönbe tették, valamint megvizsgálták a kéményeket, nehogy tűzvesz keletkezzen. 1739-ig még a két sírásót is választották, utóbb azonban nem jegyezték fel őket a tisztviselők között. A tisztviselők választása a 18. sz. első felében vízkereszt napján (január 6.) történt, idővel néhány nappal későbbre tolódott. A választott személyek csak akkor

foglalhatták el tisztségüket, ha a perjel megerősítette őket. A Barátság önkormányzata sokkal szűkebb volt a városnál. Ha valaki cselédet, vagy a házába lakót fogadott be, akkor ahhoz az uraságtól kellett engedélyt kérni, barátszeri ház és kert eladása is csak földesúri engedéllyel történhetett meg. Valószínűleg 1721-ben vésették a Barátság pecsétjét is. A várossal összehasonlítva a pecsét használata is korlátozott volt. Kisebb ügyeket a hadnagy által vezetett törvényszék tárgyalta, a törvényszék irataira azonban nem a Barátság, hanem a kolostor pecsétjét nyomták, ezt tették a városrészben használt hiteles mértékekre is. 1734-ben a barátszeri rendeletet kibővítették. A hadnagy őrizte a Barátság ládáját, ahol a pecsét mellett valószínűleg a városrész jegyzőkönyve és csekély vagyona is helyet kapott. A Barátság kapuiról és kerítéséről ekkor alkottak rendeletet. 1745-ben a hadnagy eskütételét szabályozták. A Barátság kis önállóságát mutatta az is, hogy 1734 és 1786 között csupán egyetlen jegyzőkönyvet vezettek. Ebben jegyezték fel a tisztségviselők választását, a városrész teljes ingatlanforgalmát, néhány büntetőügyet és a kolostor perjele által az itt élőknek adott rendeleteket. Barátság önállósága a pálos rend fennállásáig tartott, 1786-ban megszüntették, a Barátság birtokosa ugyan más volt, mint a városnak, de igazgatása a sátoraljaújhelyi bíró és tanács alá került.³⁰⁰ 1803-ban már ezt írták a városrészeiről: „*a Barátság mely religiosus fundus, már jo regen a varosi magistratus alatt vagon*”.³⁰¹

15. ábra. A volt Palotás, ma Árpád utca 2007 májusában – Tringli István
Fig. 15 The old Palotás, modern Árpád street in May 2007 – Tringli István

Magyarország településeinek hadnagynak általában az egytelkes nemesek által lakott falvak választott előjáróit nevezték. Barátság azonban zsellértelepülés volt, a hadnagyok is közülük kerültek ki. A barátszeri bíró azért kapta a hadnagy nevet, mert az ő feladata volt a hadsereg ellátásának (beszállásolás, fuvar) helyi megszervezése, egyéb jogköre megegyezett a falusi bírók szokásos hatáskörével, tehát csak neve volt szokatlan, feladata nem. A Barátság pecsétje a pálos kolostor pecsétjének néhány motívumát vette át és Remete Szent Pál legendájának egy jelenetét ábrázolta: a szájában kenyeret tartó és két palmaág közt repülő hollót, felírta: SIGIL:PRIVIL:LOCI:BARATS:. A pecsét rövidítéseinek feloldása: *sigillum privilegiati loci Baratszer*, azaz: „Barátság kiváltságolt hely pecsétje”.³⁰²

4.4 Nemzetiségek

A várost a 17. sz.-ig túlnyomórészt magyar nemzetiségűek lakták. A 17. sz.-tól kezdve kizárólag magyar nyelven írt levelet a városi hatóság, magyarok az utcanevek is. A középkori eredetű dűlőnevek közül csupán az Esztáva szláv eredetű, ezen kívül ide sorolhatjuk a 17. sz. elejéről ismert Vinyiket. A 16–17. sz.-i összeírásokban a lakosok nevei nagyrészt magyarok, a 17. sz.-iakban előfordul néhány szláv családnév, és több Tót családnévvel személlyel is találkozunk, akik közt azonban a Perényiekkel érkezett szlavóniai jövevények is lehettek.

A 17. sz. elején a városi tanács ítéleteiben többször ismétlődik egy jogi formula, amely megtiltotta, hogy esküvel történő eljárás esetén oroszok (ruszinok), oláhok (románok), cigányok, rácok (szerbek) esküdjenek, csak a magyarok és a tótok (szlovákok) mentő esküjét fogadták el. Az előírás nem nemzetiségi, hanem vallási alapon különböztette meg a tanúkat, mivel az ortodoxokat kizárta az eljárásból.³⁰³ Biztosan nem újhelyi eredetű, hanem az ország más részein is ismert norma átvételéről van szó. Ebből az előírásban a városban lakó nemzetiségekre nem következtethetünk.

A ruszinok a 17. sz. végén építették fel templomukat, nem tudjuk, hogy korábban hányan éltek a város területén. Az „orosz templom” helyének kiválasztása alkalmazkodott a ruszinok lakóhelyéhez. Ettől kezdve korszakunk végéig a Felvégen lakott a legtöbb szláv nevű lakos.

A ruszin és szlovák jövevények azonban elsősorban a Barátszeren telepedtek le. II. Rákóczi Ferenc földesurasága alatt, 1708-ban a városiak panaszt tettek a pálosok ellen, hogy 15 éve a szomszéd megyékből, a lengyel határvidékről ruszinokat és csavargó idegeneket telepítettek le a Barátszeren, házhelyeket adtak nekik, mintha telkek lennének, telkekhez való tartozékokat azonban nem adtak nekik. Néhány évvel később immáron az új földesúr, a Trautsohn család tisztségviselői szinte szó szerint

megismételték e vádakat. A pálosok azzal védekeztek, hogy Zemplén megyében a ruszinok, a szlovákok, a lengyelek és a magyarok szinte mindennütt vegyesen laktak, mert a régi lakosok a gyakori háborúkban elpusztultak, az uradalom területén is vegyesen laktak a különböző nemzetiségűek.³⁰⁴

A későbbi barátszeri összeírásokban viszonylag nagy számmal találunk szláv nevű lakosokat, a nevek többsége azonban magyar. A barátszeriek 1744-ben magyar nyelvű énekeket énekeltek a városrész úrnapi körmenetén. Egy barátszeri kihallgatás során 1738-ban szlovákul idéztek egy mondatot a vallomást tevők, a barátszeri hadnagy temetésén 1750-ben – végrendeletének megfelelően – két nyelven mondtak beszédet, szlovák nyelvűt a házában, magyar nyelvűt pedig a templomban.³⁰⁵

A város szláv nyelvű lakóinak többsége a 19. sz. második felében elmagyarosodott. A ruszinok egykori származására csak görög katolikus vallásuk utalt. 1890-ben Sátoraljaújhelyt már csaknem teljesen magyar városnak tekintették, ekkor Zemplén megye magyar nyelvhatára a városnál ért véget, ettől É-ra már szlovák többségű falvak következtek.³⁰⁶

A 17. sz. végén Újhelyen és Patakon is letelepedett néhány görögnek nevezett család, akik jórészt kereskedelemmel foglalkoztak. Ők – mint a magyarországi görögök többsége – szerb nemzetiségű oszmán alattvalók voltak. 1775-ben nyolcan éltek Újhelyen.³⁰⁷

A 17. sz. második felében bukkantak fel a cigány családok az összeírásokban. Házaik szinte kivétel nélkül valahol a piac és a Ronyva között, valószínűleg a patak partján álltak, az összeírók a Szoros (a későbbi Kis sikátor és Börtön) utcában vették számba őket. 1712-ben egy, 1771-ben 16 cigány családfőt számoltak össze a város területén, kisebb részben zenészek, nagyobb részt kovácsok voltak.³⁰⁸

A zsidók 1711 után jelentek meg Sátoraljaújhelyen. Akárcsak a keletmagyarországi zsidók túlnyomó többsége, ők is Lengyelországból vándoroltak be. 1736-ban 6 család élt itt. 1759-ben az uradalmi pálinka- és serfőzőnek zsidó bérlője volt.³⁰⁹ A zsidó hitközösségeknél az „iskola” egyszerre jelentett oktatási intézményt és zsinagógát, ezt Újhelyen először 1744-ben említették. Ispotályuk és iskolájuk az 1780-as években kezdett működni. Az első zsinagóga 1790-ben épült fel.³¹⁰

Magyarországon a zsidók tulajdonvásárlását általában tiltották. Újhelyi házat azonban már 1762-ben is vett zsidó a Palotás utcában.³¹¹ Zemplén megyében – különösen a Hegyalján – a zsidók szabad ingatlanvásárlását a 18. század végétől megengedték, Sátoraljaújhelyen 1784-től kezdve ingatlanokat szabadon adtak-vettek.³¹² 1800-ban egy bizonyos Dávid rabbi egy másik zsidó tulajdonos szöleje mellett vett szőlőt a Kis-Köveshegyen.³¹³ A 19. sz.-ra a római és görög katolikusok, a reformátusok mellett a negyedik jelentős felekezet a zsidók lettek, akiknek aránya a század folyamán folyamatosan emelkedett. Sátoraljaújhelyen 1886-ban három zsidó hitközösség alakult: statusquo, ortodox és autonóm ortodox, ez utóbbit a chászidok hozták létre. A zsidókat 1944-ben deportálták, túlnyomó részük a koncentrációs táborokban halt meg: míg az 1940-es népszámláláskor 4.960 zsidó lakost írtak össze, 1949-ben 360-an maradtak.³¹⁴

Újhelyen 1771-ben 23, 1811-ben 74 zsidó családfőt írtak össze.³¹⁵ 1840-ben 1747 zsidó élt a városban, közülük 74 iparos, 84 kereskedő, 80 bérlő.³¹⁶ A 18. sz. végén, a 19. sz. első felében a legtöbb zsidó a piactól K-re fekvő utcákban élt. Gettőről azonban Újhelyen nem beszélhetünk, zsidók szinte a város minden részén – ideértve a Papsort is – laktak. Feltűnő, hogy a Kis- és Nagy új utcában alig éltek zsidók. 1814-ben még csak néhány zsidó lakója volt a Barátszernek, valószínűleg a pálosok alatt csak nagyon kevesen telepedtek le ott, 1845-ben azonban már a Barátság lakói közt is nagyobb számban akadt zsidó lakos.

5. Topográfiai leírás

5.1 A hagyományos térszemlélet

A város történeti forrásaiban a térszemlélet két leggyakrabban használt fogalma az alsó-felső ellentétpár és az égtájak szerinti tájolás volt. Az alsó-felső helymeghatározás első említésével egy 1349-ben kelt városi oklevélben találkozunk. Ott egy, a pálosokra hagyott szőlőről mondták azt, hogy a „*város felső végében fekszik*”. A pálos kolostor újjáépítése és újrászentelése után, 1457 és 1481 között a pálos kolostort és a templomot rendszeresen felsőbb kolostornak vagy felsőbb egyháznak nevezték. E felfogás szerint a Ronyva menti lapályon, a város belterületétől É-ra fekvő kolostor számított felsőnek, míg a magasabban, a Dörzsik alatt, de a pálosokétól D-re álló ágostonos rendház alsónak. A város déli, Sárospatak felé eső része volt az Alvég, északi, a Hegyköz felé eső része pedig a Felvég. A település gerincét alkotó déli-északi utca történelme során sohasem viselte ugyanazt a nevet: déli részét, a Pataki utcát másként Alvéginek is nevezték, az északit pedig a Felvégi, Felszegi névvel illették. Amikor a 19. század elején számba vették a református egyház javait, az ispotályt a város alsó végén levőnek mondták. Az alsó-felső megkülönböztetést a Ronyva medrére is alkalmazták. Természetszerűleg amerre folyt a folyó, arra volt alul, ahonnan pedig folyt, az volt felül.³¹⁷ Az alsó-felső meghatározás a telkek esetében is megjelent. 1391-ben a pálosokra hagyott egyik városi telek helyét az alsó és a felső szomszédok állapították meg.³¹⁸ 1700-ban két piaci telek leírásakor a felső és az é. irány egymás szinonimái voltak.³¹⁹

A város külterületének beosztását is az alsó-felső kategóriákkal írták le. A 17. sz. elején a várostól D-re fekvő szántókat alsó, az É-ra levőket felső mezőnek nevezték, a város határától D-re levő rét neve pedig alsó rét volt.³²⁰ Ez az alsó-felső térszemlélet nem a város térszintbeli különbségeihez igazodott, hanem a hozzávetőleges é.-d. iránynak felelt meg: ami nagyjából D-re volt, az volt alul, ami attól É-ra esett, az volt felül. Újhely fekvése kedvezett e térszemléletnek: a hosszan elnyúló, hozzávetőlegesen é.-d. tájolású, Ny felé a Sátor-hegycsoport által zárt település és a településsel párhuzamosan folyó Ronyva-patak tették lehetővé, hogy a belterületen alkalmazzák. A város szántóföldjeinek túlnyomó része a hegyek, illetve a település és a Bodrog között terült el, így a Ny-ra és K-re zárt, természetes akadályokkal határolt szántók esetében is az alsó-felső meghatározás volt a legcélszerűbb.

Általánosságban megállapítható, hogy az alsó-felső térszemléletnek ez a típusa a nyitott, nem határolt irányok – azaz É és D – felé tekintett. E lokális térszemlélet megfelelt a nagyobb tájszemléletnek is. A városon végigfutó d.-é. irányú út a hagyományos tájszemlélet szerinti Alföldről vezetett a magasabban, azaz felül fekvő hegyek felé. A szomszédos Sárospatakon hasonló térszemlélettel találkozunk.

Az alsó-felső helymeghatározásnak volt egy másik jelentése is, amelyet a telkek fekvésének leírásakor alkalmaztak. 1821-ben egy, a Pataki u. k. sorában álló ház telkét osztották meg k.-ny. irányban. Ekkor a k., tehát nem az utca felé eső részt nevezték alsó résznek. Ugyanebben az évben, néhány nappal később, egy másik, ugyanott fekvő telek esetében hasonlóképpen a telek végét nevezték alsónak. Ebben a térszemléletben a telkek felső része azt a részt jelentette, ahol a ház állt, az alsó pedig a kert végét, ahol vagy nem volt épület, vagy csak melléképületek, illetve zselérházak álltak.

A telkeknel alkalmazott alsó-felső meghatározás hozta létre az utcákat összekötő és a telkek mellett haladó sikátorok nevében tükröződő 'le' és 'fel' elnevezéseket is. 1823-ban a Pataki u. k. sora egyik telkének D felé néző kerítése mellett húzódott a későbbi Patkány u., ami a Pataki és a későbbi Nagy új u.-t kötötte össze. Ezt a sikátort az „*Ujj utzára lejáró sikátor*”-nak nevezték.³²¹ Azért volt *lejáró* a sikátor, mert a telek felső része, azaz a ház, a Pataki u.-ra nézett, a Nagy új u. pedig tipikus kertaljai típusú utca volt, ahol a telkek csak később kezdtek kialakulni. Ugyanezt a sikátort a későbbi Nagy új u.-ból nézve „*Derék utzára feljáró sikátor*”-nak nevezték. Hiába osztódott már ketté az egykor hosszú, egységes telek, nem felejtették el azt, hogy annak felső része a Pataki u.-nál volt, oda pedig a Nagy új u.-ból a sikátoron át *felé* vezetett az út.³²² A sikátoroknál alkalmazott 'fel' helymeghatározás a sikátor melletti telken levő ház és annak kapuja felé mutatott, a 'le' pedig a telek eredetileg lakatlan vége felé.

Mivel a városnak sokáig alig voltak a hegyre felkapaszkodó, meredek utcái – ezek nagyrészt egyszerű sikátorok voltak –, így a 'fel' és a 'le' fogalmát a telek eleje, a ház és a kapu szerint vették figyelembe még akkor is, ha enyhe lejtő volt a telken. Ebben az esetben a nyelv általános logikája szerint a felfelé mutató irány a telek magasabban fekvő részét jelentette volna, mégsem ezt, hanem a telkeknel már megfigyelt térszemléletet követték. 1823-ban, amikor a Hecske környéke már kezdett beépülni, egy k.-ny. fekvésű, tehát a domboldalra, Ny-felé enyhén felkapaszkodó telekről azt mondták, hogy Ny felé *lenyúlik*.³²³ Ugyanez a szemlélet hozta létre a 'kertaljai' és a 'kert mögötti' utca- és városrészneveket is.

Az 'alsó' és 'felső' fogalom alkalmazásában az eddig leírtaktól egyetlen esetben tértek el: a Zsolyomka-patak két oldalán kiépült Alsózsolyomkai és Felsőzsolyomkai u. elnevezésénél. A patak e részen meredek bevágást képez, így itt szabadon érvényesült az általános nyelvhasználatnak megfelelő elnevezés. A jóval magasabban álló sor lett az Felsőzsolyomkai, a több méterrel alatta, a patak meder mellett kiépült sor pedig az Alsózsolyomkai u.

A koraiújkori forrásokban szinte kizárólag é.-d. és k.-ny. irányokkal találkozunk. Ezek az égtáji meghatározások a hagyományos égtájaknak felelnek meg. A hagyományos égtáji meghatározás nem a napfordulók napján megfigyelhető, pontos k.-ny. irányt vette figyelembe, hanem a nap látszólagos pályája szerint változó k.-ny. irányt. Nemcsak a változó k.-ny. irány miatt nem felel meg a hagyományos égtájszemlélet a csillagászati vagy a tájolás égtájmeghatározásnak, hanem mert kiegészült olyan természetes vagy mesterséges tereptárgyakhoz való viszonyítással is, melyeket a hagyományos térszemlélet é.-d.-nek vagy k.-ny.-nak tartott. A város d.-é. főutcája valójában mindenütt eltér a d.-é. iránytól. A város lakói számára azonban az utca tengelye és a Ronyva az é. és a d. iránnyal volt egyenértékű; a Ronyva felé esett K, a hegyek felé Ny. Az alsó-felső térszemlélet és a hagyományos égtáji meghatározás kiegészítették egymást: a felső megfelelt É-nak, és fordítva, az alsó D-nek. A továbbiakban mi is a hagyományos égtáji meghatározást követjük, csak akkor térünk el tőle, ha az eltérés igen nagy, ilyenkor a kiegészítő égtájak szerint adjuk meg az objektumok fekvését.

Az összeírások a 16. sz.-tól kezdve a 19. sz.-ig az utcák felsorolását kivétel nélkül a piaccal (Széchenyi tér) kezdték, a további utcák sorrendje azonban többször változott. Az összeírások sorrendje kifejezte az összeíróknak a felsőbbbséggel szembeni tiszteletét is. A 17. sz. végétől – először 1688-ban – a földesúri kastéllyal kezdték a város összeírását, ami akkor a város beépített területének szélén helyezkedett el. A 18. sz. közepén – először 1755-ben – a kastélyt felváltotta a megyeháza, a 19. sz. első felében ez maradt a város első számú épülete.³²⁴

16. ábra. A volt Kisbarátság, ma Barátság utca 2007 májusában – Tringli István
Fig. 16 The old Kisbarátság, modern Barátság street in May 2007 – Tringli István

5.2 Utca és sikátor

A belterület telkei, a házak mind utcákban feküdtek, a külterületen alig állt valódi lakóház. Az 1820-as években a Káté hegy alatt élt egy család.³²⁵

A közterületeknek két nagy csoportja volt: az utca és a sikátor, mert a piacot is utcának tekintették. A mai magyar nyelvben használatos tér szót a 19. sz. elejéig nem alkalmazták a kiszélesedő közterület megnevezésére, azt piacnak nevezték.

A sikátornak két jelentése volt. Eredetileg sikátor volt minden olyan közterület, ami utcákat vagy utakat kötött össze, de nem nyíltak rá a telkek kapui. Az ilyen sikátor általában egy vagy két telek hosszúságú volt. Az összeírásokban a sikátorokat a róluk nyíló utcákhoz sorolták, önálló neveket csak a 19. sz. második felében kaptak, kivételt csak azok a sikátorok képeztek, amelyek idővel valódi utcává alakultak. A későbbi Köves u. a Pataki u.-t kötötte össze a Hecskével, félúton azonban áthaladt rajta a Kertalja u. Az 1760-as urbáriumban kétszer szerepelt: egyszer a Pataki u. leírásakor, Hecske felé vezető útként, majd a Kertaljai u. leírásakor, a vásártérre vezető sikátorként említették. Sikátornak tartották a későbbi Templom u.-t, ami a piactól a Kertaljai u.-ig terjedt. Erre egészen a 18. sz. végéig nem nyíltak házak, hanem mindkét oldalán egy-egy hosszan elnyúló telek oldala határolta. Az 1760-as urbáriumban kétszer írták össze: a piactól a Kertaljai u.-hoz, a Kertaljai u.-nál pedig a piachoz vezető sikátorként. A piactól a Malom u.-hoz vezető szűk sikátor a piaccal párhuzamos első k. sikátorig – a későbbi Börtön u.-ig – tartott, ezt a sikátort a Malom u. folytatásaként is felfoghatjuk. Az 1760-as urbáriumban ezt is kétszer írták össze: először a piactól, mint a kertekhez és a malomhoz vivő sikátort, majd a későbbi Börtön u.-nál, ahol a Nagy u. (a piac) végében levő sikátornak nevezték.

Részben sikátor volt az összes, a piactól K-re fekvő utca. Sikátor volt a Pataki u. ny. sorának mindkettő Ny felé tartó utcája, azaz a későbbi Köves és Szoros u., akárcsak a Kertaljai u. mindhárom Ny felé tartó utcája, a mai Fejes István, a későbbi Dörzsiki és az Alsózsolyomkai utca.

A sikátorok általában szűkebbek voltak az utcáknál, második jelentésük ebből a tulajdonságból alakult ki, a sikátor ilyenkor egyszerűen szűk utcát jelentett. Ezért hívták szorosnak, azaz sikátornak, a későbbi Verem u.-t 1660-ban.

5.2.1. A közterületek további nevei

derék utca A 17-18. századi magyar nyelvben a 'derék' szó a 'nagy' vagy 'fő' szinonimája volt. A 'derék utca' ennek megfelelően csak annyiban tekinthető tulajdonnévnek, amennyiben a 'nagy utca' vagy a 'fő utca' elnevezés az volt. Ezzel az utcanévvel a Hegyalján máshol is találkozunk, pl. Erdőbényén és Tolcsván.³²⁶ Derék utca volt az d.-é. főutca mindhárom része: a Pataki u. a piac, és a Kazinczy u.

köz A szűk közterület neve. A 18. sz. közepéig álló régi templom és a Piac u. ny. sora közt igen szűk hely volt, ezt nevezték 1678-ban „*Piac utca köz*”-nek, 1743-ban *köz*-nek.³²⁷ Köznek hívták a külterületen a szőlőhegyre járó gyalogutakat is. A város é. részén álló színek és pincek közt két, Ny-ra, a szőlőhegy irányába gyalogút húzódott, az egyik a mellette álló kútról nevet is kapott: „*felvégesi kút közének*” hívták, a tőle D-re fekvő, a közbe betorkolló út egyszerűen „*gyalog ösvény*” volt.³²⁸

közönséges utca A 'közönséges' szó mindenki által használhatót jelentett.

országút Azokon az utcákon, amelyeken országút haladt végig, magát az utcát is annak nevezték, így kapta meg e minősítést a Pataki, a Kazinczy és az Újhíd u. Kivételesen az Óhíd és a Palotás u.-t is országos útnak nevezték. Az előző valószínűleg hagyományból, a másikat, mert keresztült haladt rajta a Bereckibe és Borsiba vezető forgalmas szekérút.

ösvény Szűk, csak gyalog járható út. „Templomban járó gyalog ösvénynek”, azaz a templomba vezető gyalogútnak nevezték a plébánia és

templom közti szűk területet.³²⁹ Az 'ösvény' és a 'köz' egymás szinonimái voltak a kül-és belterületen egyaránt.

sor Hármast jelentésű szó. Sornak nevezték az utca egyik oldalát. „Itt szakad meg a sor” írták 1693-ban, amikor a Borsi u.-t összeírták. Ugyanekkor az Alvégi (Pataki) u. két oldalát külön írták össze, a k.-t mező felől való, a ny.-t hegy felől való sornak nevezték.³³⁰ Sornak hívták az olyan utcát is, amely eredetileg sikátor volt, az egyik oldala beépült, másik oldala azonban sikátor maradt. Újhelyen ilyen volt a Papsor, amely ezt a nevet még akkor is megtartotta, amikor mindkét oldala beépült. A harmadik jelentése ugyanaz, mint szer, ezért nevezték ritkán a Borsiszert és a Barátszert is sornak. A Papsor elnevezése is magyarázható részben e harmadik jelentéssel.

szeg vagy **szög** A belterületen a település végeit jelentette, így beszéltek Alszegegről és Felszegegről. Viszonylag ritkán használt szó, szinonimája a vég. Egyes külterületi dűlők nevében is felbukkant, ha egy nagyobb külterületi rész szegletét vagy végét nevezték meg, ilyen volt a Gát-szeg, Papszeg, Remeteszeg, Ugronszeg.

szekér út A szekérrel járható utak neve. Sikátornak vagy közönséges szekér útnak nevezték 1693-ban a későbbi Templom u.-t. Sikátor volt, mert nem nyíltak rá telkek, szekér út, mert ez kötötte össze a piacot. 1786-ban szekér út volt a Dörzsiki u.-ból a Hecskére tartó út, 1824-ben szekér úttá degradálódott az Óhid utca.

szer A város nagy részétől eltérő birtoklású területeket nevezték szernek: a Borsiszert, mert azt a Borsi kastélyból és nem Patakából igazgatták, a Barátszert, mert a pálosok földje volt. Egyszer a Papsort és 1670-ben egyszer a Hartai kúriát is szernek titulálták.³³¹ A Papszer esetében ugyanaz a helyzet, mint a Barátszerrel és Borsiszerral, földesura a református egyház, később a plébánia volt. A Hartai kúria nagysága miatt kaphatta ezt a nevet: a 17. sz.-i Újhelyen ez volt a legnagyobb nemesi telek.

szoros vagy szoroska Eredeti jelentése szűk utca. Használták a sikátor szinonimájaként. A későbbi Szoros u. e köznévről kapta a nevét.

tér A piac modern, 19. sz.-i elnevezése.

vég A település vége, városrész megnevezése. Újhelyen ilyen volt az Alvég és a Felvég.

17. ábra. Ház a volt Pusztaszabolcs, ma Jókai utca ny. sorában 2005 júliusában – Tringli István
Fig. 17 A house in the western side of the old Pusztaszabolcs, modern Jókai street in June 2005 – Tringli István

5.3 A történeti városrészek

Városrésznek tekintjük a belterületnek azon részeit a.) amelyek birtoklása eltért a városétól, és a hagyományos térszemlélet és névhasználat önálló egységnek fogott fel, ilyen volt a középkori ágostonos utca, a Barátszer, a Borsiszert és a Papsor, b.) amelyeket a hagyományos térszemlélet nem utcának, hanem annál nagyobb egységnek fogott fel. A városrész szót a források nem használták, a városrészek neveit különböző szavak összetételével alkották meg. A városrészek mindkét típusa valójában egy-egy nagyobb utcát, a hozzá csatlakozó sikátorokat esetleg még néhány kisebb utcát jelentett. Eredetileg ilyen volt a Barátszer is, ami a 18. sz.-ra vált három utcás városrészé.

Nem minden eltérő birtoklású területet tekintettek városrésznek. A későbbi Óhid u.-ban álló Hartai kúria a 17. sz.-ban a város egyik legjelentősebb önálló kúriája volt, mégsem volt városrész, szerként is csak egyszer említették. Az eltérő birtoklású területek jogi állapota nem volt egységes. Az ágostonos utca jogi helyzetéről alig tudunk valamit, a plébánosi telek (a Papsor) jogi viszonyai csak a 18. sz.-tól kezdve világosak, a későbbi Barátszer birtoklásának kezdetei a források hiánya miatt feltételezéseken alapul. A Barátszer a 17. sz. közepétől a 18. sz. végéig önálló település volt.

A b.) pont alá sorolt városrészek nem fedték le a város teljes területét. Csak a város szélső részeinek volt önálló neve: Felvég, Alvég, Kertalja. A város közepének, a piacnak, a Ronyva felé futó két utcának és az ott

kialakult sikátorok összességének nem volt külön neve és nem tekintették városrésznek. E városrészek nem voltak a hagyományos térszemlélet meghatározó elmei. A 18. sz. végén növekedésnek indult város nem városrészek szerint osztotta fel területét, hanem az új telkeket az új utcák szerint tartották számon. A városrészek csekély jelentőségének az volt az oka, hogy Sátoraljaújhely nagysága még a 19. sz. közepén sem tette szükségessé, hogy részekre osszák.

5.3.1 Eltérő birtoklású városrészek

5.3.1.1 ágostonos utca

A középkor végén az ágostonos kolostorhoz tartozott egy utca (*vicus aut platea*). Valószínűleg itt állt a templom és a kolostor, nem biztos azonban, hogy ágostonosok jobbágysai is ott éltek, ők lakhattak szétszórva a város különböző utcáiban is. Az ágostonos utca a valószínűleg Dörzsik alatt, a Kertalján feküdt, a későbbi urbáriumok a Kertalja u.-hoz sorolták. Az utcát a Felsőzsólyomka u.-nak a Hecskétől a Zsólyomka-patak felé tartó részével azonosíthatjuk.

5.3.1.2 Barátszer

A pálosok uralma alatt álló terület nevét a reformáció előtti korban nem ismerjük; a pálosok 17. sz.-i visszaköltözése után Barátszernek nevezték. A terület a középkorban is a pálosok birtokában volt. Feltehetőleg volt a kolostornak néhány jobbágysa vagy cselédje, akik a kolostor birtokán éltek. A terület első utcája a későbbi Nagybarátszer u. lehetett. A kolostor környéke az 1640-es években lakott volt, az 1650-es évektől kezdve Barátszernek hívták. 1714-ben úgy emlékeztek, hogy a pálosok visszajövele előtt e területen gyümölcsösök voltak. Ugyanekkor részben utcának, városrésznek (*vicus*), részben körzetnek (*circulus*) hívták a területet. 1598-ban a pálosok egy jobbágytelek után fizettek királyi adót Újhelyen.³³² Feltehető, hogy ez az adat a későbbi Barátszerre vonatkozik, ez azonban nem teljesen bizonyos, mivel a pálosoknak a városban is volt telke.

A városrész történetéről szóló biztos adataink csak a pálosok visszatelepülése utáni időből származnak. Barátszer különállását négy jelenség mutatja: a.) más volt a birtokosa, mint Sátoraljaújhelynek, b.) a várostól elkülönült igazgatás alatt állt, c.) lakóinak társadalmi helyzete különbözött a városaikétól, d.) településszerkezete a várostól elkülönülten fejlődött ki.

A korabeli nyelv az egész Barátszert barátszeri kúriának nevezte. Egy 1657-ben kelt pálos okmány a Barátszert a *szabad és nemes újhelyi klastrom fundusának* nevezte, 1693-ban pedig e területet a „*fehér pátterek fundusának*” hívták.³³³ 1796-ban „*a barátszeri kúriának lakosa*”-ról beszéltek. Ugyanabban az évben egy barátszeri házról azt jegyezték fel, hogy az a „*barátszeri kúriában*” fekszik.³³⁴ 1822-ben egy Nagybarátszer u.-i zsellértelekről azt mondták, hogy az „*úgy nevezett Barátszeresi funduson*” található.³³⁵ A kúria szó egyik jelentése a középkor óta nemesi jogon birtokolt ház és a hozzá tartozó telek.³³⁶ Újhely városában a kora-újkortól kezdve több nagy kúria is állt. 1848-ig pontosan számon tartották, ha valaki kúriális funduson – azaz nemesi telken – lakott. A barátszeri kúria azonban különbözött a városi nemesi telektől, hiszen azok a városban, azaz a pataki uradalom területén feküdtek, a barátszeri kúria azonban önálló birtok és önálló település volt. A barátszeri kúria nem csak a pálos kolostort és annak kertjét jelentette, hanem a pálosok földesurasága alatt álló teljes földterületet, az egész Barátszert: így a Barátszer egyetlen kúria volt. A pálosok historia domusa a Barátszert hol falunak (*pagus*), hol körzetnek (*circulus*) nevezte.³³⁷

A közösség-tudat is megkülönböztette a városiakat a barátszeriek-től. 1698-ban egy szőlővásárlás alkalmával készült városkönyvi bejegyzés így azonosította az adásvétel egyik szereplőjét: egykor „*városunkban, mostan a Barátszeren lakozó Nemes Mátyás*”.³³⁸ A Barátszer tehát az újhelyiek szemében nem tartozott városukhoz. Ez mindaddig így volt, ameddig a Barátszer a pálosok fennhatósága alatt állott. A Barátszer ezután csupán egy városrész lett, önkormányzata megszűnt, és az újhelyi városi tanács intézte ügyeit. A városkönyvekben megjelentek a barátszeri ügyek: polgári és büntetőügyek egyaránt.³³⁹ A nyelvhasználat gyorsan reagált a változásra. Újhely város jegyzőkönyve 1796-ban így írt egy személyről: „*városunkban, a Barát szeren lakozó Kovács Mihály asztalos*.”³⁴⁰ 1842-ben, amikor Sátoraljaújhely város az uradalommal a város jobbágyterheinek megváltásáról tárgyalt, megkülönböztették a várost és a Barátszert – a mivel a városrész az Országos Vallásalap birtokában volt –, de kijelentették, hogy a város és a Barátszer „*egy test*”, attól nem különíthető el, és összeolvadásuk elkerülhetetlen.³⁴¹

Az uradalom tudomásul vette, hogy a barátszeriek más földesúr alá tartoznak, de ha az egész várost érintő szabályokat hozott, akkor azokat a barátszeriek is be kellett tartaniuk; 1764-ben a sátoraljaújhelyi tanácscon keresztül hirdette ki az utcák tisztán tartásáról, a köftejtő használatáról és a tűzoltásról szóló rendeleteit, ami a barátszeriekre is kiterjedt.³⁴² A pálosok és az uradalom közt rendszeresek voltak a súrlódások. Az uradalom a 18. sz. közepén korlátozta, hogy a barátszeriek városi szántóföldeket béreljenek és eltiltotta őket a városi földeken való irtástól. Az uradalom tisztviselői a barátszerieket uradalommal szembeni túrheterlen követelődéssel vádolták.³⁴³

A városrész lakói – nem úgy, mint az újhelyi polgárok egy része, akik telkes jobbágysok voltak – cselédek voltak, a később beköltözött nemesek is cselédjogú telkekre telepedtek le. A Barátszer betelepítésének kezdetén egy jómódú nemes, Bónis András építhetett nemesi kúriát a Barátsze-

ren, azonban csak azzal a feltétellel, hogy halála után az épület a pálosoké lesz.³⁴⁴

A barátszerieknek nem volt joguk a városi erdők használatára, az újhelyi piacon ugyanúgy vásárpénzt kellett fizetniük, mint más idegeneknek.³⁴⁵ A különállásnak több jele fennmaradt, pl. a legeltetési rendben. Barátszer és Sátoraljaújhely egységét többek közt a céhek jelenítették meg: az újhelyi szabó céhben 1718-ban a városi és barátszeri szabók együtt foglaltak helyet.³⁴⁶ Valószínűleg így volt ez más iparosok esetében is. Külön barátszeri céh nem volt.

A Barátszernek önálló településszerkezete volt, ami a szűkebb értelemben vett város településszerkezetétől függetlenül alakult ki. Központja a kolostor és a templom, ettől É-ra egy tér alakult ki. A Barátszer első – talán már a középkorban meglevő utcája – a város főutcájához hasonló tájolású, d.-é. irányú későbbi Nagybarátszer utca. Az utca k. oldalának nagy részét a kolostor foglalta el, házak nagyjából a ny. sorban álltak. Az utca a város utcáihoz csak sikátorokon keresztül kapcsolódott. Eleinte a későbbi Verem u. nevű sikátor jelenthette az összeköttetést a későbbi Kazinczy u. felé. Ez az utcarendszer az új híd megépülése és a későbbi Újhíd u. kiépülése előtt alakulhatott ki. A későbbi Újhíd u.-hoz csak két jelentéktelen, keskeny sikátor vezetett, amelyek a kispiaconról indultak a kolostor felé. Ezek csak azután jöhettek létre, hogy a 17. sz. közepén megépítették az új hidat, majd lassan kialakult az ahhoz vezető későbbi Újhíd u. is. E kis sikátorok kötötték össze a 18. sz.-ban már háromutcássá fejlődött Barátszer legkeletibb utcáját, a későbbi Varga u.-t, az Újhíd u.-val. A későbbi Nagybarátszer u. – egyben az egész Barátszer – véget ért a későbbi Kisbarátszer u. találkozásánál kialakult térnél, onnan a 18. sz. végéig csak egy beépítetlen szekérút vezetett a későbbi Kazinczy u.-hoz. A korai település egyetlen utcája a Barátszer legmagasabban fekvő ny. részén jött létre. A barátszeri Ronyva-part a 17. sz. végén kezdett beépülni, előtte gyümölcsöskertek feküdtek ott.³⁴⁷ A 18. sz. első felében kialakult két utca, a későbbi Varga és Kisbarátszer u. a kolostortól K-re, árvíz-veszélyesebb és alacsonyabb talajvízű telkeken épült ki. A Varga u. mindkét sora sűrűn beépített, a házakhoz csak kicsiny udvar tartozott. A Kisbarátszer u. ezzel ellentétben lazább beépítésű: az itteni telkekhez kertek is tartoztak. A kolostor kertjének é. végéig a barátszeri telkek sűrűn beépítettek, az attól É-ra fekvők lazábbak, kertes telkek. A Kisbarátszer u. tudatos tervezés eredményeként alakulhatott ki: a k. és ny. sor telekhatárai egymással szemben fekszenek és a Nagybarátszer u. k. sorának telkei szabályos, nem telkenként változó vonalban találkoznak a Kisbarátszer u. ny. sorának telekhatáiraival. A Kisbarátszer u. ny. sora tehát nem a Nagybarátszer u. k. sorának spontán kertaljai megosztásával alakult ki. Később jött létre a Kisbarátszer u. malomárok partján fekvő ága. Ennek az utcának ny. sora az eredeti Kisbarátszer u. k. sora kertalja volt. Félköríves kialakítása kicsiben a város Kertaljai utcájának kialakítására hasonlít.

Az újhelyi pálosok 1654-ben készített urbáriumában egyetlen beépített utca szerepel. Az utcában csak cselédek laktak, mivel az egész utcát egyetlen nemesi telkeknek fogták fel, az itt élők ekkor nem fizettek állami adót.³⁴⁸ 1704-ben a Barátszernek még mindig egyetlen utcája volt, amiben 56 ház állt.³⁴⁹ Az urbárium felhasználásával 1737-ben készült egy leírás a pálosok birtokairól és Barátszerről. E szerint a városrész minden utcája D-ről É felé tartott. A hosszú barátszeri utca hossza 630 vagy 640 lépésnyi, mindkét oldalán be van építve, kivéve a kolostor kertje melletti területet. A terület ny.-k. irányban, beleértve a Ronyva melletti temetőt is, 520 lépés, a kolostortól É-ra további 1200-1300 lépés.³⁵⁰ 1747-ben a városrészt a vármegyei hivatalnokok írták össze, ők három utcába sorolták az itt található 115 házat és lakóikat: a Fátyol, a Dudás és a Malombéli utcába. Az első két utcanév a későbbi Nagy- és Kisbarátszer u.-kat jelölte.³⁵¹

A Barátszer legteljesebb leírása 1786-ból, a pálos rend feloszlásakor maradt fenn. Ez a területet Újhely mezőváros városrészének (*vicus*) vagy kerületnek (*circulus*) nevezte. A Barátszer é. részén állt a kolostor a mellette levő templommal. Ny felé a Barátszer utca húzódott, a kolostor épülete azonban nem közvetlenül az utca vonalában állt, hanem attól kissé K-re. Az utca és a kolostor között kisebb beépítetlen sáv húzódott, amit fa tárolására használtak. A kolostor kapuja a templom felé nyílt. A templom és a kolostor kapuja előtt kisebb tér (*areola*) volt. D felé a templomnak külön kerítése (*cinctura*) volt. K-ről és É-ról a kolostor konyhakertje fogta közre az épületet. A templom és a kolostor együtt 1,5 holdat tett ki. A kolostorhoz csatlakozott egy 6 hold nagyságú kert, melyben gyümölcsfák álltak. A kert ny. határa, akárcsak a kolostor épületéé, a Barátszer u. volt. A veteményeskert a kert nedvesebb, k. részén volt. A kertetől K-re kőből épített magtár, a Ronyva partján a barátszeri malom állt, mellette volt a pálosok serfőzdéje. A kertetől É-ra a pálosok 1,5 holdnyi saját allodiális telke állott, amit kőfal övezett, itt voltak az istállók is. Ez a telkek K felé a Ronyváig tartott, é. végében állt a kolostor egykori halastava, amit ekkor már nem használtak. A Barátszerhez önállósága utolsó pillanatában 143 zsellértelek tartozott, 1737-ben még csak 90 házra becsülték nagyságát. A Görbe u. és a Varga u. által körbezárt telken állt a barátszeri vendégfogadó, ettől Ny-ra, a Varga u. és a Görbe u. közé szigetszerűen beékelődő Újhíd u.-i telken a barátszeri mézárszék, amely azonban a Barátszer területén kívül feküdt. A Barátszer é. részén volt a pálos tégláégető. A kolostori pincén kívül a pálosoknak volt borospincéjük a városban is, ez a tízágú pince a Börtön és az Óhíd u. sarkán feküdt.³⁵² 1791-ben a várossal együtt egy közös urbáriumban leírták a Barátszert is. A Barátszert a forrás kuriális falunak (*Kurial Dorf*) nevezte, amit a várostól nem választottak el határjelek. Az 1786-os állapot óta a település képe

nem sokat változott. A település igazgatását a városéval egyesítették. A Barátszeren nem, vagy alig laktak reformátusok.³⁵³

Határjelek ugyan nem különítették el a Barátszert a várostól, azonban a város felé mégis zárt volt: a városi telkek vagy utcák felé a barátszeri telkek sövényrel voltak lezárva, azokon nem lehetett ajtót nyitni.³⁵⁴ A városrészbe vezető sikátorokon két kapu volt, ezeken át lehetett a város felé közlekedni. A kis kapu valószínűleg a Verem u. és a Nagybarátszer u. találkozásánál állott, a nagy kapu talán a Szentháromság kápolnánál.³⁵⁵

Ha a barátszeriek beköltöztek a városba, a régi lakóhelyükhöz közel vettek házat maguknak. A legkorábbi újhelyi városkönyvben mindössze két adat található barátszeriek újhelyi házvásárlására, mindkét alkalommal a Barátszerrel határos Felvégen vásároltak hajlékot. 1714-ben egy barátszeri házaspár a Felvégen vett telket.³⁵⁶ 1761-ben egy egykori barátszeri lakos szintén a Felvégen, a későbbi Kazinczy (Cerkő) u.-ban vásárolt telket.³⁵⁷

18. ábra. A Szentháromság kápolna 2005 júliusában – Tringli István
Fig. 18 Chapel of the Holy Trinity in July 2005 – Tringli István

A Pusztá u. nem tartozott a Barátszerhez. 1821-ben a Pusztá u. k. – vagyis a Barátszerre támaszkodó sorában levő –, telke azonban már a Barátszeren feküdt.³⁵⁸ A Barátszer ny. határa tehát a későbbi Pusztá k. sora volt. A városrész piaca, a kispiacon a Barátszeren kívül, az Újhíd u.-ban feküdt.

5.3.1.3 Borsiszer

A d.-é. főutca legdélibb szakasza, az Alvégi vagy Pataki u., amit a 17. sz. első felében a borsi kastélyhoz csatoltak, és a század végéig oda tartozott. Az utca lakosai 1688-ban csak cselédek voltak, akik, a szintén Borsihoz tartozó újhelyi szőlőket művelték.³⁵⁹

5.3.1.4 Papsor

A piacnak a plébániatemplomtól Ny felé induló sikátora, aminek d. sora a plébános telkének beépítésével keletkezett. A plébánosi telek szélessége a piaci polgári telkek szélességének kétszerese. A Papszer és a Papsor ugyanazt a területet jelenti, azonban a Papsor név honosodott meg, amely a 17. sz. második felétől mutatható ki. A telek minden bizonnyal a város alapításától fogva a plébános birtoka volt. Már a 17. sz. közepén beépítették az utca é. sorát is, ahol az egyik káplánház telke állt. 1744-1848 között korlátozott önkormányzati jogokkal rendelkező birtok volt. A Papsor külön kormányzata kiterjedt a Papsor mindkét sorára és mindkét káplán ház telkére is. A 18. sz.-ban a Papsoron élők csak pénzért használhatták a város erdeit.³⁶⁰

5.3.2 fekvésük szerint megkülönböztetett városrészek

5.3.2.1 Alvég

A d.-é. főutca d. szakaszát és az ahhoz Ny felé kapcsolódó sikátorokat, néha utcákat magában foglaló városrész. Másik neve ritkán Alszeg. A ki-fejezés 1639-ben a 'város alsó végét' jelentette. 1757-ben a Kertaljai u. d. részét (a későbbi Gubás u.-t) is az Alvéghez sorolták.

5.3.2.2 Felvég

Az d.-é. főutca é. szakaszát és az ahhoz kapcsolódó sikátorokat, utcákat magában foglaló városrész. Másik neve ritkán Felszeg.

5.3.2.3 Kertalja

A d.-é. főutca kertaljának beépülésével keletkezett utca, valamint az ahhoz kapcsolódó sikátorokat, utcákat magában foglaló városrész.

5. 4 Az utcák

5.4.1 Az utcafejlődés általános tendenciái

Az utcarendszer fejlődésének hat útját figyelhetjük meg: a.) új utca

létrehozását, b.) sikátor nyitását, c.) meglevő utca továbbépülését, d.) meglevő utca sűrűbb beépítését, e.) kertaljai utcafejlődést, f.) sikátor utcává válását.

Új utcaként jött létre a 17. sz. végén az új híd felé vezető későbbi Újhíd u. és a Barátság u. a Varga valamint a Kisbarátság u.. A 18. sz. elején épült ki a később több utcára bomló Cigány (Tímár) utca. A 18. sz. végén hozták létre a Nagy új és a Nagypázsit, a 19. sz. elején pedig a Kispázsit u.-t. Új sikátor nyitására példa a piacról a Malom u. felé vezető sikátor kialakítása.

A Pataki u. d., a Kazinczy é. irányban épült tovább. Az előbbi esetében a református temető felszámolása és beépítése is az utca k. sorának továbbépítését jelentette. É-on a Handzsigó utca – hiába kapott saját nevet – a meglevő Kazinczy utca továbbépülése volt. A Kertaljai utca é. terjeszkedése a 20. sz.-ig tartott: a Zsólyomkától É-ra fekvő részét csak a közkórház megépítése után építették be. Ennek az utcának az esetében az utca továbbépülése egyben az addig egységes nevű utca különböző részekre darabolódását is jelentette, így jött létre a Gubás, Csillag, Kórház és

19. ábra. A Zsólyomka nyílt, alsó szakasza 2007 májusában – Tringli István
Fig. 19 The open, lower section of the Zsólyomka in May 2007 – Tringli István

a Csalogány utca. A meglevő utca sűrűbb beépítését figyelhetjük meg a 18. sz.-ban a Pataki és a későbbi Kazinczy u.-ban.

A kertaljai utcafejlődés esetén úgy nyitottak új utcát, hogy egy meglevő utca – ezt ezután anyautcának nevezzük – telkeit keresztben kettéosztották, és a telkek végén, az ún. kertalján, emeltek házat. A kert végén levő addigi beépítetlen út így lassan beépített utcává vált. A kertaljai utcafejlődés részben spontán folyamat, a kettéosztott telkek nagysága általában nem állandó, hanem az új házat építő igényeihez igazodott. A kertaljai utcák két fő típusba sorolhatók: az új utca az anyautca mögött párhuzamosan fut, és a régi utcából sikátoron át lehet megközelíteni (Pusztá u.), vagy csonka félkör alakban indul ki az anyautcából és tér oda vissza (Kertaljai u., Kisbarátság u. k. ága). A Nagy új u. k. sorából kertaljai fejlődéssel jött létre a Kis új u. ny. sora. A Kis új u. azonban sajátos elhelyezkedésű: a régi utcával kb. 45° szöget zár be. A későbbi Kazinczy u. k. sorának kertaljból jött létre a Pusztá u. ny. sorának d. része. A kertaljai utcák találkozási az anyautcával csak nagyon ritkán derékszögű, még a Kazinczy u.-val párhuzamos Pusztá u. é. vége is görbülő alakban tért vissza a Kazinczy u.-ba.

Sikátorból vált utcává a Köves, a Papsor, a Templom, a Kis és Börtön utca. Ebben az esetben nem a kertalja épült be, hanem eredetileg egy, vagy kertaljai fejlődéssel kettévált két telket oldalirányban osztottak több részre, és a sikátorra néző házakat építettek a telkekre. Ezzel a beépítési módszerrel kicsiny, csupán házból és egy udvarból álló házhelyek alakultak ki.

Csak írott forrásokból nem lehet az utcák fejlődésére biztosan következtetni. Feltételezhetnénk, hogy amikor az összeírásokban új utcanevek jelentek meg, az fizikailag is új utcák kiépülését jelenti. Valójában az újabb utcanevek felbukkanása legfeljebb egy folyamat része, semmiképp sem a kezdete. Az 1830-as összeírásban nem azért szerepel több utcánév az 1827-eshez képest, mert három év alatt új utcák épültek, hanem mert az utcarészek önálló nevet kaptak. A Rózsás u. a Ronyvára járó sikátor, a Berecki a Tímár, a Boglyoska és a Szárhegy a Hecske, a Zöldág a Kertaljai, a Bányácskai a Pázsit utcákhoz tartozott, hasonló a helyzet a Pázsit u.-nak Kis-és Nagypázsit u.-vá válásával. Ha az ezeknek az új, önálló néven nevezett utcáknak a telkeit összehasonlítjuk a korábbi összeírás utcáival, kiderül, hogy 1827 és 1830 között alig néhány telekkel bővültek ezek az utcák, alig vagy egyáltalán nem építették sűrűbbre őket, a névváltozás mögött tehát semmiféle fizikai változás nem figyelhető meg. A Kertaljai

utcáit évszázadokon keresztül csupán egyetlen utcánév (Kertaljai u.) alatt írták össze, holott a középkorban több utca állt itt, ezek kiépülése azonban rekonstruálhatatlan. A pontos topográfiai fejlődés leírásához a telkek és tulajdonosaik vizsgálata szükséges, ez azonban Sátoraljaújhely esetében csak a 19. században végezhető el, korábbi korszakokban nem.

A d.-é. főutcától K-re és Ny-ra egészen különböző utcafejlődés történt. A főutca merőleges ny. utcák – a Papsor kivételével – egészen a 19. század elejéig nem igazi utcák, csupán összekötő sikátorok, eredetileg azonban a Papsor is sikátor volt. Ezzel ellentétben a főutcától K-re az utcára merőleges és párhuzamos utcákkal, sikátorokkal találkozunk. Itt három, egykor a városból kivezető utca is volt, mindegyik a Ronyva illetve a Bodrog felé tartott. A legdélebbi a későbbi Palotás u. Borsi illetve Berecki, a későbbi Óhíd majd az Újhíd u. a Bodrogrköz és Zemplén megye északi részei felé vezetett. A párhuzamos utcák eltérő módon alakultak ki az Alvégben, a középső részen és a Felvégben. A d. és az é. városrészben párhuzamos utcák jöttek létre, a sikátoroknak csak az volt a szerepük, hogy összekössék őket a főutccal. É-on a 17-18. században kialakult barátszeri utcák a főutccal párhuzamosak voltak, és kisszámú merőleges sikátoron keresztül kapcsolódtak a főutakhoz. Az Alvégben csak később, a 18. sz.-ban jött létre a főúttól K-re fekvő városrész, először a vele párhuzamos Nagy új u. alakult ki, és csak később a Kis új utca. A piactól K-re fekvő párhuzamos utcák az Alvéggel és Felvéggel ellentétben a merőleges utak kiszolgálására épültek ki, hozzájuk képest funkcionálisan és időben is másodlagos képződmények.

A k. oldal merőleges és párhuzamos utcái nem eredményeztek sakktáblaszerű városlaprajzot. A barátszeri utcák a kolostorhoz igazodva alakultak ki. A Nagy új u. ugyan a piactól K-re fekvő Kis u.-hoz csatlakozott, ám nem annak a folytatása volt. A Ronyva-patak partján, a patak-párhuzamos utcákban csak a kertek értek le a patakhoz. A gyakori kiöntések miatt e patak menti telkek rendezetlen kialakításúak, ami valószínűleg a gyakori újjáépítések következménye. A patak partján már a kora újkorban nagy számban laktak cigányok, házaikat az árvizek könnyen elpusztították.

A Ronyvától K-re a 19. sz. első felében kezdtek házak épülni, a kőhíd hídfőjénél. A terület beépítettsége korszakunkban még jelentéktelen volt.

5.4.2 Az utcák nevei

Korszakunk nagy részében spontán utcánév-adási szokással találkozhatunk. Az utcák neveit a szokás hozta létre és változtatta meg. A nevek irányokra (Pataki, Borsi, Berecki, Bányácskai), jellegzetes épületre (Templom, Klostrom, Malom), birtoklásra (Borsiszer, Papsor), foglalkozásra (Csapó, Tímár, Kovács, Varga), a városi térszemléletre (Alvég, Felvég, Kertaljai) stb. utaltak.³⁶¹

A hagyományos utcanevek konzervatívak voltak. A Ronyva új hídja a 17. sz. közepén megépült, ennek ellenére a régi hídhoz vezető utca még vagy hetven évig viselte a Híd u. nevet, a 18. sz. elején az egész utcát Varga u.-nak hívták, először 1778-ban szerepelt Régi híd u. néven. Majdnem ezzel egy időben jelent meg az Újhíd u. elnevezés is, ez utóbbi azonban csak a 19. sz.-ban szilárdult meg. Az 1791-es urbárium szóhasználata átmenetet jelentett. Ekkor a régebbi Híd u. ny. része a Galambos, k. része a Varga, az új hídhoz vezető utca ny. része a Kovács, k. része pedig Híd u. nevet kapta. A Borsiszer mintegy hét évtizedig tartozott Borsihoz, ez az állapot az 1690-es években ért véget, mégis a 19. sz. első feléig Borsiszernek hívták a későbbi Pataki utcát.

Az 1791-es urbáriumban új utcanevek tűntek fel, amelyeket a városban nem használtak, ezek személynévi eredetűek voltak. Ezek az új utcanevek is a hagyományos névadáshoz sorolhatók: olyan személyekről neveztek el utcákat, vagy önállósuló utcarészeket, akiknek ott volt házuk. A Kaposi u. a kastélyhoz tartozó kertből kihalított telken álló Kaposi házról kapta a nevét, ez a későbbi Köves u.-t jelentette. A Galambos u. az ott álló Hartai kúria egyik örököséről: egy bizonyos Galambos nevű személyről kapott nevet. Mindkét ház az utca elején állt. A Malom u. Burik utca elnevezése is egészen biztosan személynévre utal. A Csillag u. neve szintén ilyen hagyományos személynévi eredetű. A Galambos, Kaposi és Csillag házak az utca sarkán álltak, ott ahol az összeírás elkezdődött, valószínűleg ez is közrejátszott abban, hogy róluk nevezték el az utcákat. Hasonló, mesterséges utcanevadással próbálkozott az 1830-as összeírás készítője, amikor a Kertaljai u. egyik részét az ottani Zöldág kocsmáról Zöldág u.-nak nevezte el, ezzel az utcánévvel azonban többet nem találkoztunk. Ezt az utcanevadást használták azok a vármegyei hivatalnokok is, akik a későbbi Kisbarátság u.-t valószínűleg egy ott élő dudás után Dudás u.-nak nevezték.

A felsőbb hatóság által elrendelt, modern típusú utcanevadás csak korszakunk legvégén jelent meg.³⁶² A modern utcanevadás jellemzője, hogy szinte kizárólag híres személyek neveire cserélik fel a hagyományos utcaneveket, vagy az újonnan kialakult utcákat erre keresztelik. Kazinczy Ferenc születésének centenáriuma, 1859 után nevezték el a város Széchalomba vezető utcáját, az addigi Cerkó u.-t, Kazinczy u.-nak, nemsokára a piac neve Széchenyi tér lett. 1870-ben még csak három személynévi eredetű utcánév volt a városban, Kazinczyn és Széchenyin kívül a Teleki u., az 1920-as években azonban az utcák többsége már ilyen neveket viselt.³⁶³ A modern névadás a külterületen is megjelent. A Fűzkút-patakot az Anonymus történetében szereplő Ketel-patakkal azonosították, csak hogy a mű első kiadásának hibás olvasatát vették alapul, így lett Rettel-patak az 1866-os kataszteri térképen, ami azóta is e nevet viseli.

5.4.3 A dél-északi főutca

A Pataki u.-ból, a piacból és a Kazinczy u.-ból álló főutcat d.-é. főutcának nevezzük, mivel ez felel meg a város hagyományos térszemléletének, amely D felől nézte a várost. Az utca egyben a városon áthaladó országos és helyi jelentőségű utakat is jelentette, a további utak ebből az utcából ágaztak ki, ez volt a város *derék*, azaz fő utcája. Mindig három részre tagolták, a három résznek mindig külön neve volt, egységként sohasem szemlélték. A d.-é. főutca három részre bontása a két út elágazásához igazodott, a borsi és a zempléni út torkolata által határolt részen alakult ki a piac, a település központja, egyben az utca középső része. A három részre tagolásban azonban más, a város földrajzi fekvéséből következő megfontolások is szerepet játszottak.

Az utca alvégi szakaszának k. és ny. oldala a 17. század közepétől a 19. század második feléig nem volt egységes. A k. – a korabeli elnevezés szerint, a mező felőli – sor, a Palotás u. sarkától a későbbi Kis új u.-ig tartott, azon túl a későbbi református temető és beépítetlen rész következett. E temető helyétől D-re még 1877-ben sem volt lakott terület. A ny. – a korabeli elnevezés szerint a hegy felőli – sor a későbbi zsidó temetőtől valamivel É-ra kezdődött. A 17. sz. előtt az utca két oldala még egységesebben épült fel, a református temetőt ui. nyolc üresen álló telek helyén alakították ki, a temető d. kerítése pedig nagyjából egy vonalban volt az utca hegy felőli utolsó telkeivel. A temető kialakítása előtt tehát a k. és a ny. sor még mindkét oldalon egyenletesen volt beépítve. A temető helyén álló telkek örökösök nélküli polgároké voltak. Az uradalom bizonyára azért nem adományozta tovább ezeket, mert árvíz esetén könnyen víz alá kerültek. Az utca aszimmetrikussá alakítása így a természethez alkalmazkodó korrekció volt, más kérdés, hogy e magas talajvízes területen temetőt sem volt szerencsés kialakítani.³⁶⁴ Az utca a 17. sz.-tól a 19. sz. végéig alig nőtt D felé, inkább sűrűbb beépítésére törekedtek.

A k. sor telkei keskenyek és hosszúak, a ny. soré rövidek és szélesek, D felé haladva ez a különbség egyre nagyobb. Ennek valószínűleg az volt az oka, hogy D felé a ny. sor mögött húzódó Kertaljai u. egyre jobban megközelítette a főutcat, így ahhoz, hogy viszonylag egységes nagyságú telkeket alakítsanak ki, a szélességüket meg kellett növelni. Ez a különbség már a Kertalja beépülése előtt létrejöhetett. A k. oldal középső része az újkorban viszonylag egyenletesen és sűrűn volt beépítve, a későbbi Palotás u. felé azonban nagyméretű, lazán beépített, több telek összevonásából keletkezett házhelyek álltak a 19. sz.-ban. Ez a rész megegyezik az 1693-as urbáriumban említett, régóta elpusztult 11 negyedtelekkel, melyek újrahajósításával hiába próbálkozott az uradalom.³⁶⁵ A ny. oldal laza beépítettsége a 17. sz.-ban még ennél is nagyobb lehetett, szőlők és pincék álltak ott.

A k. oldalon a 18. sz. második feléig egyáltalán nem volt síkator, legfeljebb csak egy temető melletti szekérút. Az Új – a későbbi Nagy új – u. megépülte tette szükségessé a Patkány u. majd a Kis új u. létrehozását. A ny. oldalon a 17. sz.-ban két, akkor és még jó ideig név nélküli, síkator kötötte össze az utcát a Kertaljai u.-val, az első a későbbi Köves, a második a későbbi Szoros u.-val azonos. E síkatorok már a középkorban létrejöhettek. A két síkator nem azonos távolságra fekszik egymástól, kialakításuk azonban némi tervszerűséget mutat: az 1693-as urbárium szerint a mindkét utca között 13-13 teleknyi a háztömbök nagysága. A Pataki u. d. kezdete és a későbbi Köves u. között 5 db. negyed és 8 db. fél, a későbbi Köves és a Szoros u. között 13 db. fél telek feküdt. A ny. sor é. végét a 19. sz.-ban egy hatalmas, több telekből álló, zárt parkos villa foglalta el: a Waldbott-kastély.³⁶⁶

A Pataki u. k. sorának telkei a későbbi Nagy új u.-ig értek, attól K-re már nem voltak házhelyek. A Nagy új u.-t a 18. sz. második felében hozták létre talán egy szekérút beépítésével. Első telkei a d. részen jöttek létre, a Palotás u.-hoz közel eső é. szakasza kezdetben nem volt beépítve, laza beépítettsége egészen a 19.sz. második feléig megmaradt. Eleinte egysoros utca volt, csak a k. oldalon álltak házai. A ny. sor telkei a Pataki u. telkeinek kertaljaiból jöttek létre. A Kis új u.-t a Nagy új u.-ból kertaljai fejlődéssel hozták létre: 1824-ben a Nagy új u. k. során álló telek megosztásával alakították ki a Kis új u.ny. sorának egyik telkét.

Az d.-é. főutca középső szakasza a város központja. A 13. sz. közepén valószínűleg először ezt a részt népesítették be a hospesek. A 19. sz.-ig, sőt bizonyos részeiben napjainkig, fennmaradt szabályos telekfelosztás azt mutatja, hogy a tér létrehozói nagyjából egységes nagyságú telkeket hoztak létre. Az eredeti telekkiosztás a tér ny. sorában jobban megmaradt. Változás a kora újkor óta alig történt, az 1693-es urbárium óta a telkek alig változtak. 1693-ban a későbbi Templom u.-ig 19 házat soroltak fel, majd további ötöt a Zsóryomkáig. A piac térképén 22 telek, a kövezési utasításon 18 telek, az 1866-os kataszteri térképen 21 ház számlálható meg. A piaci és a kataszteri térkép közt gyakorlatilag nincs különbség, csupán egy-két házat építettek össze, a kövezési utasításon valószínűleg nem rajzolták be pontosan minden telek határát. Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a 17. sz. közepétől a főter ny. oldalának telekkiosztása napjainkig biztosan nem változott.³⁶⁷ A telkek hossza némileg eltért egymástól, ez azonban nem volt fontos az utca megalkotóinak. Ők nem egyforma alapterületű, hanem egyforma szélességű telkeket mértek ki a polgárok között.

Problémát a d. első telek besorolása jelenthet, az ugyanis hol a Papsorhoz tartozott, hol az utcához. A főutca középső szakaszát két folyóvíz, D-ről a Palotás u. árka, É-ról pedig a Zsóryomka patak választotta el az utca többi részeitől. Az 1693-as urbárium szerint a Piac u. a paplaktól kezdődött, és a Zsóryomkáig tartott. Ez megfelel a város ősi térszemléleté-

nek, ami a három keresztirányú vízfolyás szerint tagolta a várost. A ny. sor legdélebbi és legészakibb telkeit azonban nem mindig sorolták az utca középső szakaszához. A plébánia teljes háztömbje nem volt a Piac u. része, a későbbi Szoros u. melletti első három házhely – köztük a káplán háza – a Pataki u.-hoz számított, a Piac u. csak a templom vonalától kezdődött.³⁶⁸ Hasonló jelenség figyelhető meg a ny. oldal é. végében is. A későbbi Templom u.-tól a Zsóryomkáig terjedő rövid – a 18. századi összeírásokban hol négy, hol öt telekként feltüntetett – szakasz beosztása a 18. sz. végén rövid időre megváltozott. Az 1778-as urbáriumban e házakat már a Felvég (Kazinczy) u.-hoz sorolták, egy évvel később a református templom terveiről készült térképen ezért olvasható többes számban a fő utca név (Haupt-Gassen); a későbbi Templom utca után ugyanis már egy másik utca következett, amit ugyanúgy fő utcának tekintettek, mint a piacot.³⁶⁹ Ez azonban csak pár esztendeig tartott, és a régi térszemléleten tartósan nem változtatott. Az 1790-es urbáriumban újra a Piac u.-hoz sorolták az itteni telkeket, a kövezési térkép is csak a Zsóryomkától É-ra kezdte a Cerkó (Kazinczy) u.-t, a 19. sz. első felében készült összeírásokban is a Piac u.-hoz tartoztak az itteni házak. Az Újhíd u. megnyitása, majd utcává történő kiépítése csak tovább erősítette e szemléletet, hiszen ez az út, illetve utca a Zsóryomka medre mellett épült ki.

A régi térszemlélet rövid ideig tartó bizonytalansága azzal magyarázható, hogy a későbbi Templom u.-tól É-ra fekvő telkek frontvonala eltért a d. telkektől. A piac ugyanis Templom u. sarkától kezdve megváltozik. A későbbi Kazinczy u.-nak csak a k. sora folytatódik a piac k. sorában, a ny. sora azonban tölcészerűen kiszélesedik. Itt ma a főterhez csatlakozó kisebb tér áll, e telkek már a 18. sz. második felében így helyezkedtek el, ezt láthatjuk a református templom és a piac tervrajzain. A háztömb vonalának megtörését a domborzati viszonyok nem indokolják. Feltehetőleg a Zsóryomka és a későbbi Templom utca közti ház sor egykoron K-ebbre húzódott, és a piac többi részével egy vonalban állt, azonban amikor az új hidat megépítették, az oda vezető út miatt vált szükségessé a telkek K-re tolása, és egy kisebb tér létrehozása. Ahhoz hogy a hídról jövő és az oda tartó szekerek a kanyarban is elférjenek egymás mellett, az eredetinel nagyobb térre volt szükség. A háztömbnek ez a vonala tehát csak a 17. sz. közepe, az új híd megépítése után alakulhatott ki. E feltételezést erősíti az itt található négy telek elhelyezkedése és nagysága is. Ezek a telkek mindenben a piac ny. sorának telkeire hasonlítanak, hosszuk azonban csak akkor lesz akkora, mint a többi telek, ha a meghosszabbítjuk őket a tőlük D-re fekvő telkek utcafrontjáig. Az itt létrejött tér kialakítása hosszú ideig tartott. A későbbi Templom u.-hoz közel álló két telket már korán Ny-ra helyezhették, a Zsóryomka melletti utolsót azonban csak 1799-ben. A tűzveszélyre hivatkozva ekkor bontatták le a majdnem az utca közepén, szigetszerűen álló házat. A ház és a telek öröklött polgártelek ún. *ősiség* volt, ezért a földesúr döntésére volt szükség, hogy kárpótolják az itt lakó személyt. A tulajdonosnak az Újhíd u.-ban mértek ki egy telket, és építettek számára egy házat, egyben azt is kijelentették, hogy ez az új telek és ház ugyanúgy ősinek minősül, mint az egykor a Zsóryomka mellett álló.³⁷⁰

A piacról két síkator vitt a Kertaljai u. felé: a Papsor és a későbbi Templom u. A Templom u. a 18. sz. végén teljes mértékben síkator volt, egyik oldaláról sem nyíltak rá házak, a 19. második felére azonban mindkét sora beépült.

20. ábra. A Kasztenbaum iskola 2011 októberében – Szigeti Sándor
Fig. 20 The Kasztenbaum school in October 2011 – Szigeti Sándor

A piac k. sorának telkei nem maradtak fenn olyan épen, mint a ny. soré, az Óhid és az Újhíd u. között a kora újkorban egy hatalmas nemesi birtoklású telek jött létre, a Hartai kúria. A vármegyeháza megépítése és a Malom u.-hoz vezető síkator kialakítása is megbontotta az eredeti telekkiosztást.

A piac aszimmetrikus formájú kiszélesedő utca. A d.- é. főutca k. sora a piacon sem tört meg, hanem egyenesen folytatódott. A tér úgy jött létre, hogy a főutca ny. sorát erősen Ny-ra tolták. A Ny-ra tolás a Pataki u. é. telkeinél kezdődött. A Papsor után a tér lassan szűkülni kezd, a Zsóryomkától É-ra szimmetrikus utcává válik. A magyar történeti földrajzi irodalomban a térré szélesedő, majd újra összeszűkülő utcák által alkotott tereket orsó alakú térnek nevezik. Ha ezt a morfológiai elnevezést akarjuk követni, akkor a sátoraljaújhelyi piacot aszimmetrikus vagy csonka orsó alakú térnek nevezhetjük. A tér a templomnál a legszélesebb.

A Zsolyomkától É-ra kezdődő későbbi Kazinczy u. – akárcsak a D-en a Pataki u. – két sora nem épült ki szimmetrikusan. A Pataki u.-val ellentétben itt a ny. sor volt rövidebb: ennek az oldálnak a végét a 18. sz. végéig a Kertaljai u. kereszteződése jelentette, a sor utolsó háza a görög katolikus templom és paplak volt, ettől D-re még az 1860-as években is csak néhány ház állt. A ny. sor é. része azért maradt beépítetlen, mert az Alsó-Mocsár szőlőhegy szőlei csaknem az utcáig leértek. A k. sor a 18. sz. végére a Hartai malomig kiépült. Az utca telekrendszere mindkét oldalon két részre osztható. A ny. soron a Kertaljai u.-ig, a k. soron a későbbi Pusztai u.-ig vezető síkatorig (a mai Erdős u.-ig) többnyire egyforma, szabályosan kimért telkekkel találkozunk. Ez a város itteni – a feltehetőleg középkori eredetű – hagyományos telekbeosztásának határa. Ettől É-ra a ny. soron többnyire nem egyforma, nagyméretű telkeket voltak, amelyeket majd a 19. sz. második felében több keskenyebb telekre osztottak, míg a k. soron egészen kis méretű telkek jöttek létre. A 19. sz. végén úgy döntöttek, hogy a város d. részéről az é. lejtőkre helyezik a temetőket. A görög katolikus templom mellől egy időre ide helyezték a görög katolikus temetőt is, ami a 20. sz. közepéig az ungvári pincsortól D-re feküdt.

A d.-é. főutca legészakibb része, a későbbi Handzsigó u. a 19. sz. elején kezdett kialakulni; a város többi részétől a Hartai malom és az ungvári pincék választották el. 1814-ben már állt itt néhány ház. 1827-ben pedig készen állt az az utca, amit három évvel később önálló nevet (Bányácskai u.) is kapott. Telekfejlődése a Kazinczy u. é. részét még fokozottabb mértékben követte. Csak a k. sora épült be, ny. sorában a Nagy-Ceprehegy szőlei álltak, majd itt alakították ki először az új zsidó temetőt, később a város köztemetőjét.

A Kazinczy u. k. sorának d. telkei a 18.sz.-ig a Pusztai u.-ig értek. Azt megelőzően a későbbi Pusztai u. vonalán egy beépítetlen szekérút húzódott a kertek alján, ami a Barátság és a város határát is jelentette. A Pusztai u. a 18. sz. második felében épült ki a Kazinczy u. telkekből kertaljai típusú utcafejlődéssel. Eleinte egysoros utca volt, a k. sorban levő barátszeri telkeken valószínűleg csak az önálló Barátság megszűnése után, a 19. sz. első felében kezdtek házakat építeni, teljesen kétsoros utcává azonban még 1866-ra sem vált. Az utca mindkét sora a d. részen épült be; itt kettős kertaljai fejlődéssel számolhatunk: a k. sor a Nagy-barátság u. kertaljaiból jött létre. Mivel a barátszeri telkek is igen kis méretű zsellértelkek voltak, a megosztásukkal létrejött Pusztai u.-i telkek többnyire csak házat és egy kis udvart foglaltak magukba. Az é. részen a Pusztai u. gyorsabban épült be, mint anyautcája, a Kazinczy u., így amikor a 19. sz.-ban elkezdődött a Kazinczy u. k. sora é. részének sűrűbbre építése, a Pusztai u.-i kertaljából épültek ki a későbbi Kazinczy utcának e telkei. Így módon a kertaljai Pusztai utcából anyautca, az anyautca Kazinczy u.-ból pedig egy rövid szakaszon kertaljai utca lett.

21. ábra. A görög katolikus templom 1916 körül – SFL XV. 98/b – Oláh Tamás
Fig. 21 The Greek Catholic church around 1916. – SFL XV. 98/b – Oláh Tamás

A Barátság, a Pusztai u. és a Hartai malom közti utcák korábban lakatlan területen épültek ki. A Pázsit u. elnevezésből következtethetően itt korábban legelő lehetett. A Nagypázsit u. a Pusztai u.-val egy időben, a Kispázsit u. pedig a 19. sz. első felében épült ki. A Barátság és a két Pázsit u. azonban még a 19. sz. közepére sem épült teljesen össze.

5.4.4 A Kertalja utcái

A d.-é. főutcából kertaljai fejlődéssel létrejött ny. utcának – az anyautcához hasonlóan – nem volt egységes neve: a Zsolyomkáig Kertaljai u.-nak hívták, attól É-ra azonban ezt a nevet azonban már nem használták, egyszerűen szekér útnak, majd Csalogány u.-nak nevezték, mi azonban az egész utcát Kertaljinak hívjuk.

A Kertaljai u. a 19. sz. első felében 4 különböző nevű utcára oszlott, a Kertaljai nevet egyik sem tartotta meg. Az utcarészeket a d.-é. főutcával síkatorok kötötték össze. A Pataki u. és a piac felé sűrűn vezettek síkatorok, a Kazinczy u.-ba azonban csupán egy, az is a Zsolyomkához közel húzódott, azért, mert a Kertaljai u.-nak a Zsolyomkától É-ra eső szakasza (Csalogány u.) csak a korszakunk végén kezdett kiépülni. A 17. sz.-ban a későbbi Gubás és Csillag u. mindkét sora be volt építve, ez valószínűleg a kései középkor óta így volt. A piactól Ny-ra eső későbbi Kórház u. beépí-

tésének idejét nem ismerjük. Valószínűleg először a hegy felőli oldal épült be, a piaci telkek kertaljai azonban csak a 18. sz. vége felé. 1743-ban egy, a piac ny. sorában álló telket k.-ny. irányban osztottak meg az örökösök között. Akkor még csak a piac felé néző részen volt épület, a Kertaljai u. végén nem.³⁷¹ A Kórház u. ny. sorának telkei nagy méretűek és szabálytalanok, több telek összevonásával hozták őket létre. A Gubás u. közepén két szigetszerű háztömb jött létre. E háztömb-szigetek másodlagos képződmények. A háztömbök k. kerítése van a Gubás u. vonalával egyvonalban, ebből következően az utca eredeti telkei összefüggtek egymással, majd amikor a katolikus temető megnyitása után a későbbi Temető u.-t létrehozták, akkor vágták el a házakat telkeiktől. Valószínűleg hasonló módszerrel szélesítették ki az Újhíd u. és a piac sarkán is az utat, csak ott a nagy forgalom miatt az utca közepén álló házakat már a 18. sz.-ban lebontották. A Temető u. görbe vonalvezetését a domborzati viszonyok tették szükségessé. A Csillag u. ny. sorának telkeit többször átalakították, a 18. sz.-ra több, nagyméretű, kertes telek jött ott létre.

Feltételezhető, hogy az éves vásárok tere már a középkorban sem a piacon volt, hanem a Hecske adott nekik helyet.³⁷² A 17. sz.-tól kezdve biztosan ott tartották a vásárokat. A vásártér rendkívül nagy helyet foglalt el. Azért helyezték a domboldalra, mert ekkora, telkek nélküli és a víz által sem veszélyeztetett területet a város más részén már a középkorban sem találtak volna. Mivel nem állt túl magasan, az állatok itatása is könnyen történhetett. A vásártér a 18.sz. második feléig valószínűleg nem álltak lakóházak, csak gazdasági épületek. A Hecske beépítése a 19. sz. elején kezdődött. 1804-ben a hecskei régi temető egy részét a vásártér foglalta el, amit telekké alakítottak.³⁷³

A Kertaljai u. a piactól Ny-ra kertaljai fejlődéssel maga is létrehozott egy újabb utcát, a Felsőzsolyomka u. Hecskéről induló szakaszát. A terület már a középkorban be lehetett építve, valószínűleg itt állt az ágostonos kolostor. Az utca É-on részint a kertaljai utcákra jellemző lekerekített vonalvezetéssel tért vissza a Kertaljai utcába, részint pedig két másik utcában folytatódott a Zsolyomka d. partja felé. Ezt az utcát egy síkator is összekötötte a Kertaljai (Kórház) u.-val, a későbbi Dörzsiki u. A síkatornak csak a d. sora volt beépítve, a rajta álló telkek és házak a Papsorhoz hasonlóan egyetlen k.-ny. irányú telek megosztásával keletkeztek. Ennek az utcának a d. sorában 1693-ban az ún. kis kúria, az é. sorában Baksa István háza, a későbbi sóház, majd a kórház telke állott. Északi oldala megmaradt síkatorszerű sornak, amire nem néztek telkek. Az összeírásokban csak Zsolyomkai u. néven emlegetett utca – akárcsak anyautcája, a Kertaljai u. – valójában egy kisebb utcarendszert jelentett: az Alsózsolyomkai u.-t és a Felsőzsolyomka u. Hecskéről induló egyenes szakaszát, annak két elágazását, az ezeket összekötő síkátort, a patakkal párhuzamos egysoros beépítésű utcát, a Dörzsiki és az Alsózsolyomkai u.-át. A Felsőzsolyomka u. patakkal párhuzamos része fontos út volt: ez vezetett a dörzsiki szőlőhegy felé, mellette pincék és színek álltak. Az Alsózsolyomkai u. valószínűleg csak a 18.sz.-ban jött létre: 1760-ban új síkatornak nevezték. A két utca jelentősen különbözött egymástól: a felsőzsolyomkai telkekhez kisebb kertek is tartoztak, míg az alsózsolyomkaiak csupán szorosan egymás mellé épített, szegényes házak voltak.

5.4.5 A piac keleti utcái

A piacról négy utca nyílt K felé: a Palotás, a Malom, az Óhíd és az Újhíd u. Ezeket két, a piaccal illetve a Ronyvával párhuzamosan futó utca kötötte össze: a Kis, Börtön, Városház valamint a Tímár, Rózsa, Teleki u.-ból álló utca. A piac után ez volt a város legsűrűbben beépített része. A helyi térszemlélet a piacra merőleges utcákat nagyjából egyetlen egységnek tekintette, és többnyire egyetlen névvel illette, ellenben a 19. sz.-tól kezdve a párhuzamos utcák minden egyes részét többnyire külön-külön nevezték el, azaz a merőleges és párhuzamos utcák kereszteződése után egy újabb utcanév következett.

E városrész utcarendszerének kialakulása csak a 18. sz. végén fejeződött be, amikor kiépült az új híd felé vezető Újhíd u. A másik három k., piacra merőleges utca és a párhuzamos síkatorok talán már a középkor végére létrejöttek. A Ronyva partján futó Cigány (Tímár) u. a 18. sz. első felében alakult ki.

A három korán kialakult merőleges utca felépítése hasonló: az első párhuzamosan futó síkator vonaláig síkatorok, attól K-re azonban valódi utcák, amelynek két oldalán É-ra és D-re néző telkek álltak. A Palotás u. a Nagy új és a Kis u. kereszteződéséig síkator jellegű, utána valódi utca. 1693-ban és 1760-ban síkatornak (*Borsi utca síkator, Borsi szoroska*), 1725-ben és 1762-ban országútnak nevezték. Az utca d. sora mellett egy névtelen árok folyt a Ronyva felé, ami természetes vízfolyás is lehetett, és ennek alapján jelölték ki az utca vonalát. Az utcáról minden egyes kapuhoz az árok fölötti hídon át lehetett bejutni.

A Malom u. eltért a Palotás és az Óhíd u.-tól, ez ui. eredetileg csak az ágostonos majd a városi malomtól a későbbi Börtön u.-ig vezetett. A Börtön u. és a piac közti része ennél jóval keskenyebb volt, jórészt csak gyalogos közlekedésre alkalmas síkator volt, amire a 19. sz. közepéig nem nyíltak telkek. Ezt a szűk síkátort a tőle É-ra fekvő telekből hasították ki, a telek szélessége ui. csak a síkattal együtt adja ki a piac k. sora átlagos telekméretét. Ezt a síkátort nem is nevezték úgy, mint az utcát. A Malom u. mindkét oldalon szabályosan kimért telkekkel rendelkező utca, feltehetőleg már a középkorban kialakult. A koraújkorban bizonyára a Szoros – a későbbi Síkator – u.-hoz számították az itt álló házakat. Lehetséges, hogy az első utcanév-felsorolásban, 1554-ben említett Szorosi u. lakói túlnyomórészt a későbbi Malom u.-ban éltek.

Az Óhid u. a 17. sz. közepéig a d.-é. főutca mellett a város legfontosabb utcája, ennek végében állt az a régi híd, melyen K felé haladt az országút. Még 1824-ben is – akkor már csak hagyományból – országútnak nevezték. A későbbi Börtön és Városház u. kereszteződéséig ez is sikátor jellegű volt, azonban az itt álló nagyméretű piaci telkek oldalát is beépítették, így ny. része is utcaserűvé alakult.

A 17. sz. közepén két jelentős építkezés történt a városban: a földesúri kastély megépítése és a Ronyva-híd É-ra helyezése. Ez utóbbi vezetett az Újhíd u. létrejöttéhez. A híd áthelyezésére vonatkozó biztos forrás eddig nem került elő. A korabeli magyar nyelvű iratokban a „*híd csinálása*” egyszerre jelenetette a híd javítását és a már meglevő helyen történő új-jáépítését is. Az új hídhoz tartó út kényelmesebb volt, mint az Óhid u.: szélesebb volt annál és nem volt annyira meredek, az út azonban csak másfél évszázad alatt vált valódi utcává. Az út majd az utca vonalát a Zsolyomka-patakhöz igazították. A Zsolyomka a 19. sz.-ban is az utca d. sora előtt nyitott mederben folyt végig, az egyes telkek kapujához – hasonlóan a Palotás u.-hoz – hidakon keresztül lehetett eljutni. Hiába volt a későbbi Újhíd u. széles út, mivel csak a kertek aljaival érintkezett, ezért a 18. sz. elejéig sikátornak tekintették. Sikátornak hívták 1693-ban, 1704-ben, 1714-ben, országútnak 1714-ben, 1735-ben, 1761-ben és 1823-ban. Az utca kiépülése nem a Ronyva, hanem a piac felől kezdődött. Itt jött létre a 18. sz.-ban a Csonka vagy Kovács u., ami csak az út ny. részét foglalta magában. Ez az utca a későbbi Teleki u. kereszteződéséig tarthatott. A d. sor kertaljai fejlődéssel jött létre az Óhid u. telkeiből. 1704-ben a Csonka u.-ban összeírt 7 ház közül négyről jegyezték fel, hogy tulajdonosai egy másik telket „*bekerítettek*”, azaz leválasztottak. Az Óhid u.-ban álló Hartai kúria területén fekvő házakat az Újhíd u.-ból is el lehetett érni.³⁷⁴ Az é. sornak a későbbi Kazinczy u. és Verem u. közti szakasza sikátor jellegű volt, csak ez az oldal hasonlított a piac másik három, k. utcájához. Az é. sor többi telke egészen a kispiacon az utcára nézett, attól K-re szabálytalanabb telekrendszer következett. A Ronyva közelében, az út d. oldalán azonban szabályosan az utcára néző telkek álltak, amelyek az Óhid u. k. részén levő telkek aljából alakultak ki. Az utcának ez a Teleki u.-tól K-re eső része viselte csak a Híd, majd Újhíd u. nevet, csak amikor összeépült a Ny-ról terjeszkedő Kovács u.-val, akkor kapta az egész utca az Újhíd nevet. 1830-tól kezdve már csak e néven szerepelt.

Az Újhíd u. é. sorának a barátszeri Varga u.-tól kezdődő szabálytalansága azzal magyarázható, hogy a Barátszer legdélibb telkei előbb jöttek létre, mint az Újhíd u. vonala, amely a barátszeri telkek elé épült. A barátszeri fogadó a Barátszerhez tartozott, előtte valószínűleg nagyobb tér állt, melyet 1661-ban kaptak meg a pálosok az uradalomtól, ott hozták létre mészárszéküket. E kis tér beépítésével jött létre a kispiacon levő szigetszerű telkek, amit a barátszeri Varga és a Görbe u. fogott közre. Eredetileg négy telék állt a helyén, ami azután is a város része maradt, hogy a pálosok megszerezték. Az Újhíd u. az uradalomé volt, azaz a városhoz, és nem a Barátszerhez tartozott, így a kispiacon és a Szentháromság kápolna, a barátszeri ispotály mind a város területén feküdtek. A Virág u. feltehetőleg csak később jött létre.³⁷⁵

A piac k. sorával párhuzamos két utca a 19. sz. közepén 3-3 különböző nevet viselő utcává vált. Mivel a 'szoros' és a 'sikátor' közzóként egymás szinonímái, valószínűleg a későbbi Sikátor u. azonos a 16. sz.-ban említett Szoros u. -val. Elképzelhető azonban, az is, hogy a Malom u.-t nevezték Szoros u.-nak. Ez az utca a Palotás és az Óhid u.-hoz képest valóban keskenyebb. Jó ideig azonban a Malom u.-t nem önállóan írták össze, hanem a Sikátor u.-hoz sorolták. A Sikátor u.-t az 1844-es térképen a Palotás u.-tól az Újhíd u.-ig tartó egységes utcának ábrázolták, közben azonban 1838-ban az Malom és Újhíd utca közti részét már Kiskocsma u.-nak hívták. 1866-ra három részre bomlott: a Palotás és Malom u. közti rész lett a Kis, a Malom és az Óhid u. közti a Börtön, az Óhid és az Újhíd u. közti a Városház utca. A Ronyva melletti párhuzamos utca eredetileg szintén egységes lehetett, eredeti neve Cigány u. volt, amely utóbb Tímár u.-ra változott. Ennek az Óhid és az Újhíd u. közti rész az 1844-es térképen Rózsa utca néven szerepelt. 1866-ban már csak a Palotás és a Malom u. közti szakasz volt a Tímár, a Malom és az Óhid u. közti szakasz a Rózsa, az Óhid és az Újhíd u. közti pedig a Teleki utca. Nem dönthető el bizonyosan, hogy a piaccal párhuzamos két k. utca az új híd megépülte előtt is kiért-e a Zsolyomka alsó szakaszára. Elképzelhető, hogy a későbbi Városház és a Teleki u.-k telkek alatt futó sikátorként már a híd megépülése előtt léteztek. A két párhuzamos utca telekrendszere teljesen különböző egymástól. A piac k. sorának telkei a Kis – Börtön – Városház u. vonaláig értek le. Ez az utcavonal eredetileg sikátor volt. Csak az újkorban épült be néhány piaci telék, így ezek kertaljai fejlődéssel jöttek létre. Az utca – helyesebben sikátor - k. sorában a piaccal ellenében eredetileg é.-d. tájolású telkek feküdtek, ezeket osztották meg, és építettek rájuk kis udvarral rendelkező házakat. A Ronyva mellett futó utca k. telkei a Ronyvára értek le, a ny. sor a hosszanti telkek beépülésével jött létre. Az utca vonalvezetése nem volt egységes. A Palotás u.-tól az Óhid u.-ig tartó szakasz egyenes vonalú, a későbbi Teleki u. vonala azonban valamivel Ny-abbra húzódott.

5.5 Házhelyek

A város belterületének legkisebb egysége a telek. A városi telkek két részre oszlottak: belső és külső telekre. A telek belső részének hagyományos neve: *házhely*, *ház helyiség*, *fundus*. A belső telek a rajta álló épületekből, a körülötte levő körülkerített részből: udvartól és kertből állott. Mindeh-

hez meghatározott nagyságú külső telek: rét és szántó tartozott.³⁷⁶ A telek külső részeit a belső telek tartozékainak (*pertinentiae*) nevezték. Ha a telek gazdát cserélt, az ügyletbe tartozékait is beleértették.³⁷⁷ A polgári házak adásvételekor formulaszerűen használták azt a kifejezést, hogy a házat összes tartozékaival (*cum omnibus pertinentiis*) adják el, ezen a külső és a belső telket egyformán értették. 1638-ban a földesúr egy belső telket adott egy új lakosnak, az adományozással automatikusan együtt jártak a külső tartozékok is.³⁷⁸ 1658-ban szántóföldekkel és rétekekkel adtak el egy piacon álló házat.³⁷⁹ Ha egy belső telket szabad telekké tettek, azaz felmentették a földesúri adók fizetése alól, akkor abba is beleértették tartozékait: 1688-ban egy házhely kiváltságossá tételekor megszüntették a tartozékok után fizetendő adókat.³⁸⁰ Néha csak rét tartozott a házhoz, illetve a házrészhez, így pl. 1658-ban egy piaci házrészhez.³⁸¹ A házat el lehetett adni a tartozékok nélkül is, így tettek pl. 1694-ben, amikor azonban kikötötték, hogy a ház vásárlója, később megveheti a házhoz tartozó szántót és réteket.³⁸² 1714-ben egy Cigány u.-i telket vett meg Dajka Ferenc és felesége, a réteket azonban az eladó megtartotta magának.³⁸³ 1798-ban a Palotás u.-ban város városház céljára vett házat, a telekhez tartozékaira (*postfundualis appertinantiakra*) azonban nem tartottak igényt, azokat nyolc évre bérbe adták.³⁸⁴

22. ábra. A pálos-piarista rendház és kolostor 2011 októberében – Szigeti Sándor
Fig. 22 The Pauline-Piarist monastery in October 2011 – Szigeti Sándor

A telek fekvésének meghatározására a középkorban csupán a két szomszéd megnevezése szolgált, az újkorban e mellett megadták az utca nevét is.³⁸⁵ A házszomszédok gyakran rétszomszédok is voltak. 1694-ben egy Borsi u.-i telek szomszédja Dajka Ádám volt, a telekhez tartozó rét pedig Dajka Ambrus.³⁸⁶

A polgári városi telkek öröklésének meghatározott szabályai voltak. Ha a polgárcsalád kihalt, a birtok visszaállt a földesúrra, aki ezt egy másik polgárnak, szabadosnak vagy nemesnek adta.³⁸⁷ A koraújkorban gyakran emlegették a *paraszt telkeket*, ami a polgári jogon birtokolt telket jelentette.³⁸⁸

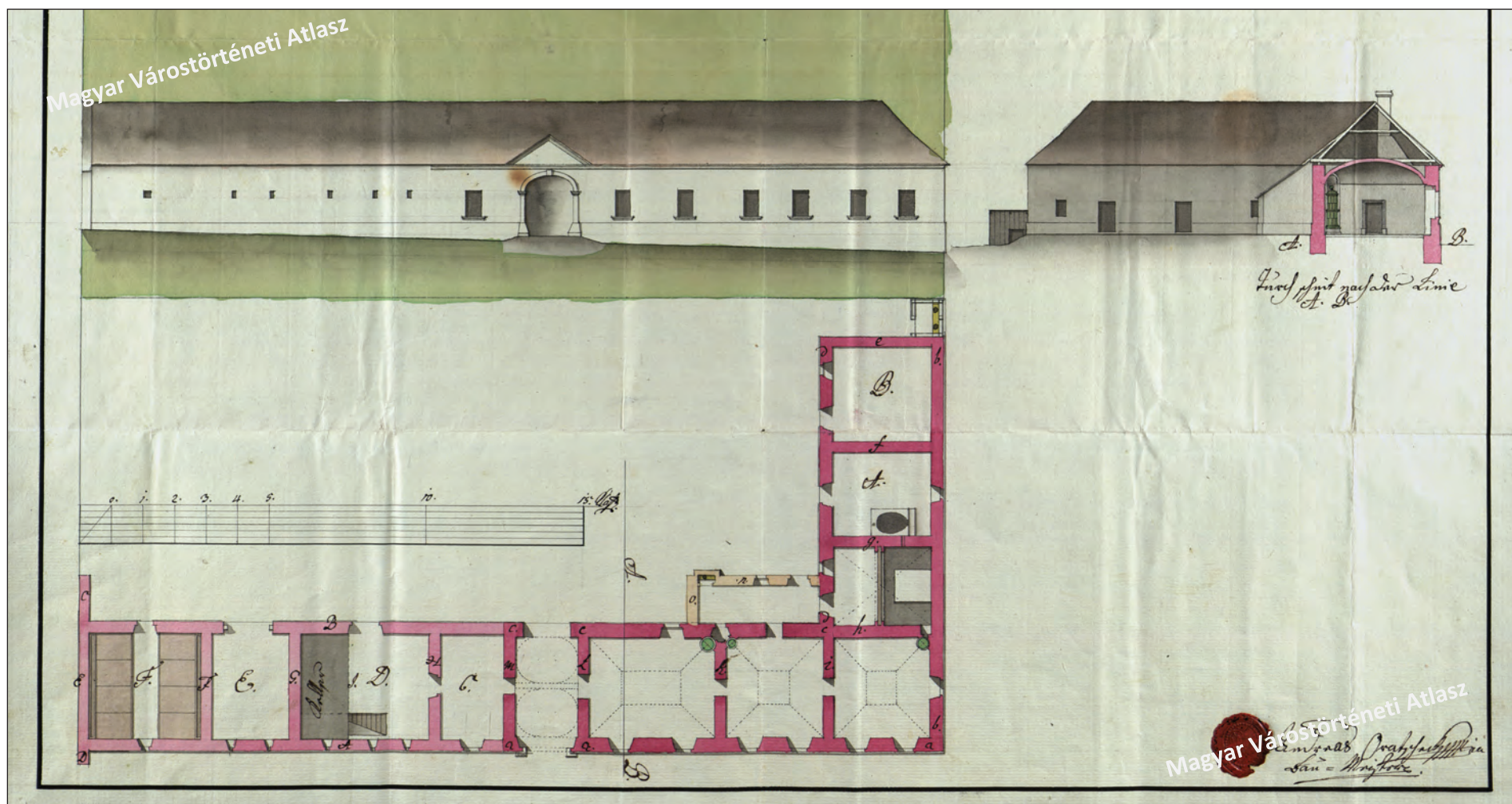
A telkek megosztása különbözőképpen történhetett. A kertaljai beépüléséről már volt szó, néha azonban hosszában is felosztották a telket, sőt a rajta levő házat is. A Kertaljai u.-ban 1825-ben egy ny.-k. tájolású házat, udvart és kertet úgy osztották fel, „*amint a csorgástól való egyenesség mutatja*”, azaz a hegyről történő víz lefolyás, tehát a ny.-k. irány szerint.³⁸⁹ 1618-ban egy telket és egy házat úgy osztottak fel, hogy az udvar közös maradt, az istállókat és a pincéket azonban a külső tartozékokkal együtt két részre osztották.³⁹⁰ A telek megosztásánál részt kellett vennie a bírónak és néhány tanácstagnak is.

1733-ban egy telek az utca és a szomszédok felől sövényvel volt elkerítve, a házon kívül egy istálló is állt rajta, továbbá egy pince tartozott hozzá.³⁹¹ A belső telkeken levő kertben általában néhány gyümölcsfa is állt. 1798-ban a Pataki u.-ban levő telek két részre volt osztva. Első felében egy zsúpfedelű, három ablakos ház és egy szekér szín állott. A telek első részét egy kertajtó választotta el hátsótól, ami 5 deszkából volt összeillesztve, ez vasalásokon forgott. A kertben két szilva- és egy-egy eper- és barackfa, valamint két facsemete állt, itt helyezkedett el egy kis méhes is. A telek végét sövény zárta le, amin egy kis ajtó nyílt hátrafelé.³⁹² 1786-ban a város egyik legelőkelőbb telkén, a Szirmay család kúriájának kertjébe azonban az átlagostól eltérő gyümölcsöskertet telepítettek. 32 apróbb fajtájú körtét termő fa mellett két kajszibarack és hat almafa állt ott, természetesen az elmaradhatatlan szilvafák itt sem hiányoztak.³⁹³

5.6 A házak

Korszakunkban nem készültek olyan források, melyekből a város házait statisztikailag feldolgozhatnánk. Az esetlegesen fennmaradt, házakra vonatkozó adatok a 17. sz.-tól kezdődnek.

1638-ban a Pataki utcában fából építettek házat.³⁹⁴ A prédikátor háza 1629-ben régóta zindellyel – ez alatt fa zindelyt kell érteni – fedett volt, a füstöt kémény vezette el.³⁹⁵ Valószínűleg tipikusnak mondható az az újhelyi polgárház, aminek leírása 1618-ból származik. Az épület falait *paticsból* készítették, azaz vesszőből fonták és sárral tapasztották be.

23. ábra. A Nedecki-ház alaprajza 1786. (MOL T62 1345)
Fig. 23 Ground plan of the Nedecki house 1786 (MOL T62 1345)

Helyiségei egymás mögött sorakoztak: egy kis szoba, *pitvar* és két kamra. A házba az udvarról a *pitvaron* keresztül lehetett belépni. Ezen kívül volt még a ház mögött egy valószínűleg külön álló kamra, továbbá egy istálló és pincék. A falak meszeltek voltak.³⁹⁶

A 18. sz. végén még a patics lehetett a leggyakoribb falazóanyag. Ebből készült az a két nemesi tulajdonban levő ház, amelyeket 1786-ban írtak le részletesen; az egyik az Óhíd u.-ban, a Hartai kúria területén, a másik a Dörzsik u.-ban feküdt.³⁹⁷ Egy a Nagy új u.-ban álló új építésű ház leírása 1819-ből maradt ránk. Az épületet talpfákra állították, falai paticsból készültek és zsúppal volt fedve. A mellette levő telken, a házhoz kívül, a következő gazdasági épületek álltak: csűr, istálló, sertésöl és egy különálló kétágú pince, aminek K-re és D-re is volt ajtaja.³⁹⁸ 1830-ban és 1831-ben két házat becsültek fel a Barátszeren. Az egyiknek egy szobája, egy konyhája, egy kamrája és egy istállója volt. Mindkettő falai paticsból voltak, kéményeik pedig fából készültek. Az egyik zsúppal, a másik zsindegyel volt fedve, pincéje egyiknek sem volt. A zsúppal fedett ház kertjében 80(!) szilvafa, 2-2 alma, körte és diófa valamint 1 eperfa állott.³⁹⁹ 1830-ban egy újonnan épült ház egy szobából, egy *pitvarból*, egy konyhából, egy kamrából állt, az épület zsúppal fedték be, és egy istálló is csatlakozott hozzá. A telket font kerítés vette körül.⁴⁰⁰ Az újhelyi házak túlnyomó többségénél az utcai kapu az udvarra nyílt, a házba pedig az udvarról lehetett belépni.

A többnyire hosszanti helyzetű épületeket csak szélteben lehetett felosztani. 1825-ben a Kertaljai utca k. sorában álló házat úgy osztották fel, hogy a hátulso, k. szoba és a fél *pitvar* lett az egyik fél, a ház eleje pedig a másiké.⁴⁰¹

Voltak gazdagabb épületek is a városban. 1670-ben egy jó módú nemes, Baksa István kőházába festett kapun át lehetett belépni. A ház oldalán tornác futott végig, maga a ház három helyiségből állt. Az első helyiségnek három üveablaka, kettős bejárati ajtaja volt, és belülről kimenével fűtötték. Ezután következett egy másik helyiség, az ún. *pitvar*, majd egy kamra. Ezt követte egy 12 lónak való istálló, egy tárolóhelyiség, majd a disznóólak következtek. A gyümölcsöskertben egy kis halastó is volt, a kertben állt még két kisebb cselédház.⁴⁰² Ugyancsak 1670-ben a Hartai kúria területén, a későbbi Óhíd u.-ban állt Kazinczy Péter háza, amit kőkerítés ölelt körül, és egy kőkapun lehetett a telekre belépni. A ház a város kevés 17. sz.-i emeletes házainak egyike volt, ezen kívül csak a kastélyról tudjuk, hogy két szintje volt. A ház minden helyiségébe egy bolthajtásos helyiségen (*pitvar*) keresztül lehetett belépni. Ez a *pitvar* osztotta két részre a házat: jobbra és balra egy-egy szoba, ún. ház volt. A *pitvarból* lehetett lépcsőn megközelíteni az emeletet és a pincét. A jobboldali rész mindkét szinten fadeszkás mennyezettel készült, ezek a helyiségek fűtöttek voltak, a szobákat belülről fűtötték. A ház baloldali része a földszinten és az emeleten egyformán bolthajtásos volt, mindkét helyiség ablaktalan és fűthetetlen szoba volt. A földszinti fűtött szobában cselédek laktak, az emeletiben pedig a ház úrnője. Az ő szobájából három üvegezett ablakon keresztül lehetett kinézni. A ház belsejében két árnyékszék volt: egy a *pitvarban*, egy pedig az emeleti boltozott szoba mellett. A felső szobák előtt egy deszkázott folyosó futott, a leírásból azonban nem derül ki, hogy a ház frontjába volt-e beépítve, vagy kiugrott abból. A kőépülethez egy kisebb ház csatlakozott, majd egy kisebb istálló követ-

kezett. A háznak volt egy kisebb veteményes kertje és egy lyukpincéje, ami az utcára nyílt.⁴⁰³

A piac k. sorában állott 1686-ban nemes Farkas Sándor telke, melyre deszkából készített fa kapun lehetett bejutni. Az udvaron, közvetlenül a ház mellett 300(!) hordó bor befogadására alkalmas pince volt. A hosszúság, valószínűleg L alakú épületet részben kőből, részben fából építették. A hosszabbik rész első helyisége egy kőből készült, belül kifestett szoba (*cubiculum*, *hypocaustum*), amit egy zöld kályval fűtöttek, és aminek két üvegezett ablaka volt. Ezt követte egy szintén fűtött kamra (*camera*), ahol a háztartási eszközöket tárolták, majd a boltozott konyha. Ezután egy fából készült, egyablakos helyiség következett, ahol a kenyérsütő kemence is állt. A házhoz egy istálló és egy jégpince is tartozott.⁴⁰⁴

A 18. sz. végéről fennmaradt néhány nemesi tulajdonú ház tervrajza is. A földszintes házakat még a piacon is egy-egy nagy kert vette körül. Az újhelyi ház a jómódú városi nemesség számára is egyszerre volt lakóépület és szolgált gazdasági célokat. Ilyen volt a piac k. oldalán, az é. és a d. szélén álló két épület: a Nedecki és az egyik Szirmay ház. A Nedecki család háza a Palotás és a Pataki utcán sarkán állott. Az L alakú épület két szárnyába két külön bejáraton lehetett bejutni az utcáról. A hosszabb épületrész közepén egy bolthajtásos kapualj nyílt, a ház összes díszje a kapu fölötti egyszerű timpanon volt.⁴⁰⁵ Zemplén megye egyik legtekintélyesebb családjának, a Szirmayaknak a birtokában volt a vármegyeháza melletti telek. Ezen három különböző épület állt. A piacról egy hosszúságú, tornácos házba lehetett bejutni, amelynek ablakai a kerítésre néztek. Az udvar közepén és az udvar végén két másik ház állt, az utóbbihoz több gazdasági épület csatlakozott. A piacról nyíló házat egy görög, a középső házat egy zsidó kereskedőnek adták bérbe.⁴⁰⁶ Ennél jóval egyszerűbb volt egy a Kazinczyak birtokában levő telek, melyen szintén három egymástól független épület állott: egy pajta vagy kocsiszín, egy lakóház és egy istálló. A lakóház előtt tornác húzódott. A négy szobát kályhával fűtötték.⁴⁰⁷

5.7 A városi pincék

A város fölötti hegyekben termelt bort túlnyomórészt városi pincékben tárolták. E pincék nagyobbik részét eleinte nem a ház alá építették, hanem a kertbe, a néprajzi irodalom lyukpincéknek hívja őket.⁴⁰⁸ A pince készítése, azaz ásása mesterségszámba ment. 1567-ben egy Pinceásó Ferenc nevű házaspár élt a városban.⁴⁰⁹

Nagyméretű lyukpincék voltak az uradalom újhelyi pincéi is. A város szőlőhegyein dézsma – valójában dézsma és kilenced – címén beszedett bor összegyűjtésére szolgáló két pincét valamikor a Dobók uralma alatt ásathatták, vagy ekkor kezdték a pincéket ilyen célra használni, a legkorábbi urbáriumok mindenesetre még nem említették őket. Az alvágiban 1635-ben 83, a Híd u.-ban 86 hordót tartottak. Ha nem volt elég e két pince, a bort néhány városlakó pincéjében helyezték el. A bejáratot *pince toroknak* nevezték, amit egy vagy kétszárnyú vasalt ajtók védtek. A pincék bejárata fölé vagy földet hordtak, vagy zsúppal fedték be őket. Vájatuk készülhetett kőből, boltozással, de beérhették csak a földbe fúrással is. Némelyik pince több ágra oszlott.⁴¹⁰ Az egyik legnagyobb városi pince a pálosoké volt, amit a Börtön és az Óhíd u. sarkán vettek maguknak. Ennek több ága volt, és 500 hordót tudtak benn tárolni.⁴¹¹

Polgári telkeken ennél kisebb pincékkel is beérték. Osztozkodáskor a pincét ugyanúgy felosztották, mint a házat vagy a telket.⁴¹² A többágú pincéket sokszor külön-külön adták el, így tettek, pl. egy hecskei kétágú pince ágaival 1821-ben.⁴¹³ Ha a kert más tulajdonában volt, mint a pince, akkor biztosítani kellett az ún. torokhasználatot a pince tulajdonosának, azaz a pince megközelítési lehetőségét. Ez valójában a szolgalmi jog egy fajtája.⁴¹⁴

Nemcsak lyukpincék készültek, hanem a házak alá is ástak pincét, így pl. 1743-ban az egyik piaci ház alá épített pincét emlegették, 1825-ben pedig egy Kertaljai u.-i ház alatt 40 hordó befogadására alkalmas pince volt.⁴¹⁵ 1822-ben a Kertaljai utca ny. sorában részletesen leírtak egy *borházat*. Szélessége 3, hosszúsága 4 öl (5,7 ill. 7,6 m) volt, alatta egy ugyanolyan hosszú pince húzódott, amiből 3 öl boltozott, egy pedig egyszerűen ásott volt. A borház közvetlen közelében krumpli ültetésére használt kisebb földdarab feküdt, ami – december lévén – fel volt ásva.⁴¹⁶

5.8 A kutak

A kora újkori forrásokban nem emlegették a telkeken levő kutakat, ezért feltételezhető, hogy a vizet elsősorban közutakról hordták.⁴¹⁷ A 17. sz.-ban a város kútjainak nevezett kutak az utcákban álltak.⁴¹⁸ 1827-ben tűzoltási célból rendelték el utcai kutak ásását.⁴¹⁹

5.9 Várostervezés

A 19. sz. elejéig a mai értelemben vett várostervezésre alig találunk adatokat. A kevés ide sorolható említés is a 18. század végéről, és a 19. század első feléből származik. Nem tudjuk, hogy hogyan történt egy új utca nyitása, nem ismerjük a város alakulása szempontjából meghatározó Ronyva híd építésének részleteit sem. Az újhelyi városkönyvekben mindössze egyetlen ilyen bejegyzés található: 1799-ben az Újhíd és a piac találkozásánál levő ház lebontásáról és a hozzá tartozó telek áthelyezéséről van benne szó. Barátság városkönyvében egyetlen olyan határozat sem szerepel, ami városépítésről szólna. A településkép alakításának joga az újkorban csak a kisebb ügyekben tartozott a városi tanács joghatóságához. Ha ez a legcsekélyebb mértékben is érintette egy lakos tulajdonát, akkor már a földesúri adminisztráció, a 18. századtól mind nagyobb mértékben a vármegye kezében volt a döntés, a város legfeljebb csak kezdeményező és végrehajtó lehetett. Vármegyei határozat szólt a piaci patikák és mézsárszékek áthelyezéséről, a hidak építéséről, a mézsárszékek nyitva tartásáról és a vágóhíd helyéről.

5.10 Nyilvános látványosságok

A közterek a reprezentáció, a hatalomgyakorlás és a hozzájuk rendelt szimbólumok közszemlére tételének helyei is voltak. A kora újkori testi büntetések és kivégzések nyilvánosan történtek.

1620-ban egy halálra ítélt személyt a hóhér minden kovácműhely előtt tüzes fogóval tépdeste, aztán egy ló farkához kötözve a városon végighúzta, végül felnégyelte.⁴²⁰ A kaloda a piacon állt. 1620-ban az elítélteket vasárnap zárták oda, hogy minél többen láthassák. A prédikáció után a „*varas hallatara*” – azaz az egész város előtt - kiáltották ki, hogy miért kapták büntetésüket.⁴²¹ 1793-ban egy elítéltet a város piacán egy órára az oszlophoz kötözték, aztán 15 pálca ütést kapott.⁴²² 1761-ben a város tanács a káromkodás ellen hozott rendeletét mindhárom templom, azaz a plébánia, a görög katolikus templom és a református imaház előtt kihirdették.⁴²³

1745 és 1786 között a barátság hadnagyok a pálos templomban tettek le esküjüket. Amikor bevonultak a templomba, hadnagy előtt haladt a két strázsamester, utánuk a tanácsosok a jegyzővel, majd a tizedesek, végül a köznép.⁴²⁴ A négy éves vásár napjai alatt csak az uradalom mérhetett bort, ezt a cégér kitételével jelezték. A vásár végeztével a cégért levették, helyreállt a régi rend, és mindenki szabadon mérhette a bort.⁴²⁵

Akinek nem volt háza, vagy az szűkös lett volna sok vendég fogadására, az a 18. sz. közepén a lakodalmát a kocsmában vagy a plébános engedélyével iskolában tartotta.⁴²⁶

5.11 Rendtartás

Az éjszakai rendre a város által felfogadott éjjeliőrök vigyáztak. 1650-ben valószínűleg egy éjjeliőre volt a városnak, 1795-ben már négyen voltak, de ekkor már egy nappali szolgálatot ellátó – mai fogalmaink szerint rendőri feladatot végző – személyt is felfogadtak. E munkára egy invalidus katonát alkalmaztak, a kinek a híd k. hídfőjénél volt a háza. Nevük: *virrasztó, strázsza, bakter*.⁴²⁷ Az éjjeliőrök a részeg garázdákat felszólították, hogy hagyjanak fel a hangoskodással, ha szükséges volt, a börtönbe vitték őket, az idegenektől úti okmányt kértek. Szeptember 29. és április 24. között este kilenctől hajnali három óráig, máskor pedig este tíztől hajnali két óráig minden órában kikiáltották az órákat.⁴²⁸

A 18. sz.-ban a városban és Barátság ezen este kilenc, télen nyolc óra után csak lámpással közlekedni. Ezután a kocsmák bezártak, lehetőség szerint mindenkinek haza kellett mennie. A barátság utcákon, udvarokban, istállóknál a tűzveszély miatt nem lehetett dohányozni. A mezőn, erdőben vagy házában azonban mindenki szabadon dohányozhatott.⁴²⁹ 1764-ben az uradalom a városiaknak és a barátságieknek egyformán el-

rendelte, hogy az utcákra, szemetet, szalmát ne szórjanak, az uradalom engedélye nélkül követ ne bányásszanak, a kéményeket havonként vizsgálja meg a bíró, minden háznál legyen egy hordó tűzoltó víz.⁴³⁰

A 18-19. sz.-ban a város és a Barátság tizedekre volt osztva, élükön tizedesek álltak. A város és a Barátság egyesítése után a tizedeket is egyesítették. A tizedek elsősorban tűzoltási egységek voltak, a tizedesek feleltek a tized tűzoltásáért.⁴³¹

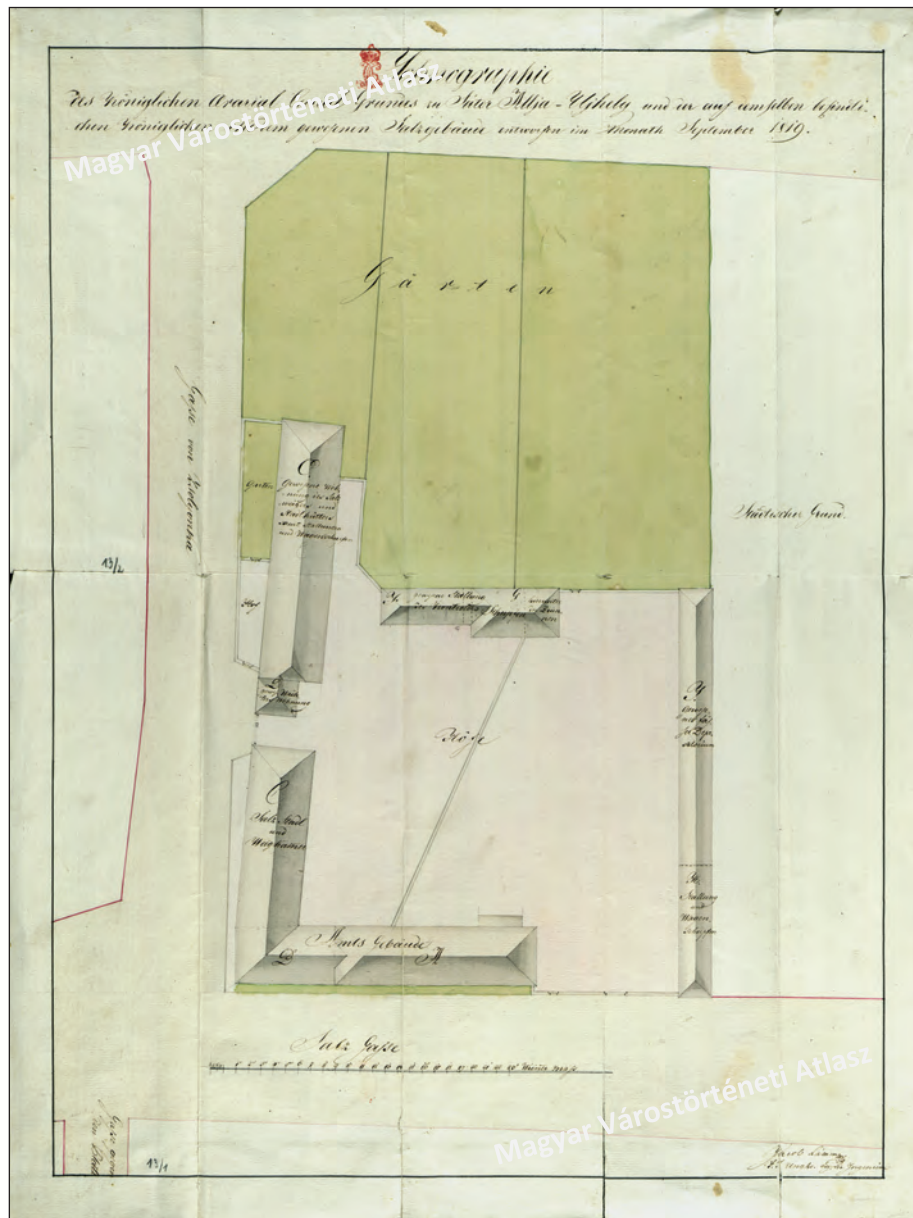
1813-ból és 1814-ből ismerjük a városi pásztorok – az ún. csordások – szerződését és fizetését. A város összesen hat csordást alkalmazott. Mindkét évben négy marhapásztor volt: zsólyomkai, barátsági, „városi” és Óhíd u.-i. A csordások ebből a négy körzetből hajtották reggelenként a legelőre, este pedig vissza a marhákat, a körzetek pontos határait nem ismerjük. A barátsági különállása a legegységesebb, az egykori Barátság területéről hajtotta el az állatokat, a városrész továbbra is fennálló különállásának egyik jele volt ez. 1786 előtt is fogadtak csordást a barátságiek. A zsólyomkai talán a főutcától Ny-ra, az Óhíd u.-i pedig a K-re levő utcákból gyűjtötte össze a reggelente a marhákat. A négy marhapásztoron kívül két disznópásztort (kondást) is szegődttettek. Az elhatárolás itt egyszerűbb volt: városi és barátsági kondás volt csak.⁴³²

1. táblázat: Sátoraljaújhely tizedei 1814-ben
Table 1: “Districts of ten” of Sátoraljaújhely in 1814

Tized	Utca neve	Családfők sorszáma
1.	Piac u.	1-15
	Kis sikátor u.	16-21
	Palotás u.	22-31
2.	Tímár u.	32-56
	Tímár u.	57-65
3.	Tímár u.	66-87
	Kis új u.	88-108
	Palotás u.	109-117
4.	Nagy új u.	118-143
5.	Borsi szer derék u.	144-161
6.	Borsi szer derék u.	162-180
7.	Kertaljai u.	181-224
8.	Kertaljai u.	225-243
	Hecske u.	244-264
9.	Kertaljai u.	265-288
10.	Derék u.	289-299
	Papsorosi u.	300-320
11.	Kertaljai u.	321-347
12.	Zsólyomkai u.	348-406
13.	Kertaljai u.	407-416
	Papsorosi u.	417-429
	Piac u.	424-447
14.	Cerkó u.	448-485
15.	Cerkó u.	486-493
	Pázsit u.	494-526
16.	Pusztai u.	527-549
17.	Cerkó u.	550-580
18.	Piac, Régi híd	?
19.	Új híd	?
20.	Kovács u.	656-693
21.	Barátság u.	694-721
22.	Barátság u.	722-762
23.	Barátság u.	762- 813
24.	Barátság u.	814-842

5.12 Városkép

Az utcák a 19. sz. elejéig földesek voltak. A d.-é. főutca egyes részeivel kezdődött az útburkolat kövezése, ami az 1830-as években az ehhez csatlakozó utcákban folytatódott. A munkát a vármegyei börtönben levő rabokkal végeztették. Követ a helyi kőfejtőből hoztak.⁴³³ A 19. sz. első évtizedeiben mindössze öt emeletes épület állt a városban: a vármegyeház, a sóház, a postaház a későbbi Kazinczy-u.-ban, a földesúri kastély és a piarista rendház.⁴³⁴ 1854-ben 16 emeletes és 925 emelet nélküli ház állt a városban, összesen 2407 szobával. 1869-ben 950 házat számoltak össze.⁴³⁵ 1841-ben kezdődött a városi közvilágítás és az utcai lámpák felállítása. Takarékosági célból tiszta, holdfényes éjszakán nem világítottak.⁴³⁶ A 19. sz. közepi, végi leírások szerint a város összképe igen rendezetlen volt.⁴³⁷

24. ábra. A sóház alaprajza 1819. (MOL T 62 1464)
Fig. 24 Ground plan of the Salt house 1819 (MOL T 62 1464)

6. A város külterületei

6.1 Szántók és rétek

A város teljes külterületének névanyagát a következő összeírások tartalmazták: az 1786-os összeírás⁴³⁸ és az 1866-os kataszteri felmérés.⁴³⁹

A mai magyar nyelv a települések nem lakott külterületi részeit dűlőnek nevezi, függetlenül attól, hogy művelt, vagy műveletlen területekről van-e szó. Ez a szóhasználat azonban csak a kataszteriális adórendszer bevezetésével honosodott meg.⁴⁴⁰ A *dűlő* szót eredetileg csak szántóföldekre alkalmazták, úgy, hogy egy tulajdonnévvé vált főnévvé, és a barázda valamely irányba való dőlését jelentette. Idővel rétekre is alkalmazták ezt a kifejezést, azért, mert a pihenő, azaz művelés alatt nem álló földet rétként hasznosították. Az erdőket, nádasokat, szőlőket azonban csak a 19. sz. óta nevezik dűlőnek.⁴⁴¹ A Sátoraljaújhely környéki nyelv a dűlő helyett a kora újkorban is inkább a melléknévi igenévként használt *járó* szót használta, tehát valahova járó földekről beszéltek.⁴⁴² Ez a szó maradt fenn pl. a belterülettől K-re eső Ronyvára járó dűlőnévben.⁴⁴³

A külterületi részek elnevezései közül a hegyek és a szőlőhegyek nevei a legállandóbbak, azok a középkor óta nem változtak, még akkor sem, ha csak az újkortól kezdve ismerjük némelyiket. Állandó a Long-erdő és az ott levő tavak elnevezése is. A szántók és rétek és kisebb jelentőségű tereptárgyak nevei jóval nagyobb változatosságot mutatnak, kiterjedésük is állandóan változott.

A szántók és rétek újkori neveiben a leggyakoribb közszó az *alj*: Pázsitalja, Kátéalja, Füzesalja, Égett-tó alja, Bózsvalja, Torzsás alja, Sátor-alja, Kövesalja, Boglyoska alja. Gyakori volt még a szeg is: Papszeg, Malom-szeg, Gátszeg. Előfordul még a *járás*, *szél*, *kötél*, *gaz*, *kút*, *bokor*, *láz*, *akasztó* szavakkal összetett dűlőnév. A 19. sz. második felének kataszteri felméréseiben szereplő nevek már részben mesterséges elnevezések. Ekkor terjedtek el az alsó és felső megkülönböztető jelzővel ellátott szántók és rétek dűlőnevei. A szántóföldek neveinek egy része alkalmi névadásnak tűnik.

A hagyományos térszemlélet és a hozzá kapcsolódó névadás egy-mással hierarchikus viszonyban álló tereket hozott létre. A 17. sz. elején a város szántóföldjei nagyobb területekre, ún. mezőkre oszlottak, ezek azonos nyomás szerint művelt földeket (*calcatúra*) jelentettek. Egy akkori felsorolás három mezőt: alsó és felső és a Bári-hegy alattit emlegetett. A 18. sz. közepén is háromnyomásos művelés folyt a város földjein. Ekkor felső, alsó, és keleti nyomásról beszéltek. A mezők nagysága nem volt egyforma. A pálosoknak és sok lakosnak csak az alsó és a felső mezőn volt

szántója. A 18-19.sz.-ban már csak két mezőre: alsóra és felsőre osztották a város határát.⁴⁴⁴ A mezők dűlőkből (*diverticulum*, *tractus*) álltak, azok pedig különböző számú szántóföldekből. Az egyes szántódaraboknak nem vagy csak ritkán voltak nevei. Ilyen kivétel volt a 18. sz. második felében a Zsobraák dűlőben fekvő Kozma föld. A szántóföldek hierarchiája a nagyobbról a kisebb felé haladva tehát ez volt: mező – dűlő – föld. A szántók hármass hierarchiájával szemben a réteknél kettős alá-fölérendeltségű beosztás érvényesült. A réteket nem sorolták a mezőkhöz, az egyes réteken belül kinek-kinek kisebb-nagyobb területe volt. A rétek nevei a szántók dűlőinél állandóbbnak tűnnek, az egyes rétdaraboknak azonban – a szántókhoz hasonlóan – általában nem voltak külön nevei.⁴⁴⁵

Három rét viselte a láz nevet, ami arra utal, hogy égetéssel irtották ki a területet: a város é. határában fekvő Hosszúláz, a Magas-hegyen levő Pázmány láza, továbbá a vízjárta, sásos Tolvajláz. Az irtás neve *ortvány*, *ortás*. 1310-ban a Várhegytől D-re, a Patak felé vivő úttól Ny-ra feküdt egy irtásföld.⁴⁴⁶ A 14. sz. közepén a Toronya melletti útnál fekvő irtásföldről hallunk, hetvenöt év múlva ugyanennek a szántóföldnek az egyik végén tölgycserjés (*rubetum quercinum*) állt.⁴⁴⁷ A Baksi malom közelében levő Baksaligeten is irtásföldek voltak a 15. sz. első felében.⁴⁴⁸ A 17. sz. elején irtással tették használhatóvá a város é. részén, a Ronyva melletti földeket. 1617-ben a Baksi malom melletti vásárolt irtványföld mellett további területet irtott ki a terület vevője. Az irtás jelenthette addig teljesen használaton kívül volt föld új művelés alá vonását, de a régebben használt, időközben, bokorral benőtt legelők kitisztítását is. A Ronyva bal partján, a belterülettől nem messze fekvő Korpás dűlőben 1648-ban irtvány szántóföldek voltak. A 17. sz. második felében irtották ki a Felső Láz nevű rétet. A 18. sz. közepén is irtással tették művelhetővé a város területén található cserjés, bozótos, fás területeket. A város határának legkülönbözőbb területein fekvő rétekről ekkor azt állították, hogy alig lehet azokat kaszálni, mert bokrokkal, bozóttal vannak benőve, az áradások pedig állandóan veszélyeztetik.⁴⁴⁹

A szántóföld a 17. században mértékegységnek is számított, de nemcsak szántókat, hanem réteket is mértek ebben.⁴⁵⁰ A telkekhez tartozó réteket a 17. sz.-ban sorsolással osztották ki, a sorshúzásos módszer után nyilas rétnak nevezték őket, a sorsolásos módszert a 18. sz. közepén is alkalmazták.⁴⁵¹

Minden egyes telekhez állandó nagyságú szántóföld tartozott. Az ilyen földeket nevezték az újkorban telek utáni (*postfundualis*) földeknek. E teleknagyságok – akárcsak az az úrbéri rendszer legfontosabb elemei – általában évszázadokon keresztül változatlanok voltak, így a kora-újkori adatokból a középkori viszonyokra is következtethetünk. 1567-ben egy telekhez mindössze 1 hold szántóföld tartozott, a töredéktelkekhez ezzel arányosan kisebbek. A pataki uradalom területén ekkor egyedül Vizsolyban voltak ilyen kicsiny telek után járó szántók, Kispatakon az egész telekhez 2 hold tartozott. Feltehetőleg királyi holdban számoltak, így 1,466 katasztrális holdnyi területet, azaz 0,844 ha szántót sorsoltak ki esztendőnként az egész telkesek közt.⁴⁵² A 17. sz. végén ugyanezt a földterületet némileg másként mérték ki: fél telek után minden nyomásban 2, a negyed telek után 1 köböl (*cubulus*) föld járt, mivel háromnyomásos gazdálkodás volt, ezért a féltelkesek 6, a negyedtelkesek 3 köböl földet kaptak.⁴⁵³ Ez igen kicsiny terület, ami nem elegendő egy komoly gazdaság vitelére. A város területén 1567-ben még egyáltalán nem voltak földesúri kezelésű szántóföldek, tehát nem a földesúr saját földjei miatt jutott ilyen kevés föld a polgároknak. Bár 1570-ben arra panaszkodott egy uradalmi ember, hogy Újhely szűkében van a földeknek, valójában a természeti adottságok kifejezetten jók voltak.⁴⁵⁴ Az újhelyi földbirtoklás tehát teljesen különbözött a magyar falvakban megszokottól. Nem tudjuk meghatározni a város középkor végi szántóterületeinek nagyságát, de az bizonyos, hogy ezek az igen kicsiny, telkek után járó szántók a teljes szántóterületnek csak a töredékét tették ki. A város határában levő szántóföldek túlnyomó része tehát sem a középkorban, sem az újkorban nem a telkekhez tartozó szántó volt, hanem olyan birtok, ami nem kötődött a városi telekhez. Nem valószínű, hogy újhelyi sajátossággal van dolgunk. A régebbi eredetű magyar városok nagy részének telekrendszere ugyanígy különbözött a falvakétól. Ebből az is következik, hogy a polgárok telkeinek nagyságából még megközelítőleg sem következtethetünk vagyoni helyzetükre. A fél-vagy negyedtelkes polgár ugyan valóban apró földet birtokolt, ez azonban földjének csak töredék részét tette ki, azt ami a belső telek után járt neki, emellett azonban akár hatalmas szántói is lehettek a város határában. Ráadásul, ezekre a nem telek utáni földekre valószínűleg nem vonatkozott a földesúr háramlási joga. A magyar történettudomány régóta próbál választ adni arra a kérdésre, hogy mi a város. Az újhelyi példa azt mutatja, hogy egy település városiasodottságának meghatározásakor a telekrendszert is figyelembe kell venni.

E telekrendszer úgy jöhetett létre, hogy az újhelyi a telkek kialakításakor, a 13. sz. közepén a város határában túlnyomó részét irtásföldnek tekintették, amivel a polgárok szabadon rendelkezhettek, egy-egy telekhez pedig csak egy kicsiny, majdhogynem jelképes nagyságú szántót és rétet rendeltek. Az öröklés során állandóan aprózódó, telkekhez tartozó szántóföldek rendszere önmagától indult lassú bomlásnak. Az adásvételek során ugyan rendszeresen említették a belső telekhez tartozó külső részeket, a Rákóczi és Trautsohn-kori urbáriumok többségében azonban mégsem tartották fontosnak, hogy megemlítsék, hogy mekkora szántó tartozik egy telekhez. A 18. sz. közepén megszűnt a telkek tán járó földek kiosztása. 1759-ben azt írták, néhány évvel korábban történt. Az urada-

lom szerint azért, mert a marhákkal nem rendelkező jobbágyságok nem művelték meg azokat, a valódi ok azonban mégsem ez lehetett, mert a házhelyhez tartozó rétek kiosztása továbbra is fennmaradt.⁴⁵⁵ A saját-ságos – mondhatnánk ősi – újhelyi telekrendszer a Mária Terézia-féle úrbérrendezés sem tudta megváltoztatni. 1774-ben az országos elveknek megfelelően egy teljes jobbágytelekhez külső tartozékként 20 hold szántót és 10 kaszálót rendeltek, ezt azonban nem vezették be teljesen.⁴⁵⁶

A 18. sz. közepén az uradalom azokat a telkek után járó szántókat, amelyeket az újhelyiek nem műveltek meg, a környező települések lakóinak adta bérbe. Barátszeri, csernahói, bárí, kis-és nagytoronyai, borsi és bányácskai lakosok művelték meg e földeket.⁴⁵⁷

6.2 A szőlőhegyek

Szőlőhegynek (*promontorium*) a 18. sz.-ig azokat az egymástól földrajzilag elkülönülten álló, külön névvel megkülönböztetett hegyeket neveztek, melyek oldalán szőlőművelés folyt. E korai szőlőhegy-nevek megegyeztek a hegy nevével. A latin *promontorium* annyiban különbözött a *mons*-tól, hogy a hegynek csak a szőlővel borított részét értették alatta. A szőlőterület magasabb hegyeknél nem ért fel a csúcsig, hanem a hegy oldalán feküdt, sokszor annak egy előhegyét jelentette, a régi magyar nyelvben ezért nevezték a *promontóriumot előhegynek*.⁴⁵⁸ Sátoraljaújhelyen nem találkozunk az előhegy elnevezéssel, az itteni magyar nyelvhasználat nem törekedett arra, hogy szigorúan megkülönböztesse egymástól a szőlővel borított hegyeket a természetes növénytakarójúaktól; általában mindkettőt *hegynek* nevezték, gyakran felbukkan azonban a pontosabb *szőlőhegy* elnevezés.

Elszórt szőlőhegyemlésekkel a középkortól kezdve találkozunk. A város határához tartozó összes szőlőhegyet először az 1567-es urbárium sorolta fel.⁴⁵⁹ Ekkor tizenhárom szőlőhegy feküdt a város területén. Ezek ennek az urbáriumnak a sorrendjében a következők: Káté, Bári-hegy, Magas-hegy, Szár-hegy, Boglyoska, Váralja, Sátor-hegy, Köves-hegy, Fekete-hegy, Esztáva, Vörösharaszt, továbbá a Bányi-hegy és a Néma-hegy. E felsorolás hivatalosnak tekinthető, a 18. sz. második feléig nem változott. Csupán az 1693-as urbárium egészítette még egy névvel, a Halgagossal, ez azonban később nem honosodott meg. A szőlőhegyek felsorolásának sorrendje sem változott, ez azonban részben azzal magyarázható, hogy az újabb urbáriumok készítésekor felhasználták a korábbiakat. Az 1567-es urbárium csupán annyiban tért el a későbbiektől, hogy ott az Esztáva megelőzte Veresharasztot. Ez valószínűleg tévedés volt, a későbbi felsorolások ugyanis mindig a földrajzi rend szerint, É-ről D felé haladva nevezték meg a hegyeket. A Sátor-hegycsoporton kívül álló két heggyel kezdték, majd a hegycsoport k., végül d., dny. oldalát vették sorra. E felsorolás szigorúan rögzült formája azt mutatja, hogy már jóval első felbukkanása előtt, a középkorban is ezeket a hegyeket tekintették szőlőhegyeknek.

Utoljára 1760-ban vették számba így a promontóriumokat. 1772-től kezdve megnőtt a szőlőhegyek száma. Az új felsorolás nem azt jelentette, hogy új területeket vettek művelés alá, hanem, hogy a hivatalos névhasználat is átvette a mindennapokban alkalmazott neveket. A hegyek egyes részeit kis- nagy, alsó-felső előtaggal különböztették meg, egyes eddig is saját névvel megkülönböztetett szőlőhegyi részeket önálló szőlőhegynek tekintették. A folyamat az újkor későbbi évtizedeiben folytatódott, később mind több szőlőhegy-részt neveztek szőlőhegynek.⁴⁶⁰

A középkor végétől kezdve ugyanazokon a hegyeken folyt a szőlőtermelés, változás legfeljebb csak a területek nagyságában vagy abban történt, hogy a hegy mely részére telepítettek szőlőt. A szőlőhegyek két csoportra oszlottak. A Ronyvától K-re fekvő Bári- és a Káté-hegy a Zempléni-szigethegységhez tartoznak, a többi hegy mind a Sátor-hegycsoport egyes hegyeihez. A 18. sz. közepéig szőlőhegynek tekintett hegyek betelepítettsége egészen különböző volt. Ez a hegy nevében is kifejeződött. Azt a hegyet, amelyen a sátoraljaújhelyi vár állt, felváltva hívták Vár-hegynek és Váraljának, szőlőt ugyanis csak a vár alatti déli lejtőkre ültettek.

A szőlővel beültetett területek esetében a hagyományos térszemlélet és a földrajzi névhasználat hármastagoltságú, hierarchikus viszonyú területeket hozott létre. A hierarchia itt következetesebben érvényesült, mint a szántóknál és a réteknél. A szőlőhegyek szőlőhegy részekre vagy dűlőkre, azok pedig szőlőbirtokokra oszlottak. A Magas-hegy része volt pl. a Tompakő, amelyen számos szőlőbirtok terült el. A régebbi forrásokban a *dűlő* nevet e szőlőhegy részekre nem használták, csupán a tulajdonnevüket említették. Nemcsak a hegyeknek, és a hegy részeknek, hanem néhány szőlőbirtoknak is külön neve volt. A középkorban pl. az Esztáván volt a Tércsölő nevű szőlő, a 16. sz.-ban pedig a Fekete-hegyen az Egres szőlő. A 18. sz. második felében tehát az addig meglevő hármastagoltságú térszemléletről kettős tagoltságra tértek át, a nagy, több szőlőhegyi részt magukban foglaló szőlőhegyek megnevezésével felhagytak, helyettük csak a szőlőhegyi részek szerint adták meg az egyes szőlőbirtokok fekvését.

Néhány szőlőbirtoknak saját neve volt, ezek néha megegyeztek a hegy nevével. Ez úgy alakulhatott ki, hogy ha egy birtokosnak egy hegyen eredetileg csak egy szőlője volt, akkor azt egyszerűen a hegyről nevezte el azt, pl. a Váralján birtokolt szőlő az ő számára maga volt a Váralja. Az újhelyi plébániának a reformáció előtt a következő szőlői voltak: a Váralján a Nagyszőlő, a Váralja és a Kisszőlő nevű, a Fekete-hegyen további három, ezek közül azonban csak egynek volt neve, az a Csjanya (*Chyanya*) névre hallgatott. Az egyik oltárhoz tartozó, Köves-hegyi szőlő-

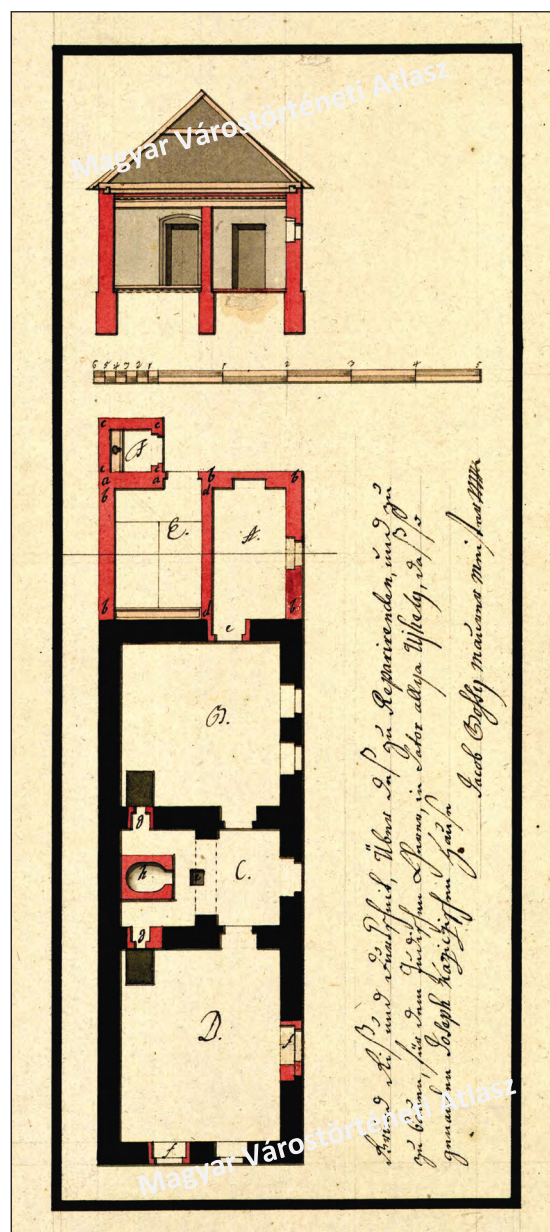
nek nem volt neve, ellenben a szintén oltárjavadalom birtokában levő két Fekete-hegyi szőlő egyikét Záporszőlőnek, másikát pedig Fekete-hegynek vagy Kisszőlőnek hívták. A Sátorhegyen is volt az oltárjavadalomnak két szőlője: a Fehérföldszőlő és a Nagy szőlő.⁴⁶¹ 1505-ben egy újhelyi polgár a Köves-hegyen fekvő öröklött szőlőjét egyszerűen Köveshegynek nevezte.⁴⁶² A sátorhegyi promontoriumon feküdt az a szőlő, amit Sátoralja hegyen levő szőlőnek hívtak 1682-ben.⁴⁶³

A szőlőnevek második típusa olyan tulajdonnév volt, ami vagy a szőlőre, vagy annak földjére utalt. Ilyen volt az előbb említett Fehérföldszőlő, ami a talajáról, a Kisszőlő és a Nagyszőlő, ami a nagyságáról kapta nevét. A bártfaiak által 1506-ban az újhelyi angyalok oltár számára felajánlott három szőlő egyikét Németszőlőnek hívták, a bártfaiak nyelve miatt, a másik kettőt azonban Vajásnak és Seresnek nevezték.⁴⁶⁴ 1638-ban az öt uradalmi szőlőt Borsiból kezelték. Ezek közül kettőnek a neve megegyezett a szőlőhegy illetve a szőlőhegyi rész nevével (Baglyos, Oremus), egyet az uradalom birtokosa után Rákóczinak hívtak, kettőnek pedig egyéb neve (Cselej, Suta) volt.⁴⁶⁵

A hegynevet és a saját tulajdonnevet viselő szőlőbirtokok mellett volt a szőlőbirtok-neveknek egy harmadik típusa is, ami a tulajdonos nevére utalt. A legrégebbi ránk maradt sátoraljaújhelyi szőlőbirtok-név egyike biztosan személynévi eredetű: az 1307-ben a Szent Egyed kolostornak adományozott szőlő egyik oldalról a Szidlik nevű szőlővel volt határos, ami az akkori birtokos neve volt.⁴⁶⁶ 1494-ben hagyta Tuba János a pálosokra az Esztáva Sárospatakhöz tartozó részén fekvő nagy szőlőjét, amit jó húsz év múlva is Tubának hívtak.⁴⁶⁷

A szőlők egy részét nem városbeli, hanem ún. külső, vagy extraneus birtokosok tartották a kezükön. Erre vonatkozó legrégebbi forrásunk 1387-ből származik, amikor az Abaúj megyei Vily, Alsó-és Felsőregmec lakóinak újhelyi szőlőit menetesítették a hegyvám fizetése alól.⁴⁶⁸ 1421-ben a Csicséri nemesi családnak voltak az újhelyi határban szőlői.⁴⁶⁹ Az eszenyi pálosoknak 1474-ben és 1479-ben a Magas-hegyen, 1479-ben a Bári-hegyen volt szőlőjük.⁴⁷⁰ 1504-ben két, egymással szomszédos Szár-hegyi szőlő is nemesek kezén volt.⁴⁷¹ 1506-ban a bártfai polgároknak is több szőlőjük volt itt, 1513-ban a bártfaiak Bányi-hegyi szőlőjét említették.⁴⁷² Újhelyieknek is voltak más településeken szőlőik. A részben Patakhöz, részben Újhelyhez tartozó Esztáva nevű szőlőhegy pataki részén 1491-ben egy újhelyi polgárnak volt szőlője.⁴⁷³ Újhelyi szőlő bérbe adásáról először 1504-ben hallunk.⁴⁷⁴

A szőlőbirtokok többnyire hosszan elnyúló parcellák voltak, ezért általában csak a két oldalsó szomszéd nevét adták meg, ha a fekvésüket meghatározták. Az egyes szőlők között néha kőből állított határjelek voltak.⁴⁷⁵ A szőlőtőkét sorba ültették.⁴⁷⁶

25. ábra. A zsidó tanító házána alaprajza 1792. (MOL T 62 1015.)

Fig. 25 Ground plan of the Jewish teacher's house 1792 (MOL T 62 1015.)

26. ábra. A volt Újhíd, ma Rákóczi utca 1914 körül – SFL XV. 98/b. – Oláh Tamás
Fig. 26 The old Újhíd, modern Rákóczi street around 1914. – SFL XV. XV. 98/b. – Oláh Tamás

Egy-egy szőlőbirtokon nem csak szőlőültetvény volt, hanem kisebb-nagyobb üres területek, utak és épületek is, ezeket tartozékoknak hívták.⁴⁷⁷ A középkorban többnyire megelégedtek azzal, hogy csak általánosságban emleghessenek a szőlők tartozékait. Néha azonban bővebben is kifejtették, hogy az adott szőlő esetében ez mit jelent. A 14. sz. első feléig csupán a földeket nevezték tartozékoknak, a 14. sz. második felétől már azt is megmondták, hogy mire szolgáltak e földek: sajtolóhelynek (*locus torcularii*), kocsifordulónak (*reversio currus*), szedőhelynek (*locus collectorius*). Ezen kívül emlegették még néha a cserjéket is.⁴⁷⁸ A szőlőbirtokok közti utak szintén a szőlő tartozékai voltak.⁴⁷⁹ E felsorolások nem különböztek az ország más nagy középkori szőlőtermő helyeinek szőlő tartozékaitól. A Budai-hegységben az út és a sajtolóhely volt a szőlők állandó tartozéka.⁴⁸⁰ Sok szőlő az újkorban sem változott: 1794-ben és 1797-ben némely alsó-veresharaszti, 1824-ben egy várhegyi szőlőnek nem volt más tartozéka, csupán az útja és a fordulója.⁴⁸¹

Az újhelyi szőlőkben már valószínűleg a 14. sz.-ban elkezdődött az épületek emelése, a 17. sz. elején már rendszeresen emlegették a szőlőhegyi épületeket. A szőlőkben kétféle épület állt: a szín vagy szedő szín (*szén, szedő szén*) és a pince. A színek előzményének a sajtoló vagy szedő helyet tekinthetjük. Lehet, hogy már ezek a szedő helyek is fedett, részben zárt épületek voltak, ahol eső idején is lehetett taposni a szőlőt. 1383-ban az egyik Bányi-hegyi polgári tulajdonú szőlőben egy kunyhó formájú sajtolóhely (*locus torcularii seu tugurium*) állt. Ezekből az egyszerű alkotmányokból valódi épületek alakultak ki. A színben tárolták a kádakat és az üres hordókat, kapákat, metsző késeket.⁴⁸²

A szín alá gyakran ástak pincét. Úgy tűnik azonban, hogy színből több volt, mint pincéből, sokan ugyanis továbbra is a városban tárolták borukat, vagy már mustként eladták. Ha megosztottak a szőlőn, a rajta levő

épületet is felosztották. A szőlőhegyi pincék nem sokban különböztek a városiakétól, itt azonban többségben voltak az épület – azaz a szín – alá ásott pincék.

A városi telken levő és a szőlőhegyi pincék között sajátos átmenetet képeztek azok a pincék, amelyeket a szőlőhegyek végében, a lakott terület szélén egymás közelébe építettek. A mai magyar nyelv ezeket az épülettömböket pincesoroknak hívja. Létrejöttüket gazdaságossági megfontolásoknak köszönhetjük. A tulajdonosok minél több helyet akartak a szőlőnek hagyni, és nem építették be drága szőlőbirtokukat. A városbeli telkek mindegyikén azonban nem lehetett megfelelő minőségű pincét ásni, ezért egy elkülönített helyen építettek egymás mellé pincéket. Sátorlajújhely é. határában, a Magas-hegy alatt, az Ungváron jött létre ilyen pincesor.

6.3 Az erdők

A városra vonatkozó forrásokban a 19. sz.-ig jórészt csak a Long-erdőt emlegették, a többit csak igen ritkán. A Long-erdő a földesúr birtokában levő ún. tilalmas erdő volt, ahol csak az uradalom engedélyével lehetett fát vágni és gyűjteni valamint makkoltatni.

A hegyeken és a Ronyvagazon levő erdők közös használatban voltak, azaz a város lakói használták a tanács által megállapított rend szerint. A használat egyszerre jelentette a favágást, szénégetést és a disznók makkoltatását. Ezek az erdők a Longhoz hasonlóan túlnyomórészt tölgyesek voltak. Állapotukat a sok favágás miatt a 18. sz.-ban és a 19. sz. első felében gyengének tartották, helyzetük a 19. sz. végére egy keveset javult.⁴⁸³ Őrzésükről a városi tanács gondoskodott, az fogadott erdőőröket az őrzésére. Időről-időre megállapították, hogy melyik hegyet nem lehet használni – ezt nevezték tilalmazásnak –, és melyiket szabad. 1822-ben a Magas-hegy, Borz-hegy, Veresföld, Bodnár-völgy, Halyagos, Fekete-hegy, Bányi-hegy minden oldalát tilalom alá vették, itt nem lehetett fát vágni, irtani és marhát legeltetni. A Szár-hegyen, Vár-hegyen, Boglyoskán és Sátor-hegyen ellenben szabad volt az irtás.⁴⁸⁴

6.4 A halastavak

A Bodrog melletti halastavak halászata a folyó árveizeihez igazodott. A tavakat mesterséges csatornák kötötték össze a folyóval. Árvízkor a halak beúsztak a tóba, aminek ezután zsilippel elzárták a torkolatát, majd kezdődhetett a folyamatos halászat.⁴⁸⁵

6.5 Malmok

A város területén a középkor óta öt gabona őrlésére szolgáló malom állt, mindegyikük a Ronyva mellett fekvő vízimalom volt. Ennél több malom e területen sem technikailag, sem a szokásjog előírásai szerint nem működhetett. A malmokat a tulajdonosok után nevezték el, az újkori nevek szerint É-ről D felé haladva ezek a következők: Pap, Baksi, Hartai, pálos és városi malom. Egyes malmok szinte mindig több személy birtokában voltak, a birtokosok pedig változtak. A malmok és a részbirtokosok azonosítása a szűkszávú források miatt nem mindig lehetséges.⁴⁸⁶

2. táblázat: Szőlőhegy felsorolások / Table 2: Lists of wine hills

No.	1567	1693	1760	1772	1778	1804
1.	Kathe	Katé	Káté	Kis Katé	Magos-hegy	Várhegy
2.	Baryhegy	Bari hegy	Báry hegy	N. Katé	Boda hegy	Szárhegy
3.	Magashegy	Magos hegy	Magoshegy	Magoshegy	Nagy-Kis Katé	Bányay
4.	Zaarhegy	Szaár hegy	Szárhegy	Boda	Tompa kő	Feketehegy
5.	Baglyoshegy	Boglyoska	Boglyoska	Melegoldal	Meleg oldal	Köveshegy
6.	Warallya	Vár hegy	Várhegy	Tompakő	Kis Szárhegy	Boglyoska
7.	Sathorhegye	Sator hegy	Sátorhegy	N.Szárhegy	Nagy Szárhegy	Veresharaszt
8.	Keoweshegy	Kowes hegy	Köveshegy	Kis Szárhegy	Kis Boglyoska	Tompa
9.	Feketehegy	Fekete hegy	Feketehegy	Kis Boglyoska	Nagy Boglyoska	Meledóldal(!)
10.	Zthawa	Veres haraszt	Veresharaszt	N.Boglyoska	Varállya	Némahegy
11.	Weöreosharazth	Esztava	Esztáva	Várallya	Sátor	Czepre
12.		Bani hegy	Bányiheg	Sátor	Kis-Köveshegy	
13.		Halyagos	Némahegy	Nagy Köveshegy	Nagy-Köveshegy	
14.		Nema hegy		Kis Köveshegy	Néma-hegy	
15.				Felső Feketehegy	Felseő-Feketehegy	
16.				Alsó Feketehegy	Alsó-Feketehegy	
17.				Bányihegy	Felső Esztáva	
18.				Felső Esztáva	Alsó Esztáva	
19.				Alsó Esztáva	Bányi hegy	
20.				Felső Veresharaszt	Alsó-Veresharaszt	
21.				Alsó Veresharaszt	Felső-Veresharaszt	

7. Gazdaság

7.1 A mezőgazdaság

Gabonafélék közül az újhelyi határban a 14. sz. elején leginkább búzát, rozst és árpát vetettek, legalábbis ezek után szedett tizedet az egyház. A tized szokásos mértékegysége a csépeletlen, learatott gabona, a kepe volt. A kora újkorban a rozs mellett jelentős volt a zab és a hüvelyesek: lencse, borsó és egy borsóféle, a *lednek* termelése. A 17. sz. első felében az őszi mellett tavaszi búza vetésére is sor került. 1631-ben erre úgy emlékeztek, hogy az újhelyiek régóta vetnek tavaszi gabonát, a toronyiak azonban nem. A 18. sz. második felében megváltozott a növényfajta összetétele, 1778-ban roszból termeltek a legtöbbet, ezt követte a zab, majd a kétszeres és az őszi búza, végül a tavaszi búza, az árpa és a lencse zárta a sort.⁴⁸⁷ 1786-ban a Szirmay család újhelyi földjein nagyobb részt búzát, kisebb részt rozst vetettek. Egy közepes esztendőben egy mérő vetőmagból hat mérő gabona termett.⁴⁸⁸

A művelési rendszer változásait nem ismerjük. A 14. sz. elejétől kezdve nyomásos vagy szabályozott parlagoló műveléssel számolhatunk, erre utalnak az oklevelekben a „*művelt és műveletlen földek*” kifejezések.⁴⁸⁹ A 17. sz.-ban – 1693-ban – háromnyomásos gazdálkodás folyt a város földjein. Az 1715-ös összeírás szerint azonban Újhelyen – akárcsak a környéki településeken – kétnyomásos gazdálkodást folytattak. 1760 körül megint háromnyomásos gazdálkodásról hallunk.⁴⁹⁰ Aligha képzelhető el, hogy a 18. sz. elején visszatértek volna a két nyomásra, valószínűbb, hogy az összeírók 1715-ben szigorúbban értelmezték a három nyomás fogalmát, mint a helybeliek. Dél-Zemplén falvainak túlnyomó többségében – akárcsak Újhelyen – nem a klasszikus háromnyomásos rendszert üzték, hanem a két- és háromnyomásosnak valamilyen vegyes változatát, talán a szabályozott parlagolást.⁴⁹¹

Az úrbérrendezés előtt, 1772-ben készített kilenc kérdőpontra adott válaszok nagyon kedvező adottságú földekről számolnak be. Trágyázás nélkül a város külterületének negyed részén lehetett tiszta búzát termelni, trágyázással háromnegyed részén, a rozs bőven termett. Csak a szántók kisebb része volt gyenge minőségű, vagy került árvíz idején víz alá.⁴⁹²

A rétek nagy része szintén jó minőségű volt, csak a folyó melletti területeken nőtt sás. Újhelyen a 18. sz. végéig évente csak egyszer kaszáltak, az ezután nőtt fűvet, a sarjút nem vágták le, mert a széna behordása után a marhákat kicsapták a földekre legelni.⁴⁹³ Ezzel a módszerrel a legelő elegendő volt.

A gyümölcsfák nemcsak a ház melletti telkeken álltak, hanem voltak külön gyümölcsösök is. A leggyakoribb valószínűleg a szilvaskert volt. A 17. sz. elején a Ronyvától Ny-ra fekvő szilvást említettek.⁴⁹⁴ A 17. sz.-i város amúgy sem épült be szorosan, a telkeket több helyen kertek szakították meg.⁴⁹⁵ 1791-ben a város területén levő összes jelentősebb gyümölcsöst felsorolták, ezek öt helyen terültek el: a Hecskén, a Halyagos, a Nagy-Boglyoska, a Vár és a Fekete-hegy alatt, továbbá a Ronyva mellett.⁴⁹⁶

A város életében meghatározó jelentőségű szőlőművelésben a korszakunk után lezajlott filoxéra-járvány hatalmas változást hozott. Az első filoxérás megbetegedéseket 1885-ban észlelték a hegyaljai szőlőkben. A fertőzés Sátoraljaújhelyen néhány évvel később jelent meg, az 1890-es években azonban a szőlőterület nagy részét kipusztította. Az újratelepítés a 20. sz. elején kezdődött, ezután azonban a szőlőművelés hagyományos rendje teljesen átalakult.⁴⁹⁷

1631-ben és 1648-ban 2-2 pásztora volt a városnak, akik a marhákat őrizték, a 17-18. sz.-ban ugyanis nem tartottak juhokat a város legelőin.⁴⁹⁸ 1475. október közepén az újhelyiek egy meg nem nevezett újhelyi erdőben makkoltatták disznaikat.⁴⁹⁹ A Long-erdő tölgyfái alatt rendszeresen folyt makkoltatás. A 18. sz. közepén egy közepes évben a Long-erdőben háromszor disznót legelt.⁵⁰⁰ Az apróállatok közül a tyúk és a liba volt a gyakor, a földesúri adó egyik részét, az ajándékot ebben fizették meg.⁵⁰¹

7.2 Az ipar

A 17.sz.-ban az újhelyi iparosok közül valószínűleg a vargák voltak a legtöbben, 1650-ben 12 céhes varga mester élt itt.⁵⁰² A bőriparosok a Ronyva mellett laktak, ott volt a városi és a barátszeri Varga u. valamint a Tímár utca. Az új híd megépülte után a legforgalmasabb helyen, a későbbi Újhíd u.-ban talán több kovácsműhely is állt.

1848-ban több mint 195 iparos működött a városban.⁵⁰³ Az országgyűlési választói névjegyzékben a következőket iparosok szerepeltek: 8 asztalos, 8 ács, 1 bádgos, 5 bodnár, 69 csizmadia, 5 kőműves, 1 fazekas, 4 festő, 1 fésűkészítő, 6 gubás, 1 hentes, 2 kalapos, 5 kerékgyártó, 1 kéményseprő, 2 kocsigyártó, 1 kordoványos, 3 kovács, 4 kötélverő, 1 kőfaragó, 4 lakatos, 1 mészáros, 2 nyereggyártó, 2 pék, 2 rézműves, 9 cipész, 10 szabó, 1 szappanfőző, 2 szíjjártó, 8 szűcs, 2 takács, 23 tímár. A kimutatás biztosan nem teljes, pl. több mészáros élt Újhelyen, de az arányokat jól mutatja: a bőripart űzők voltak a legtöbben.

A város határában nem égettek meszet, a 17. sz.-ban a toronyiaiktól és csernahóiaiktól vették a meszet.⁵⁰⁴ A kőfejtőket csak a 18. sz.-tól kezdve ismerjük.

Az első céheket valószínűleg a 17. sz.-ban szervezték meg, a legfontosabb iparok céhlevelei ugyanis ekkor keltek. A vargák 1639-ben Rákóczi

Györgytől, a szabók 1650-ben Lorántfi Zsuzsannától kapták céhkiváltságaikat. Két másik újhelyi céh a privilégiumait egy már meglévő céhtől kérte el. A kassai csizmadiák legényekre vonatkozó rendeleteit 1686-tól kezdve használták az újhelyiek. 1727-ben a sárospataki és sátoraljaújhelyi lakatosok, asztalosok és a készítőik (kőműves) mesterek közös céhet hoztak létre, ők is Kassáról kérték el a kiváltságokat, az ottani lakatos céhtől. Mindössze 11 évig állt fenn ez a közös pataki és újhelyi céh, 1738-ban ugyanis különváltak.⁵⁰⁵ 1827-ben a következő céhek működtek a városban: 1.) bodnár, 2.) varga és tímár, 3.) csizmadia, 4.) kovács és kerékgyártó, 5.) kőműves, téglavető, fazekas, ács, kőfaragó 6.) asztalos, üveges, puskműves, lakatos, 7.) szabó, 8.) gombkötő, 9.) cipész, 10.) szűcs, 11.) szíjjártó, 12.) kalapos. Rajtuk kívül voltak céhen kívüli iparosok, ún. fuserék, és olyan foglalkozások, amelyek nem voltak céhbe szervezve.⁵⁰⁶

Korszakunk végén gyárnak csak a Ronyvától K-re fekvő téglagyár tekinthető. A Ronyvától Ny-ra fekvő, korábbi tégláégetők termelését nem ismerjük.

7.3 A vásárok

A hétfői hetivásár tartásának jogát az 1261-ben a városjoggal együtt kapta meg Újhely, egészen 1771-ig hétfő is maradt a vásári nap.⁵⁰⁷ Ekkor egy vármegyei rendelet heti két vásárt engedélyezett a városnak, napjukat pedig keddre és a péntekre tették. E napok közül az 1805-ös országos vásártartás-engedély azonban csak a keddit említette.⁵⁰⁸ A hetivásár váma a várost illette.

27. ábra. A református templom – SFL XV. 98/b. – Oláh Tamás
Fig. 27 The Calvinist church – SFL XV. 98/b. – Oláh Tamás

Középkori adatok nem maradtak fenn az éves vásárokról (sokadalom), az 1570-es urbáriumban említették először a város négy sokadalomát.⁵⁰⁹ Egészen bizonyos azonban, hogy ezek a vásárok már a középkor végén is fennálltak: virágvasárnap, sarlós Boldogasszony, Szent Egyed és Szent Imre napjához kötötték őket. Mint ahogy azonban ez máshol is szokásban volt, a vásárok kezdete nem esett egybe az ünnepnapokkal, a virágvasárnapi, az Egyed-és Imre-napi vásárokat az ünnepnap előtti napokon – augusztus 31-én és november 4-én – kezdték, csak a sarlós Boldogasszony napi kezdődött magán az ünnepnapon (július 2-án).⁵¹⁰ 1805-ben az uralkodó a már meglévő négy mellé újabb kettő éves vásárt engedélyezett, egyet február 9-én, egyet pedig december 23-án. Ha a vásár vasár- vagy ünnepnapra esett, akkor a következő napon kellett tartani.⁵¹¹

Az éves vásárok több napon keresztül tartottak. Mivel a sokadalmak idején csak földesúri bort lehetett kimérni, már két nappal – korabeli megfogalmazás szerint *harmad nappal* – a vásár napja előtt el kezdődött a földesúri borkimérés.⁵¹² 1697-ben a sarlós Boldogasszony-napi vásár június 29-én, szombaton, azaz négy nappal az ünnep előtt kezdődött.⁵¹³ 1719-ben április 2-án volt virágvasárnap, a vásár pedig március 31-én kezdődött.⁵¹⁴ 1720-ban március 24-re esett virágvasárnap, a virágvasárnapi vásárt az előtte levő két napon, március 22-én és 23-án tartották. Ekkor a vásári rend fenntartására az uradalom több településéből hoztak Újhelyre hajdúkat, kerülőket, és mestereket, összesen 40 személyt. Ellátásukról az uradalom gondoskodott.⁵¹⁵ 1723-ban az Egyed-napi vásár is el kezdődött legalább augusztus 30-án. A vásári kereskedők ilyenkor sátrai-ikban aludtak.⁵¹⁶ 1728-ban július 1-én már árultak a Boldogasszony-napi vásáron.⁵¹⁷

A 18. sz. közepén a marhavásár három, az egyéb áruk vására két nappal előzte meg a vásár napját. A 18. sz.-ban az éves vásárokon vagy sátrakat állítottak fel a kereskedők, vagy szekérről adták el portékáikat. A vásárokból az uradalomnak jelentős jövedelme származott.⁵¹⁸ Ekkortájt a görög és rác kereskedők bonyolították le a legnagyobb forgalmat. A 18. sz. közepén az egyik sarlós Boldogasszony-napi vásáron 6 egri, 7 miskolci és 18 tokaji görög kereskedő állított sátrat.⁵¹⁹

Az éves vásár után járó vám a földesurat illette meg.⁵²⁰ 1632 előtt keletkezett a város vámszabályzata, ami az éves vásárokon fizetendő vám fizetését szabályozta. A Híd u. és piac találkozásánál minden szekér után vámot kellett fizetni.⁵²¹ Az 1648-as urbárium szerint a város szedte be

28. ábra. A Felsőzsólyomka utca – SFL XV. 98/b. – Oláh Tamás
Fig. 28 The Felsőzsólyomka street – SFL XV. 98/b. – Oláh Tamás

a vámot, és átadta a földesúrnak. Ezután ezt rendszeresen megismételték az urbáriumok. 1799-ben végzett vizsgálat során az újhelyiek mégis azt állították, hogy régen az éves vásárok jövedelmét a város a saját részére szedte be.⁵²² Az éves-és a heti vásárokat egyaránt a vásárbíró felügyelte, ő szedte be a vásárvámot, ő adta át a kereskedőknek a hiteles mértékeket.⁵²³

7.4 Patikák, mézsárszékek

Az állandó üzletek egy részét egészen a 18. sz. végéig patikának nevezték. E patikák a piac közepén sorakoztak.⁵²⁴ A patikák kínálata igen vegyes volt: fűszerektől az apró iparcikken át a sörig és a pálinkáig terjedt a sor.⁵²⁵ A 17. sz.-ban már álltak patikák az újhelyi piacon.⁵²⁶ A patikák a 18. sz.-ban alá voltak pincézve, az egyik pince ötagú volt. A patikák pincéinek köszönhetően az újhelyi piac egy része alatt egész pincerendszer húzódott. Némelyik ilyen üzlethez pitvar is tartozott.⁵²⁷ A 19. sz.-ban a patikák kőből készültek.⁵²⁸

Az 1720-as években tehetőes nemesek kezén voltak a patikák, a század végére azonban tulajdonosaik már mind zsidók voltak. A 18. sz. elején két sorban álltak és a piac k. sora felé néztek, a mézsárszékektől egy kis köz választotta el őket, tőlük D-re voltak a kenyeresek.⁵²⁹

A 18. sz. végén jelent meg az apotéka új, gyógyszerár értelmű jelentése is. A latinul *pharmacopae*nak nevezett intézményből a 18. sz. végén, a 19. sz. elején egy volt Újhelyen.⁵³⁰

A patikák mind a piac közepén álltak, a mézsárszékeknek azonban csak egy része volt ott. A barátszeri mézsárszék az Új híd u. é. sorában létesült.⁵³¹ A 17. sz.-ban egyes nemesi házakban is működtek mézsárszékek, ott ugyanis nem kellett fizetni az uradalomnak járó illetéket.⁵³² A piaci mézsárszékek a piaci kenyérárú üzletek és a patikák között álltak.⁵³³ Ezek is alá voltak pincézve, a 18. sz. közepén fából épültek. Az egyik hosszúsága 3, szélessége 4 öl (5,7 x 7.6 m) volt.⁵³⁴ 1763-ban a plébániának három mézsárszéke volt, ebből kettő helyezkedett el egymás mellett, a piac közepén, a harmadik azonban az é. káplánház telken állt.

A piac közepén álló patika-és mézsárszéksorok a 18. sz. elejétől, de valószínűleg korábban is, a templomtól É-ra, a templom és a vármegye kútja között, É-D irányban álltak. 1796-ban rendelték el lebontásukat, és 1799-ben bontották le őket, majd a templomtól K-re és D-re építették fel az újabb piaci üzletsort. 1940-ig maradtak ott, amikor a templom előtti tér rendezésekor végleg felszámolták.⁵³⁵

Az összes mézsárszék nem működött egyszerre, hanem hetenként váltották egymást. E rendszerre vonatkozó első adatunk 1796-ból származik, akkor már régóta gyakorolt szokásról volt szó. Az 1830-a években 13 mézsárszék volt a városban, ezek közül hol 4–4, hol 5-5 szék volt nyitva,

a nyitva levő mézsárszékek között mindig volt zsidó mézsárszék is. A vágóhid a város belterületén, a Ronyva mellett feküdt, 1832 után a Berecki u. végére helyezték, továbbra is a Ronyva mellé.⁵³⁶

A mézsárszék tartása földesúri jog volt, amiért a mézsárosok illetéket fizettek az uradalomnak. Ezt az illetéket Újhelyen 1659-ben vezették be. A 17. sz. közepén az összes mézsárszék után 100 forint bevétele származott az uradalomnak, amit később természetben fizettek; 8 mázsa faggyút adtak a mézsárosok.⁵³⁷

A földesúri kocsmáltatás jogát Perényi Péter vezette be, korábban a borkimérés szabad volt. Ettől kezdve húsvét, pünkösöd és karácsony alkalmával 24 hordó földesúri bort mértek ki. E három sátoros ünnepen kimért földesúri bort hívták 1631-ben *innep borának*. A kocsmáltatás jelentős jövedelmet hozott az uradalomnak, ezért – meghagyva az eredeti elveket – további rendelkezésekkel szabályozták. 1570-ben említették először azt a később sokszor megismételt szokást, hogy a négy éves vásár alkalmával is mértek ki földesúri bort, mégpedig annyit, amennyit a pataki udvarbíró adott. A nemesek kocsmáltatási joga a 17. sz.-tól állandó viszály tárgya volt a városlakó nemesek és az uradalom közt. A nemesek kocsmáltatási jogát ugyan a törvények megengedték, ez azonban az uradalom bevételeit csökkentette volna, ezért 1631-ben kijelentették, hogy aki nem vesz részt az adózásban, az bort sem árulhat a város területén. Az éves vásárok előtt két nappal kezdődött az uradalom borkimérése, a vásár végeztével, azonban visszaállt a rend, és a városlakók szabadon mérhették borukat. 1631-ben és 1648-ban és 1654-ben minden ünnep után 120 forint jövedelme származott ebből az uradalomnak, 1676-ban ez alkalmankénti 100 forintra csökkent. 1648-ban a földesúri terhek alól mentesített házban lakó nemesek nem törődtek az uradalmi rendelkezéssel, és az országos vásárok alkalmával mindnyájan mértek ki bort saját házuknál. Az 1774-es új urbárium a jobbágyok borkimérését – egy 1550-es törvényre hivatkozva – Szent Mihály naptól Szent György napig engedélyezte.⁵³⁸

7.5 Allodium

Sátoraljaújhelyen mindig kicsiny volt a földesúr saját kezelésében levő birtokainak (*allodium*) nagysága. A 16. sz.-ban a Perényieknek csupán egyetlen saját telkük volt a város területén.⁵³⁹ Földesúri kezelésben levő major – azaz föld és gazdasági épületek – nem volt itt – ahogy 1570-ben megfogalmazták – „nem is lehet, a hely szűke miatt.” Minden bizonnyal az 1567-ben földesúri teleknek nevezett területen állt a Perényieknek az a háza, amit 1567 után a király Ungvári Bornemissza Lukácsnak adományozott.⁵⁴⁰

Az újkorban az újhelyi földesúri szőlők jórészt egykori egyházi jószágok voltak. A Dobók birtoklása alatt sem alakított ki az uradalom majorságot a városban. Az 1620-as évek végén még a kevés újhelyi földesúri jószágot is két részre osztották, a szőlők a borsi kastélyhoz kerültek. 1635-ben összeírták a pataki uradalom összes földesúri ingó és ingatlan vagyonát, ekkor az összeírás felét a pataki jószágok felsorolása tette ki. Ehhez képest az újhelyi földesúri javak igen csekélyek voltak. Az uradalom tartott disznókat a városban, de nem saját épületben, hanem két személy felügyeletére bízta őket.

Az allodium azért hiányzott Újhelyen, mert a földesurak az uradalom központjában, Sárospatakon építettek földesúri kezelésű épületeket és telepítettek kerteket, így Újhelyen erre már nem volt szükség. Valamivel 1676 előtt pusztán álló 6 negyed, 2 fél és 1 egész telekből, azaz összesen három és fél telekből alakítottak ki egy majorságot. Csűr, majorház és veteményes kert volt rajta.⁵⁴¹ Idővel nőtt az uradalmi épületek száma: megépült a földesúri kastély, a 18. sz.-ban fogadókat, téglavetőt emeltek, a korábbi tendencia azonban folytatódott, a Trautsohn-uradalomnak is csak szőlei voltak Újhelyen, saját maga nem gazdálkodott az itteni szántókon, csupán néhány réjtük volt itt.⁵⁴² A kamara földesurasága alatt 372,5 mérő szántóföldet vett az uradalom saját kezelésbe, ami a Bretzenheim-család idején is uradalmi kézen maradt, ez sem volt azonban nagy majorság.⁵⁴³

Jegyzetek

¹ Bulla–Mendöl 1947 264; Pécsi–Sárfalvi 1960. 161.

² Kerényi: Sátor-hegység SU lexikon

³ Szűcs 1993. 13, 31.

⁴ Fichtel 1816. I. 353, 381.

⁵ Kitaibel–Waldstein 1802. vol.1. V.

⁶ Beudant 1822. II. 252; IV. átnézeti térkép

⁷ Hunfalvy 1863, 128, 496.

⁸ Jankó 1891. 3.

⁹ Slanské vrchy. Vel'ká Domaša. és Slanské vrchy. Dargov. Turistická mapa VKÚ Hermanec, 1996. 1: 50 000; Szádeczky 1897; Kerényi Attila: Zempléni-szigethegység SU lexikon

¹⁰ Kiss: Sátor-hegy-csoport, Magas-hegy, Kecske-hát, Sátor-hegy, Várhegy, Boglyoska, Szárhegy, Bányi-hegy, Fekete-hegy SU lexikon. A Borz-hegy magassági adata: v.t. 1999.

¹¹ Kiss 1988. 68.

¹² *pogany tatar előtt az Ally fődrül szalattak volt fel erre az földre* – 1617-1742.vk.

¹³ Kádár 1941; Kósa–Filep 1975. 48; Bak 1997. 34; Bessenyei 1995; Pálffy 1996. 211.

¹⁴ Magyar Állami Földtani Intézet. Magyarország földtani térképe 1: 200.000-es sorozat. M-34-XXI. Sátoraljaújhely. Bp. 1966; Magyarázó Magyarország 200.000-es földtani térképsorozatához. M-34-XXIV. Sátoraljaújhely. Bp. 1966; Magyar Állami

Földtani Intézet. A Tokaji-hegység földtani térképe 1:25.000 Makkoshotyka – Sátoraljaújhely Bp. 1973.

¹⁵ Magyar Állami Földtani Intézet. Magyarország földtani térképe. Földtani térképező és talajmechanikai sekélyfúrások rétegszelvényei és A talajvízszint mélysége a felszín alatt. 1:200.000 M-34-XXXI. Sátoraljaújhely

¹⁶ Ortway 1882. 140.

¹⁷ Magyar Néphadsereg vezérkara. 1: 50.000 M34-128c Sátoraljaújhely Bp. 1977.

¹⁸ 1617-1742.vk. 182; AP 477–144. 88–91; 547 ½–26; 1820-1826.vk. 1825.12, 28.

¹⁹ Árvizek pusztításai Zemplénben az 1913. év folyamán AZT 19 (1913)

²⁰ Dóka 1977.

²¹ A malomcsatorna utolsó ábrázolása: v.t. 1968; Magyar Népköztársaság 1:10.000 topográfiai térkép 1986; 1999. v.t.

²² Dongó 1912a 61.

²³ Soó 1938; Soó–Hargitay 1940; Hegyessy Gábor: növénytársulások, növényvilág SU lexikon

²⁴ Dongó 1901c; AP 523–1372. 67-68.

²⁵ AO I. 206.

²⁶ Magyar Állami Földtani Intézet. Átnézetes talajismereti térkép – Bodenübersichtskarte. 1:25.000 Sátoraljaújhely 4667/2. Bp. 1939; Magyarázatok Magyarország geológiai és talajismereti térképeihez. írta: Ébényi Gyula Bp. 1942.

²⁷ AO I. 213.

²⁸ SFL V–1. 1–175.

²⁹ Balassa 1991. 16. A környéken többször felbukkanó középkori Hegyaljai családnevű személyek neve nem a tájegységre, hanem az Abaúj megyei Hegyalja falura és a nevét onnan vevő nemesi családra vonatkozik. Csánki I. 226. további adatok: DL 20420, 20483, 20526.

³⁰ Dongó 1915; Gál 2003.

³¹ Fuker 1790. 7.

³² 1796-1797.vk. 2.

³³ Balzovich 2002. térképmelléklet

³⁴ *in promonthorio Keweshegy ...a meridie autem strata regia sive via publica* – DL 35797.

³⁵ 1., 2., 3.kat.felv.; Karpe 1767; Lipszky; Görög 1848; SU 1901.

³⁶ Dongó 1903f 328; Dongó 1912a 63.

³⁷ *penes quandam veterem viam de villa Wyhel in villam Kapolna ducentem* – DL 71906; ÁMTF I. 101.

³⁸ AZT 13 (1907) 220.

³⁹ plébánia irattár 1691.

⁴⁰ Dongó 1912a 61

⁴¹ *Terram suam destirpatam iuxta viam, que ducit versus villam Turona a parte orientali existentem* – AO VI. 383; *iuxta viam, que ducit versus villam Toronya* – DL 10872; Dongó 1903f 327; Dongó 1912a 63; plébánia irattár 1706.

⁴² *in territorio Corpasfolde ...ad quandam viam, que ducit ad villam Bary* – DL 10413; *duo iugera terrarum arrabilium penes viam Bary existentes* – DL 10871.

⁴³ plébánia irattár 1621.

⁴⁴ Az adatok a hivatalos magyar helységnévtárakból származnak. A fenti adatok 12434 katasztrális holddal számolva értendők. Ezt a területnagyságot először az 1892-es helységnévtár közli, a későbbiek mind ezt adták meg. 1877-ben 12443, az 1882-ben 12444 kat. holdat tüntettek fel, a bécsi döntés utáni visszacsatolás utáni állapotokat tükröző 1944-es 12438 kat. holdat közöl. A trianoni béke és a bécsi döntés közti helységnévtárak minden ingadozás nélkül 9686 kat. holdat közölnek.

⁴⁵ *de terris nostris in contiguis vicinitatibus territorium civitatum nostrarum Wyhel, Telki Banya et Patak vocatarum habitis et circumsitis...* – Fejér X/1. 597. Erre az ügyre vonatkozik még: ZsO I. 857, 1516.

⁴⁶ A mederváltozások jogi következményeire Tripartitum I. 87. értelmezésére: Degré 1939. 137.

⁴⁷ ZsO V. 2370.

⁴⁸ 1657: *Határok nap kelet felől: Bari, Borsi, Csernaho, delről: Bodrogh hasittia napniugatrol s.pataki, északrul czergei, nagythoronai, baniaczkai hatarokkal vicinaltatik. Minden felől bizonios jegyekkell és hatarokkal leven megh hatarozva.* – UC 41–3; 1676: UC 41–11.

⁴⁹ Magyar Népköztársaság 1:10.000 topográfiai térkép 99–231. Bp. 1981.

⁵⁰ NRA 193–15.

⁵¹ SFL V. 1. 1–77; UC 191–11.

⁵² Gulyás 2008. 14.

⁵³ Szirmay 1803. 263; Dongó 1908b

⁵⁴ Visegrádi 1907, 1912; AÉ 19 (1899) 382.

⁵⁵ Zsoldos 2007. 23.

⁵⁶ Kristó 1979. 78.

⁵⁷ ÁUO VIII. 5. (RA 1780)

⁵⁸ 1284: *super libertatibus eorum* – ÁUO IX. 391; 1291: *super libertatibus isporum* – ÁUO X. 25.

⁵⁹ Fügedi 1961; Tringli 2003.

⁶⁰ Kubinyi 1984. 285.

⁶¹ Solymosi 1998. 22; metrikus nagyságára: Engel 1990. 28.

⁶² Degré 1939.

⁶³ Solymosi 1998. 74.

⁶⁴ Wenzel 1878. 24, 30.

⁶⁵ Weisz 2007. 888; Weisz 2010. 1452; Tringli 2010. 1329.

⁶⁶ Szűcs 1993a passim

⁶⁷ Zsoldos 2007. 27.

⁶⁸ Engel 2001.

⁶⁹ Fejér V/1. 181. (RA 194)

⁷⁰ *Si qui vero super locis sibi traditis edificare nollent, infra annum dedimus auctoritatem eidem castellano nostro, quod illa loca ab illis auferat, et illis, qui edificare voluerint super illa, possit et debeat assignare.* – ÁUO VII. 6.

⁷¹ Valter 1963; Szűcs Jenő feltételezése szerint az uradalom Ronyáig terjedő része 1200 körül még „szűz terület” volt, amit csak a 13. és a 14. században telepítettek be. Szűcs 1993 b. 35.

⁷² Sátoraljaújhelyi lakosok neveit tartalmazó oklevelek 1350-ig: DL 1709, 1759, 1915, 2059, 4164, 4026. Az 1475-ös névsor: DF 223505, 251390.

⁷³ Az alapítólevélben: *cum necessitate ingruente, quod Deus avertat, hospites nostri de Satureleu ad castrum nostrum de Saturhyg convenerint...* – Fejér V/1. 181. 1262-ben a Mihály ispán számára kiadott oklevélben: *quod si Domino concedente regnum fuerit in tranquillo, dictus Michael comes et filii sui possessores dicte turris in nullo iudicio castellani ipsius castri astare teneantur, si vero aliquid sinistri evenierit, quod tamen absit, iudicio castellani astare tenebuntur* – Fejér V/3. 67. DL 2842.

⁷⁵ A Pálóciak pataki házainak felsorolása 1499-ből: DF 211210.

⁷⁶ A középkori pataki vár helyének megállapítására: Déthsy 2008. 7.skk. Az újhelyi (pataki) vár és a pataki kastély megkülönböztetésére 1493-ból: DF 223959.

⁷⁷ Zichy X. 48.

⁷⁸ Fejér V/3. 67. (RA 1784)

⁷⁹ Zsoldos 2000. 84.

⁸⁰ Az esetről Erzsébet királyné két későbbi oklevele tanúskodik: Zala I. 57 (RD 90) és ÁUÓ III. 275. (RA 97). A történetekre: Zsoldos 2007. 49.

⁸¹ Zsoldos 2000. 84. Kun László 1282 nyarán tartózkodott itt: RA 3152, 3153, 3154, 3155, 3156, 3157, 3159.

⁸² A pataki vár alatti harcról Kinizsi Göntér ispán adománylevele tudósít, aki *in multis expeditionibus nostris ...precipueque ...sub castro Potok* harcolt. Puky 1883. 211. (RA 3169). Finta lázadására: Pauler 1899. 377; Zsoldos 1997. 94.

⁸³ ÁUÓ X. 181 (RD 277) Az oklevél ugyan 1345 előtt készült hamisítvány, de a pataki domonkos templom felgyújtására, a pataki plébános rabságba hurcolására a történetek után két generációval még emlékezhetek, ezeket az események éppen azért írták le, hogy az egész oklevelet oklevél hitelessé tegyék. Az oklevél kritikájára: Zsoldos 1999. Az 1285-ös tatár betörésre: Pauler 1899. 385; Székely 1988.

⁸⁴ ÁUÓ IX. 391. (RA 3184)

⁸⁵ Fejér VIII/2. 292; DL 71943; Kistoronya 1786-ben készült térképe: MOL S 11. 165:1. Az 1704-es urbáriumban: *Tay hegý Arch. Patak 9.t. 5. Sátoraljaújhely külterületének felsorolásában 1786-ban: Fűz kút ab oriente via infra Tajhegy Toronyam ducens.* Dongó 1907. 86.

⁸⁶ Azonosítását lásd: Dongó 1904f 166. 4.j. és Szűcs 1993b 22, 36. 1321-ben még talán ez is lakott Fejér VIII/2. 292, 1429-ben azonban már predium: DL 71943. A folyórendezés előtti ábrázolása: 1782-85. 1. kat.felv. 25–10. 1858. 2.kat.felv. 43–41, mai térképi ábrázolása: Turistická mapa 1998.

⁸⁷ Szűcs 1993b 36. 1321-ben Toronyát possessio-ként említik a Patak tartozékait először felsoroló oklevélben. Fejér VIII/2. 292.

⁸⁸ 1284: ÁUO IX. 391. (RA 3337); 1291: ÁUO X. 25. (RA 3696)

⁸⁹ Tripartitum II. 14.

⁹⁰ DL 519. (NRA 752–23)

⁹¹ A történeti irodalomban Kubinyi András által bevezetett királyi szabad város fogalom csak a szabad királyi város fogalmának végleges lezárulta, azaz a 15. sz. második felétől értelmezhető, akkor azonban Patak és Újhely már magánföldesúri városok, jogilag mezővárosok voltak. Kubinyi 2006.

⁹² RDES I. 978, 1059, II. 1022. Az események rekonstrukciója: Kristó 1978. 69, Engel 1988² 332.

⁹³ Perényi 25; Engel 1998² 336, 357.

⁹⁴ Engel 1988² 342.

⁹⁵ E nevet a családnak a genealógusok adták, saját korában hol Simon, hol Baksa és Simon nemzetségének hívták. Karácsonyi 1900. 175; Engel 2001.

⁹⁶ Fejér VI/1. 123. (RA 3804); DL 57252. (RDES II. 362.–AOkl V. 224.); Fejér VIII/ 2. 292. Említése 1339-ből: AO III. 588 és AOkl XXIII. 566, 642.sz, 1342-ből: Zichy II.2. A cseréről szóló privilegialis oklevél 1321. február 10-én kelt, ami szokás szerint már múlt időben beszél a történetekről. Mivel 1318-ban még a Baksák osztozkodtak újhelyi birtokukon, 1319-től kezdve azonban már a Balassa nemzetségből való Dancs ispán volt a pataki ispán, ezért valószínű, hogy az ispán-váltás egyben a birtokosváltást is jelentett. Engel 2001. A Baksák feltehetőleg Patak örökös ispánjai voltak. Zsoldos 2011

⁹⁷ Fügedi 1977. 177; Engel 1977. 165; Engel 2001

⁹⁸ Nagy Lajos *de beneplacita voluntate domine Elizabet regine genitricis nostre* állította ki az erről szóló oklevelet. DL 4710.

⁹⁹ Károlyi I. 251.

¹⁰⁰ Fejér X/1. 610. (Bándi 1985. 28/697)

¹⁰¹ Perényi 163; Krassó III. 222; DL 71906.

¹⁰² Krassó megye és a temesi ispánság viszonyára: Engel 1977. 179, a királyi cserékre: Tringli 2001. 87.

¹⁰³ 1414: ZsO IV. 2183; 1421: ZsO VIII. 251.

¹⁰⁴ DL 39287, 39288.

¹⁰⁵ DL 71943, 71944, 71945, 71950, 71951.

¹⁰⁶ DL 14371, 14384, 71982. (Tóth 2005. 14, 15, 16/170)

¹⁰⁷ DL 71987. (Tóth 2005. 18/171)

¹⁰⁸ Szabolcs 691.sz; DF 234562.

¹⁰⁹ 1282: *ad eandem villam Wyhel* – ÁUO IX. 391. 1321: *possessionum seu villarum infrascriptarum; videlicet Vyhel* – Fejér VIII/2. 294.

¹¹⁰ Önmegnevezés: 1349: *civitatis predicte* – AO V. 258. 1384: *dicte civitatis* – DL 7084. Külső elnevezés: 1334: *in civitate Wyhel* – AO III. 92. 1390: *civitates nostras regias Pataak et Wyhel vocatas* – Fejér X/1. 610.

¹¹¹ 1392: *opidis similiter Patak et Wyhel vocatis* – Krassó III. 219. 1515: *in territorio oppidi Wyhel* – DL 22710. 1401-ben kivételesen civitas egy királyi oklevélben, utána azonban már nem. DL 7645.

¹¹² 1420: *datum in civitate Vyhel* – DL 10880. 1435: *prope civitate Wychel* – DL 12793. 1504: *judex primarius ceterique jurati cives oppidi Wyhel* – DL 67367. 1521: *judex oppidi Wyhel* – DF 217937. További adatok: Gulyás 2008. 59.

¹¹³ AO V. 258.

¹¹⁴ Gulyás 2008. 77 skk.

¹¹⁵ 1386: DL 7194. (Bándi 1985. 26/696)

¹¹⁶ 1391: Bándi 1985. 29/697 és 31/698.

¹¹⁷ DL 4430, 8612; Thaly 1869. 65; Darvasy 1942. 33.

¹¹⁸ Tringli 2010. 1328. Egy példa a kiváltság elnyerése után újhelyi polgár ellen folyó eljárásra 1414-ből: ZsO IV. 2183.

¹¹⁹ DF 269380.

¹²⁰ Bártfa 3372.

¹²¹ Gecsényi 1966. 471; Fügedi 1972. 55; Gecsényi 1972. 345.

¹²² DF 217474, 217937. (Tóth 2005 23, 24/172)

¹²³ 1355: *universi hospites de eadem* – DL 4554. 1362: *cives et hospites de eadem* – DL 5151. 1384: *universi cives de Vyheel* – DL 7084. 1414: *cives de eadem* – DL 10294.

¹²⁴ Az 1440-es, 60-as évek városi okleveleiben újra az önmagában álló *hospes* vagy a *civis et hospes* kifejezést használták. 1449: DL 14317, 1451: DL 14453, 1454: DL 14898, 1457: DL 15141, 1465: DL 16163. De közben egy 1457-es oklevélben megint csak *civis*-eket emlegettek DL 14453. Gulyás 2008. 60. skk.

¹²⁵ 1468: *opidanis de eodem Vyhel* – DL 8797. 1469: *opidanorum de predicta Wyhel* – DL 16933.

¹²⁶ 1515: *incola ac civis oppidi nostri* – DF 217474.

¹²⁷ DL 7733.

¹²⁸ Már 1477-ben is előfordult egy felsorolásban, ott azonban nem derül ki egyértelműen, hogy a *circumspectus* a városi polgárokra is vonatkozik-e vagy csak a velük együtt szereplő Esztergomi Dénes iskolamesterre. 1505: *presentibus circumspectis et providis ...concivibus oppidi Wyhel* – DL 35797. 1506: *circumspectrum virorum iudicum de Wyhel* – DF 216809.

¹²⁹ Kubinyi 1971. 214. A körületekintő tiszteleti szó megjelenése a jobbágyság között: Tringli 2001. 143, Gulyás 2008 61, 73. Az említett 1506-os oklevélben az újhelyi tanács előtt megjelent bártfai esküdteket a ’bölcs és körütekintő’ (*prudens et circumspectus*) jelzővel illették, az újhelyieket csak a körütekintővel. A *prudens et circumspeustus* tehát nem devalválódott, csak a *circumspectus* került át az alacsonyabb rendűek közé.

¹³⁰ Mon.Vat.I/5. 66, 132.

¹³¹ Mon.rust.reb. 542; AP 76 ½–30.

¹³² Kollányi 1900. 37.

¹³³ DL 89555. (Fejér X/3. 93)

¹³⁴ Mályusz 1974. 120.

¹³⁵ Öt ilyen, a pataki plébános által kibocsátott oklevél maradt ránk, az első 1307-ben, az utolsó 1336-ban kelt, 1349-től kezdve már Újhely városa állította ki az okleveleket. Az 1336-os oklevél talán már az átmenetet jelzi: az újhelyi plébános neve alatt kelt, aki azonban a pataki plébános helynökeként (*vicarius*) végezte az írásba foglalást. Bándi 1985 1, 3, 6–7/689-691. A kérdés részletes kifejtése: Gulyás 2008. 130.

- ¹³⁶ A delegált bíróságra: AO II. 157, felperes 1411-ben: Károlyi I. 576. 1419-ben Perényi László az újhelyi pálosok egy régi ügyében őt rendeli ki bírónak: DL 10872. (Bándi 1985. 47/702), egyéb egyházi bíróságára: Bándi 1985. 75/713, a vikáriusi tisztre 1336-ból: AO III. 265, 1351-ből: DL 4164. (Bándi 1985. 13/693)
- ¹³⁷ Az újhelyi várnagy iurisdictionója az oklevél sérültsége miatt nem olvasható ki. Károlyi I. 576.
- ¹³⁸ *salvo iure ecclesie nostre, videlicet plebaniis Beregzaza, Luprethzaza et Azunsagzeuleus, item Potook et una ecclesia collegiata Yazou nominatis, que in dyocesi Agriensi dinoscuntur esse situate et fundate et in omnibus iurisdictionibus suis ad ecclesiam nostram pertinere* – Heves 63.
- ¹³⁹ HOkl 92. Az oklevél levéltári provenienciája bizonyítja, hogy a későbbi pálos remetékről van szó, ugyanis az újhelyi pálos kolostor iratai között maradt fenn. DL 1592. (Acta Paulinorum, Újhely.)
- ¹⁴⁰ *Hervay Ferenc*: ágostonosok szócikk in: KMTL
- ¹⁴¹ Jankovich 1959. 61.
- ¹⁴² *in quibuslibet liberis civitatibus et regalibus sunt plebani expeditia iurisdictione suorum dyacesionorum episcoporum, quia omnes tales ad forum ecclesiasticum pertinentes intra limites suarum dioecesium manentes sic habentur et possint iudicare, sicut episcopus dioecesis* – Kovácsics 1799. I. 21. Értelmezésére: Gárdonyi 1933; Mályusz 1971. 122.
- ¹⁴³ CDES II. 210.
- ¹⁴⁴ AO V. 132. Az adomány datálására: Szűcs 1993b 26.
- ¹⁴⁵ Mon. Vat. I/1. 249-250.
- ¹⁴⁶ AO IV. 459.
- ¹⁴⁷ A három pápai bullát átírta X. Leó 1513. évi bullájában. A pápai regisztrumkötet alapján kiadta: Theiner I. 598, I. 598, I. 602. Az 1400-as bullát Szécsi Dénes bíboros érsek V. Miklós pápával 1454-ben megerősíttette. Lukcsics II. 328. II. Pius bulláját nem a Leó-féle átírás, hanem saját regisztrumkötetének, ugyanott meglevő kiadása szerint használtam. A Leó-féle bulla eredetije: DF 237361, II. Piusé: DF 237327. A vizitációs jegyzőkönyv kiadása: Kollányi 1901. Ezt átmásolták az 1629-ben tartott nagyszombati zsinat jegyzőkönyvébe, ahol egy második, bővebb, az exempt plébániákat ABC-rendben tartalmazó jegyzékben is szerepeltették a vizitációs jegyzékben már meglevő egyházakat. Decreta synodi 84, 88.
- ¹⁴⁸ Károlyi I. 576.
- ¹⁴⁹ *in curia seu in ambitu domus honorabilis domini Sebastiani de Wyhel plebani diocesis Strigoniensis* – DL 8797. (Bándi 1985. 65/ 709)
- ¹⁵⁰ *conclvis de Wyhel diocesis Strigonisensis* – DL 23823. (Bándi 1985. 91/720)
- ¹⁵¹ Ortway 1891. 2. 817.
- ¹⁵² *singulis annis post vindemiationem et missionem frugum ...nobis, si personaliter affuerimus, aut provisorii curie nostre rationem cubulorum vini et frugum dare tenantur, ut ad registrum nostrum inscribitur, ne successorum nostrorum et ecclesie nostre videatur juri derogari* – DL 22709. (Bándi 1985. 89/719)
- ¹⁵³ AO I. 206; DL 19715, DL 22709-22710. (Bándi 1985. 78, 89–90/715, 719-720); *Decima vinorum antiquitus pertinebat ad plebanatum Patakyensem, nunc autem tam decimam, quam nonam dominus terrestris vita sua durante percipiebat. Quarta ex his decimis proveniebat olim plebano Wyheliensi* – UC 40–35.
- ¹⁵⁴ 1554: *Frugum vernalium et vinorum decimas et nonas domino gratiosissimo solvere tenentur, ex decimis plebano quarta solvitur.* – UC 45–36. 1567: *Quarta ex hiis decimis proveniebat olim plabano Wyheliensi, sed postea dominus Pereny eam ad se transtulit, et loco eius dare solebat plebano Wyheliensi quattuordecim vasa vini, frugum cub. 32, in paratis vero pecuniis flor. 16 et octo porcos mactabiles et quattuor vasa vinatii. Et quia dum plebanus quartam in specie percepit, tenebantur sacellanis singulis pro tempore existentibus singula duo vasa vini, similiter et rectori schole duo vini vasa dare. Ideo dominus terrestris predictis sacellanis, rectori schole et succentori ex eadem quarta satisfaciebat eademque vina dare consueuerat.* – UC 40–35.
- ¹⁵⁵ A negyedből járó két hordó bor természetesen nem jelentette az oltárigazgatók teljes ellátását. Minden egyes oltárhoz külön alapítvány tartozott, ami csak az igazgatót illette. Az iskolamester és a kántor a tanulóktól kapott fizetést. A tized megosztására: Holub 1929. 394; Mályusz 1953. 322; ÁMTF I. 12; Rácz 2000. 163; Hegyi 2010. 291.
- ¹⁵⁶ Károlyi I. 251.
- ¹⁵⁷ Krassó 222. (Perényi 163)
- ¹⁵⁸ DL 71943-71945, 71950-71951.
- ¹⁵⁹ Károlyi I. 576.
- ¹⁶⁰ A kérvény az összes egyházat az egri egyházmegyében fekvőnek nevezte: *ecclesias B. Marie V., S. Agathe, S. Michaelis, S. Nicolai, S. Joannis, S. Dominici de Pathak, S. Egidii, S. Emerici et S. Marie V. de Wyhel, S. Nicolai in Sina, S. Georgii de Poron omnes Agr. D. in suis possessionibus sitas et a suis maioribus fundatas* – Lukcsics I. 49.
- ¹⁶¹ *necnon medietatis iurium patronatarum ecclesiarum parochialium in dictis opidi Wyhel et Pathak fundatarum* – DF 211210.
- ¹⁶² Csukovits 1992. 12.
- ¹⁶³ *capellanorum ecclesie beati Emerici in Wyhel fundate* – DL 18299; *Dyonisio de Strigonio arcium liberalium [bac]halario protunc rectore scolarium in opido Wyhel* – DL 18005. (Bándi 1985. 74/713); *Simon et Georgius presbyteri de Wyleh Agriensis diocesis* – Mon.Vat. 5. 132. DF 216809. (Tóth 2005. 21)
- ¹⁶⁵ DL 21935. (Bándi 1985. 88/718) Az egyházgondnokokra: Kubinyi 1999. 282; Gulyás 2008. 33, 169, 171, 175; Gyulai 2011.
- ¹⁶⁶ Hervay 1984. 167; Romhányi 2005. 99.
- ¹⁶⁷ Gyöngyösy 9.c.
- ¹⁶⁸ *priorem et fratres Gillermicas ordinis sancti Augustini de eadem* – AO II. 157.
- ¹⁶⁹ BOEA 163.
- ¹⁷⁰ B.B. 1905; Elm 1962; Elm 1994.
- ¹⁷¹ Fejér IV/3. 347.
- ¹⁷² Koszta László: vilhelmita remeték szócikk In: KMTL
- ¹⁷³ Engel 1988. 136; AO I. 263.
- ¹⁷⁴ Gyöngyösy 3.c.
- ¹⁷⁵ A pálosok hivatalos neve: *ordo sancti Pauli primi heremtitae sub regula divi Augustini degentes*. Erre és az ágostonos név használatára: Gyöngyösi 11.c. Ezt a hosszú nevet a mindennapi írásos gyakorlatban csak ritkán használták. Egy csúnya írású írnok által 1426-ban kiállított újhelyi oklevél szövegezése szerint az ágostonos remeték (*fratres heremitarum ordinis sancti Augustini*) által tett bevallásról készült, tartalmából azonban azonnal kiderül, hogy valójában a pálosok jelentek meg a város előtt. DL 11888. (Bándi 1985. 51/704)
- ¹⁷⁶ Hervay 1984. 168; A vikáriust először az 1393-ban kelt oklevelek említik: *Jacobus et Michael ordinis sancti Pauli primi heremite de claustro beati Egidii de Wyhel in suis ac vicarii et omnium fratruum eiusdem loci personis* – DL 7648. (Bándi 1985. 32/698); *vicarius ecclesie beati Egidii de Vyhel* – DL 7887. (Bándi 1985.33–34/699)
- ¹⁷⁷ Gyöngyösy 30, 63. c.
- ¹⁷⁸ *ad reformationem claustri fratruum heremitarum de Uihely legamus flor. quinquaginta, unum annulum maiorem aureum cum lapide safyl legamus ad digitum Sancti Pauli primi heremite* – Déthsy 1978. 43.
- ¹⁷⁹ Csicseri Zsigmod felvételére: DL 31573. (Csicsery 66) További adatok Csicseri Zsigmondra itt találhatók. Csikós Gergelyre: DL 14317, 16163. (Bándi 1985. 58, 63/ 706,708)
- ¹⁸⁰ Romhányi 2007.
- ¹⁸¹ AO I. 129; DL 2059. (Bándi 1985. 7/691)
- ¹⁸² AO I. 206.
- ¹⁸³ 1367-ban részben vétel, részben adomány útján jutottak egy házhely (*fundus curie*) birtokába. DL 5550. (Bándi 1985. 20/695) 1391-ben két telket is rájuk hagytak DL 7676, 7733. (Bándi 1985. 29–30/ 697)
- ¹⁸⁴ 1375-ben fordult elő először, hogy a saját földjük szomszédságában levő földet, 1401-ben, hogy a saját szőlejük szomszédságában levő szőlőt szereztek meg. DL 6258, 8687. (Bándi 1985. 22, 39/ 695, 700)
- ¹⁸⁵ Joó 1972; Bencze 2000.
- ¹⁸⁶ 1310: *prope Huihel* – AO I. 213; 1412: *claustri beati Egidii abbatis de prope Wyhel* – DL 8786. (Bándi 1985. 41/701); 1434: *in claustri beati Egidii habitantium in Wyhel fundate* – DL 12586. (Bándi 55/705); 1524: *de prope Wyhel* – DL 23906. (Bándi 1985. 92/721) A további adatok: Bándi 1985. és Tóth 2005. passim
- ¹⁸⁷ Mindegyik oklevélnek fennmaradt az eredeti példánya. 1312: DL 1807. (AO I. 263.); 1328: DL 2492. (AO II. 353.); 1358: DL 4710. (Bándi 1985. 17/694). Lajos király oklevelét a pálosok utoljára 1402-ben a budai káptalannal írtatták át. DL 4711. (Bándi 1985. 40/701)
- ¹⁸⁸ AP 547–29.
- ¹⁸⁹ DL 20190. (Bándi 1985. 79/ 715)
- ¹⁹⁰ *a religiosis viris fratribus maioribus minoribus(!) Ragusanensibus in civitatibus P[atak] et Wyhel commorantibus, ex quibus sex fratres, ut dicitur ...in eadem villa Nogmyhal ante populos elemosinas colligentes* – Sztáray I. 164. Az oklevél sérült, néhány helyen olvashatatlan. DL 85247. A „Ragusanensibus” szó rossz olvasat. Tartalmilag is elképzelhetetlen, hogy raguzai szerzetesek éltek volna Patakon és Újhelyen, a korabeli magyar-raguzai kapcsolatok történetébe sem illeszthető be bármiféle magyarországi jelenlétük.
- ¹⁹¹ Kovács 1987. 60, 68, 85; Iványi 1926. 15; Mező 1996. 70.
- ¹⁹² Romhányi 2000; Romhányi 2005. 99.
- ¹⁹³ Déthsy 1998.
- ¹⁹⁴ Istvánffy 233.
- ¹⁹⁵ Pálosfalvi 2009. 259.
- ¹⁹⁶ Szűcs 1981; Szűcs 1983; Barcza 1983; Szabó 1923.
- ¹⁹⁷ Dongó 1903c; AP 76 ½–30. 2-3; mindkettő regesztája: AP 523–138.
- ¹⁹⁸ Déthsy 2008. 25.
- ¹⁹⁹ Memoria rerum 124; Istvánffy 411, 433; UC 40–35.
- ²⁰⁰ Déthsy 2008. 87.skk.
- ²⁰¹ NRA 57–194.
- ²⁰² UC 145–6, 8–16, 108–55, 117–12, 44–77, 38–43.
- ²⁰³ UC 5–48, 6–7, 9–70, 104–33.
- ²⁰⁴ DAP 1164; Benczédi 1953. 48.
- ²⁰⁵ AP 479–109.
- ²⁰⁶ Herzog 1923. 249; Wellmann 1934; Meszlényi 1938–39; Déthsy 2008. 139.skk; Márki 1907. 142.
- ²⁰⁷ Miscellanea 107. 251-257; Arch.Patak. 9–30; UC 2–34, 26–25, 115–82; Dongó 1908a
- ²⁰⁸ Déthsy 2000.
- ²⁰⁹ NRA 752–48.
- ²¹⁰ Szirmay–Kazinczy 210–231; 1617-1742.vk. 42; NRA 751–9; 1617-1742. vk. 42-44.
- ²¹¹ 1619: *a sok hadak miatt megszüntenek volt Paszadi uram bíróságában az törvények* – 1617-1742.vk. 74; 1630: *silent leges propter nimiam grassationem belli* – 1617-1742.vk.155.
- ²¹² Déthsy 2008. 200.
- ²¹³ Dongó 1911d
- ²¹⁴ UC 6–13; 83–109.
- ²¹⁵ 1617-1742 vk. 243; UC 41–22, 41–40, Irreg. 11–13.
- ²¹⁶ MzsO V/2. 69.
- ²¹⁷ DAP 1095.
- ²¹⁸ Schrauf 1893. 29, 101.
- ²¹⁹ NRA 462–19, 462–20, 295–41, 751–21.
- ²²⁰ NRA 752–45; Somogyi 2007. 17.
- ²²¹ UC 41–22.
- ²²² Dongó 1901a
- ²²³ Dongó 1901. b ;Dongó 1902 a 56.; NRA 752–34; Arch.Patak. 22–698.
- ²²⁴ UC 41–3.
- ²²⁵ Dongó1908b 219.
- ²²⁶ 1554: UC 45–36, 1567: UC 40–35; 1570: UC 95–22; 1631: UC 40–39; 1632: Makkai 1954. 207-214; 1648: Makkai 1954. 282-298; 1657: UC 41–3; 1688: UC 36–25; 1693: UC 41–22; 1701: 39–28, 41–25; 1703: UC 36–26; 1774: Dongó 1903b.
- ²²⁷ Détsky 2008. 65.
- ²²⁸ Kemény 1910; Szűcs 1981; Szűcs 1983; Barcza 1983; UC 40–35.
- ²²⁹ NRA 752–50, 295–41, UC 40–35.
- ²³⁰ Zemplén vm. jk. 38.k. 373.
- ²³¹ UC 40–35, 95–22; AET 2 (1887) 549-550.
- ²³² *Nomina prepositorum regularium Premonstratensium et S. Augustini ...de Ujhely canonicorum regularium.* – Decreta synodi 86, 128.
- ²³³ AP 547–3.
- ²³⁴ Dongó 1904e; Zemplén vm.jk. 2.k. 353.
- ²³⁵ Tóth 2001. 2607.sz; Zemplén vm.jk. 2.k. 315, 388, 529, 604, 3.k. 11, 151, 277, 356, 393, 639, 953, 4.k. 513. 5.k. 694; Bessenyei 1890. 177.
- ²³⁶ AP 76 ½–33. 8-9.
- ²³⁷ Szirmay–Kazinczy 210–231.
- ²³⁸ Szirmay–Kazinczy 151–107; AP 476 ½–23–30, 39, 40, 41, 42, 44; DAP 1078–1079. 1081, 1082, 1083.
- ²³⁹ DAP 1080.
- ²⁴⁰ AP 523–1376. 103; Dongó 1910a; Conscr.div. 8.t. 451-456; Dongó 1903f; Ugyanennek az iratnak egy 1621-es dátummal ellátott példánya, ami csak a szántókat és a réteket tartalmazza, a plébánia irattárában is megtalálható. UC 41–3.
- ²⁴¹ Iskolatörténeti adattár I. 2, 30.

²⁴² Iskolatörténeti adttár II. 237, 377, 421, 423.
²⁴³ Dudás 1906; Liskay 1805; Dongó 1901a 220; Fejes 1889. 84. skk.
²⁴⁴ Liskay 1805.
²⁴⁵ DAP 1086; AP 476 ½–50.
²⁴⁶ AP 476 ½–55.
²⁴⁷ AP 523–1376. 83-84; DAP 1086, 1092, 1093, 1094. stb.
²⁴⁸ DAP 1086, 1164, 1165; Déthsy 2002. 257.
²⁴⁹ DAP 1164.
²⁵⁰ DAP 1086, 1090, 1159, 1165.
²⁵¹ AP 477–113. 26-35.
²⁵² AP 547–12.
²⁵³ AP 523–1372. 11.
²⁵⁴ Linzi béke 406.
²⁵⁵ Wurzbach 1883. 47. k. 51; Wellmann 1934. 118; Dongó 1908a; Arch.Patak 20-689.
²⁵⁶ Détsy 2008 325.skk.; Bakács 1935; UC 169–10.
²⁵⁷ DAP 1108, 1167.
²⁵⁸ AP 523–1372. 82-83.
²⁵⁹ SFL Acta praec. 147–18.
²⁶⁰ Fejes 1889. 193; Matolai 1910.
²⁶¹ Dongó 1908b 219, 312.
²⁶² SFL V. 1. 1–88.
²⁶³ UC 191-11.
²⁶⁴ Dongó 1908b 218.
²⁶⁵ Bretzenheim II. B11. 1.
²⁶⁶ SFL V. 1. 1–62; UC 191–11.
²⁶⁷ SFL V. 1. 1–62; 1–88.
²⁶⁸ SFL V. 1. 1–52; 1–54; 1–62.
²⁶⁹ Bretzenheim II.B 11. 183-184.
²⁷⁰ SFL V. 1. 1–88.
²⁷¹ SFL V. 1. 1–150.
²⁷² Arch.Patak. 9–30.
²⁷³ Balassa 1975; UC 191-11, 169-10; Inpopulationalia 67–16, 178–12, 82–6; UC 191–11; 169–11.
²⁷⁴ Bretzenheim II.B 11. 154, 158.
²⁷⁵ Zemplén vm.jk. 38.k. 119; 47.k. 220; AP 547–29, 523–1372. 55.v.
²⁷⁶ Bretzenheim II.B.11. 103-104; Szirmay–Kazinczy 105–659.
²⁷⁷ Fejes 1889. 101, 167.
²⁷⁸ Arch.Patak. 20–691.
²⁷⁹ Zemplén vm.jk. 60.k.412; plébánia irattár 1776.
²⁸⁰ plébánia irattár 1776; Dongó 1912c
²⁸¹ Szirmay–Kazinczy 189–116.
²⁸² Liskay 1805.
²⁸³ Liskay 1805.
²⁸⁴ SFL V. 1. 1–72.
²⁸⁵ Szirmay–Kazinczy 95–35.
²⁸⁶ 1617-1742.vk. passim
²⁸⁷ SFL V. 1. 1–38.
²⁸⁸ SFL V. 1. 1–57.
²⁸⁹ 1796-1816.vk. 242.sz.
²⁹⁰ Bretzenheim II.B 11. 147.
²⁹¹ Fodor 1901.
²⁹² SFL Zemplén vm. adószedőjének iratai, Számadások 1716.12.05, 1721.08.20.
²⁹³ városi gy. 5-9; SFL V. 1. 1–62.
²⁹⁴ városi gy. 5-9.
²⁹⁵ SFL V. 1. 1–112; 1–152.
²⁹⁶ Horváth 1897; UC 40-39; Dongó 1908b 217; Arch.Patak. 14–45, Bretzenheim B1.76;
²⁹⁷ SFL V. 1. 1–142.
²⁹⁸ Andorkó 1904.
²⁹⁹ Ballagi 1895 203.
³⁰⁰ AP 547–29; AP 523–1372. 25r, 67-68; városi gy.3-4, El.Ujh.
³⁰¹ SFL V. 1. 1–72.
³⁰² Dongó 1908f
³⁰³ 1618: az esküvők iamborok, Isten felők es ismeretesek legienek, oroz, ola, cigani, racz ne legien – 1617 - 1742.vk. 48; az mentők jambor, ismeretes magiar, tott legien, de oroz, cigani, racz, olá ne legien – uo. 53.
³⁰⁴ AP 480–334, 480–338.
³⁰⁵ AP 480–350. 35-40, 523–1372. 104v, 122r.
³⁰⁶ Ballagi 1895. 154.
³⁰⁷ Szirmay–Kazinczy 96–104.
³⁰⁸ Arch.Patak. 9–9-10; Szirmay–Kazinczy 105–714.
³⁰⁹ Dongó 1908b 219.
³¹⁰ Szász 1986. 26.
³¹¹ AZT 10 (1904) 334.
³¹² Vadnay 1902.
³¹³ AZT 10 (1904)
³¹⁴ Szász 1986. 91.
³¹⁵ Goldberger 1910.
³¹⁶ SFL V. 1. 1–149.
³¹⁷ 1449: medietatem cuiusdam molendini in fluvio Ronua et in contiguís vicinitatibus ab inferiori penes molendinum heremitarum, a superiori vero secus molendinum Michaelis Egidii habitum – DL 14317.
³¹⁸ fundum curie sue inter fundos videlicet Stephani filii Bench parte superiori, a parte vero inferiori Thome Petres sitam et fundatam – DL 7733.
³¹⁹ Szirmay 6. 2-3.
³²⁰ Dongó 1903f ; in campo superiori ...az alsó mezőn, Patak felül – plébánia irattár 1706.
³²¹ 1820-1826.vk.64.
³²² 1820-1826.vk.66.
³²³ 1820-1826.vk.73.
³²⁴ Acta praec. 114–110.
³²⁵ SFL V. 1. 1–114, 1–123.
³²⁶ UC 41–22; Szirmay–Kazinczy 189–112.
³²⁷ Arch.Patak. 22–698.
³²⁸ 1712: a Felvegesi kut közin K: Kovacs Imre úr D: szinte közre jaro gyalog ösveny Ny: Szabo Janosne pusztá szinhelye szomszedsagaban pusztá szín helyeket pinczejevel együtt – 1617-1742.vk. 289.
³²⁹ Bretzenheim B1. 61-62.
³³⁰ UC 41–22.

³³¹ UC 38–43.
³³² Nagy 1899.
³³³ AP 476– 64. 58–59; UC 41–22.
³³⁴ 1796-1797.vk. 7, 10.
³³⁵ 1820-1826.vk.36.
³³⁶ Tringli 2000. 667.
³³⁷ AP 523–1372. extra pagum Baratszer 13.v, pagum nostrum 18.v. super libertate immunitateque circuli nostri 60.v.
³³⁸ 1617-1742.vk. 260.
³³⁹ 1796-1797.vk. 10.: házbecsü; 1796-1813.vk.1796: 5, 1799: 33, 34, 1800:35, 38, 1805.01.31, 1805.10.05.: különféle büntetőügyek.
³⁴⁰ 1796-1813.vk. 1796: 5.
³⁴¹ SFL V. 1. 1–62.
³⁴² Arch.Patak. 8–144.
³⁴³ Dongó 1908b 312.
³⁴⁴ AP 476–64. 58-59.
³⁴⁵ SFL V. 1. 1–62; AP 547–29, 477–116. 38-39; városi gy. 5-9.
³⁴⁶ Dongó 1904d 123.
³⁴⁷ AP 477–144. 88-91.
³⁴⁸ AP 253–1376.
³⁴⁹ DAP 1095.
³⁵⁰ AP 523–1372. 67-68; DAP 1167.
³⁵¹ Acta praec. 38. 119-125.
³⁵² DAP 1184; AP 523–1372. 55v; AP 523–1372. 67-68.
³⁵³ UC 191–11.
³⁵⁴ El.Ujh.1734.05.02.
³⁵⁵ AP 478–240. 74-75.
³⁵⁶ 1617-1742.vk.314.
³⁵⁷ 1617-1742.vk. 611.
³⁵⁸ 1820-1826.vk.11.
³⁵⁹ UC 41–22.
³⁶⁰ SFL V. 1. 1–62.
³⁶¹ Csintalan 1994; Kováts 2004; Kováts 2005; Kováts 2008.
³⁶² Heuser 2009.
³⁶³ AZT 25 (1927) 33.
³⁶⁴ Ballagi 1895. 208.
³⁶⁵ 1693: Notandum, ezen possessiók reghi puszták, nemis emlekeznek rea, hogy valaki ezekhez vérségét pretendalna. Az pataki dombon mondolás kertnek elpusztulássa után, ezen telkeknek némely részét csűrös kertnek, némely részét peniglen veteményes kertnek fordétották, de a csűr és a veteményes kertekis hasonlóképpen elpusztultak. – UC 41–22.
³⁶⁶ Kováts 2008. 312.
³⁶⁷ 1693: UC 41–22; 1801: S 11. 1486; 1844: köv.t.; 1866: kat.t.
³⁶⁸ 1693: UC 41–22.
³⁶⁹ 1778: UC 176–18; 1779: S 11. 1061.
³⁷⁰ 1799: 1796-1801.vk. 350.
³⁷¹ Arch.Patak 22–698.
³⁷² Tringli 2010. passim
³⁷³ 1804: SFL V. 1. 1–74.
³⁷⁴ UC Irreg 11–13.
³⁷⁵ AP 547 ½–26; UC 41–22.
³⁷⁶ 1261: cum ipso loco et cum edificiis super ispo loco constructis – ÁUO VII.5; 1617: Volt az All vegben egi fel haz heli resze, melliet vött volt ...hattuk az fundust, az mi az epületet neki es az hazhelynek, az fundusnak felet ...az másik reznek a felet minden epulettekkel, aki raita vagion ...az mi ahoz valo pincze vagion ...Az mi megh nevezet fel haz heliseghez valo ret, szanto föld vagion, az is azon szerint menien, mint ez megh nevezet fel haz helisegh. – 1617-1742.vk. 40.
³⁷⁷ sessionem suam ...in preallegata Vyhel fundatam cum terris cultis et incultis ipsam sessionem tangentibus – DL 7676; fundum curie ...cum omnibus earum utilitatibus, pertinentiis videlicet terris cultis et incultis ...sessionem tangentibus – DL 7733.
³⁷⁸ 1638: minden hozza tartozó pertinentiaikkal, úgy mint szanto feöldeivel, kaszalo reteivel – Dongó 1901.a
³⁷⁹ 1617-1742.vk. 165.
³⁸⁰ Minden hozza tartozando javaival, úgy mint szanto feoldeivel, reteivel, kerteivel, mezeivel, hallaszó vizeivel és mindenekel – Dongó 1908e 341.
³⁸¹ 1617-1742.vk. 165.
³⁸² 1614-1742.vk. 245.
³⁸³ 1617-1742.vk. 311.
³⁸⁴ SFL V. 1. 1–59.
³⁸⁵ Középkori telkek fekvésére 1367-ből és 1391-ből vannak említéseink: Bándi 1985.20/695, 29/697, 30/698.
³⁸⁶ 1617-1742.vk. 245.
³⁸⁷ Dongó 1901.a
³⁸⁸ 1617-1742.vk. 183.
³⁸⁹ 1820-1826.vk.18.sz.
³⁹⁰ Dongó 1907b 330.
³⁹¹ Arch.Patak. 8–64.
³⁹² A leírás nem biztos, hogy az egész telket magában foglalta. 1796-1801.vk. 1798.
³⁹³ UC 153–68.
³⁹⁴ Dongó 1901a
³⁹⁵ Dongó 1901c
³⁹⁶ Dongó 1907b 330.
³⁹⁷ UC 172–5.
³⁹⁸ Bretzenheim SU 65.
³⁹⁹ Bretzenheim II.B11. 209-210, 245.
⁴⁰⁰ Bretzenheim SU 194.
⁴⁰¹ 1820-1826.vk.67.
⁴⁰² UC 44–77; 88–28; 108–55.
⁴⁰³ UC 38–43.
⁴⁰⁴ UC 9–70.
⁴⁰⁵ T 62. 1345.
⁴⁰⁶ T 62. 1067.
⁴⁰⁷ Bretzenheim, uradalmi építkezések 132-138.
⁴⁰⁸ Frisnyák 1989; Balassa 2004. 81; Viga 2007; Frisnyák: borpincék szócikk Zempléni hg. lexikon
⁴⁰⁹ UC 40–35.
⁴¹⁰ UC 40–39, 40–40, 41–1.
⁴¹¹ 1786: AP 547 ½–26.

⁴¹² 1617-1742.vk. 165, 293.
⁴¹³ 1820-1826.vk. 20.
⁴¹⁴ 1823: 1820-1826.vk. 47.
⁴¹⁵ 1820-1826.vk.21; Arch.Patak. 22–698.
⁴¹⁶ 1820-1826.vk. 43.
⁴¹⁷ MOL Városi és községi pecséttel ellátott iratok 238-242.
⁴¹⁸ 1693: *a város kúttjának földétis oda foglalta, és a kutat szemettel bétöltette, mely igen káros ...Ez is a város uczeján lévő kutat szokás ellen a házához rekesztette, a szegény embereknek nem kevés injuriajara vagyon, messze kel jarni a vízre. Isten őriz a tüztől. Nem kellenék ennek ugy lenni.* – UC 41–22.
⁴¹⁹ SFL V. 1. 1–112.
⁴²⁰ 1617-1742.vk. 90.
⁴²¹ 1617-1742.vk. 69, 94, 95.
⁴²² 1788-1795.vk. 1793.
⁴²³ 1617-1742.vk.610.
⁴²⁴ El.Ujh.1745.
⁴²⁵ UC 40–39.
⁴²⁶ Arch.Patak.14–46.
⁴²⁷ Dongó 1904a; 1788-95.vk. 1795.
⁴²⁸ 1617-1742 vk. 21; 1796-1813.vk. 1802.06.18, 1804.07.05, 1805.01.31, 1808.01.20.
⁴²⁹ városi gy. 3-4, 5-9; El.Ujh. 1734.04.02.
⁴³⁰ Arch.Patak.8–144.
⁴³¹ SFL V. 1. 1–112.
⁴³² 1810-1817.vk. 1812, 1813; El.Ujh.1738.06.06.
⁴³³ SFL V. 1. vegyes iratok
⁴³⁴ Dongó 1927a.
⁴³⁵ SFL V. 1. 1–174, 1–175.
⁴³⁶ SFL V. 1. 1–152.
⁴³⁷ Fényes 1851. 237; Ballagi 1895. 207.
⁴³⁸ Dongó 1907c
⁴³⁹ 1866. kat.t. borítóláp
⁴⁴⁰ Dobner 1879. 34.
⁴⁴¹ dűlő, föld-dűlő, ödölő szócikkek MOSz
⁴⁴² Dongó 1903f
⁴⁴³ 1866 kat. t.
⁴⁴⁴ AP 547 ½–29; UC 153–68; Dongó 1908b 312.
⁴⁴⁵ plébánia irattár 1621.
⁴⁴⁶ AO I. 213.
⁴⁴⁷ 1355: AO VI. 383. Ennek a földnek a körülhatárolását 1419-ből ismerjük: DL 10872. (Bándi 1985. 47/702.)
⁴⁴⁸ 1428: *terrarum arabilium vulgo orthvan* – DL 12029. (Bándi 1985. 54/705)
⁴⁴⁹ Dongó 1908b 312.
⁴⁵⁰ 1617: *az Bereczkin, melly darab ret vagion az Vínikre jaroban, melliben vagion ket szanto feoldni ret ... más darab rete ugian azon Bereczkin, melliben vagion harom szanto feoldj ret ...volt Babus Balintnak eott szanto feolde* – Dongó 1907b 169; *a Galambosban egy négy szántó földni* – plébánia irattár 1621.
⁴⁵¹ AZT 13 (1907) 220; SFL V. 1. 1–19.
⁴⁵² UC 40–35; Bogdán 1990. 318.
⁴⁵³ UC 9–70.
⁴⁵⁴ UC 95–22; Szirmay–Kazinczy 105–659; Fényes 1851. 237.
⁴⁵⁵ Dongó 1908b 312.
⁴⁵⁶ Dongó 1903. 82; UC 191–11.
⁴⁵⁷ Dongó 1908b 312.
⁴⁵⁸ MOSz előhegy szócikk
⁴⁵⁹ UC 40–35. Ez az urbárium 13 szőlőhegyről beszélt, de csak 11-et sorolt fel.
⁴⁶⁰ Högye István: szőlőhegyek szócikk SU lexikon
⁴⁶¹ UC 40–35.
⁴⁶² Bándi 1985 87/718.
⁴⁶³ NRA 193–31.
⁴⁶⁴ DF 216809. (Tóth 2005 21/171)
⁴⁶⁵ UC 2–34.
⁴⁶⁶ Szidlik fiai 1310-ben egy földvásárláskor mint áldomást ivó tanúk, 1321-ben, az adományozás megerősítésekor, mint elővásárlási joggal rendelkező szomszédok jelentek meg. AO I. 213, DL 2059.
⁴⁶⁷ DL 19715, 20241, 22709, 22710. (Bándi 1985 78/715, 80/715, 89/719, 90/720)
⁴⁶⁸ ZsO I. 857.
⁴⁶⁹ DF 221316.
⁴⁷⁰ DL 17633 (Bándi 71/712); DL 18299. (Bándi 1985 76/714)
⁴⁷¹ DL 67367. (Tóth 2005 20/171)
⁴⁷² DF 216809. (Tóth 2005 21/171)
⁴⁷³ DL 19715 (Bándi 1985 78/715)
⁴⁷⁴ Péter újhelyi plébános a tokaji várnagynak újhelyi szőlejét *in feudum ascripsisset, immo dedit, arendavit.* – DF 224411.
⁴⁷⁵ Így pl. a szomszédos Báriban. DL 12793 (Bándi 1985 56/705)
⁴⁷⁶ 1491: *a spatio ordinis trium vituum* – DL 19715. (Bándi 1985 78/715); 1686: 1617-1742.vk. 207.
⁴⁷⁷ Balassa 1991. 57.skk.
⁴⁷⁸ 1336: *cum suis utilitatibus, videlicet fructibus, terris superioribus et inferioribus ad dictam vineam pertinentibus* – AO III. 265; 1349: *cum suis utilitatibus necnon terris ad eandem pertinentiis* – AO V. 258; 1383: *cum omnibus suis utilitatibus scilicet loco torcularii seu tugurio terris et virgutis(!) cultis et incultis* – DL 8826; 1491: *cum omnibus pertinentiis ac utilitatibus predictam vineam de jure concernentibus, loco videlicet collectorii ac reversione currus* – DL 19715; 1504: *vineam in promonthorio dicti oppidi Wyhel in monte scilicet Zarhegy vocato ...ibidem habet locum proprium collectorium* – DL 67367.
⁴⁷⁹ DF 217307. (Tóth 2005 22/172)
⁴⁸⁰ Tringli 2001. 120.
⁴⁸¹ Bretzenheim SU 63, 64, 277.
⁴⁸² 1617: *var alliai zeoleo ...ahol ez mostani feleségevel újonnan eulttetetett avagi epitetet vala ...az Nema hegien egi darab szeoleocskeie, mellinek nagj ob reszet Molnar Andras epitette vala ...egi szine az Szaar hegi alatt az ut keozot, melliet az masik feleségevel epített vala, pinczetis asattak alatta...Szaar hegien az nagi zeoleo mellet egi kis darab zeoleie ...holtigh mind ez asszonie pinczeievel,*

szennivel es eulttesével ...a kadak, hordok megh egtenek az teuznek altala az Bastia iarasakor az szedeo szinben – Dongó 1907b 172; 1618: *az Boglioskan egi darab szőleie pinczeivel egiütt* – 1617-1742.vk. 55; 1618: *ezen szőlőnek az allian egy szedő szine* – 1617-1742.vk.64; 1620: *az mi az szenet illeti, az is a szerent kett fele mennyen keozteok, mint az zeoleo* – Dongó 1912b 66; 1620: *vagion az Boglioskan egy fel szedeo szin* – Dongó 1912b 69; 1688: *a Kathe nevű promonthoriumon egy reghi el hagyatott pusztult szőlleje alatta egy el romlott szőlő szin hely* – UC 104–33; 1723: *Szárhegy nevű promontoriumon ...magam szedő szinem, borházam s annak fundusa ...Lakatos András szedő szinnye és annak fundusa* – Szirmay 6. 4; 1798: *az Unghvárba kezdett pincze toroknak további ásásátul, azon okon, hogy a tiltó úr maga fundusán kezdendő pinczéjének eleibe vágni szándékozik, eltiltani kéri ...a pincze ásásátul eltiltatott* – 1796-1801.vk.
⁴⁸³ AP 477–116. 38-39; városi gy. 5-9; SFL V. 1. 1–62; Ballagi 1895. 173; UC 191–11; 169–10.
⁴⁸⁴ Bretzenheim SU II. B.11.
⁴⁸⁵ UC 40–39.
⁴⁸⁶ 1772: *molam unam propriam communitas habet, molae dominales reperiuntur in territorio No. 4 aquatiae* – SFL V. 1. 1–148.
⁴⁸⁷ UC 176–18.
⁴⁸⁸ UC 153–68.
⁴⁸⁹ 1391: *cum terris cultis et incultis ipsam sessionem tangentibus* – DL 7676; 1400: *terras arabiles cultas et incultas* – DL 8611.
⁴⁹⁰ Arch.Patak. 9–32; 1760 k.: *terrae arabiles in tres calcaturas divisae* – Arch.Patak. 9–23.
⁴⁹¹ Wellmann 1967. 385; Wellmann 1979. 145.
⁴⁹² Szirmay–Kazinczy 105–659.
⁴⁹³ UC 191–11.
⁴⁹⁴ Dongó 1907b 173.
⁴⁹⁵ Orosz 1984.
⁴⁹⁶ UC 191–11.
⁴⁹⁷ Balassa 1974. 75.
⁴⁹⁸ Makkai 1954. 282-289.
⁴⁹⁹ DF 223502.
⁵⁰⁰ Dongó 1908b 313; Arch.Patak 23.f.; Bretzenheim B1.241.
⁵⁰¹ UC 95–22, 40–39.
⁵⁰² Dongó 1904a 28.
⁵⁰³ Dongó 1911c
⁵⁰⁴ UC 40–39.
⁵⁰⁵ Szirmay–Kazinczy 60–72, 75, 76, 77, 78, 80; Arch.Patak. 8–75.
⁵⁰⁶ SFL V. 1. 1–112.
⁵⁰⁷ 1617: *az vasar vambannis hetfeő nap valami az biro kezehez megien* – Dongó 1903e 326
⁵⁰⁸ Zemplén vm.jk. 63. 760; UC 191–11; SFL V. 1. 1–62; Libri regii 61. 741-743.
⁵⁰⁹ UC 95–22.
⁵¹⁰ 1760: *Privilegium nundinarum quod concernit, quater per annum in hoc oppido nundinae celebrantur, pro pecoribus ante festivas nundinas triduum, pro mercibus vero duabus diebus inclusa. Die festivitatis 1º sunt ante dominicam Palmarum, 2. in festo visitationis B.V. Mariae 3. profesto Aegidii 4. profesto Emerici* – UC 214–14.
⁵¹¹ 1805: *praeter et ultra prae habitas priores quadruplicis ordinis annuales nundinas ...alia adhuc duplicis ordinis nundinae annuales seu fora annualia libera una cum foris pecunariis ...die nona mensis Februarii... vigesima tertia mensis Decembris* – Libri regii 61. 741-743.
⁵¹² UC 40–39.
⁵¹³ Benczédi 1953. 50.
⁵¹⁴ Arch.Patak. 14–15.
⁵¹⁵ Arch.Patak. 8–37.
⁵¹⁶ Arch.Patak. 14–21.
⁵¹⁷ 1617-1742 vk. 1728.07.01.
⁵¹⁸ Dongó 1908b 314.
⁵¹⁹ Arch.Patak. 8–213.
⁵²⁰ UC 40–39; Makkai 1954. 288; UC 41–3.
⁵²¹ 1617-1742 vk.1.
⁵²² UC 40–35; SFL V. 1. 1–62.
⁵²³ 1607-1742 vk.19.
⁵²⁴ Fügedi 1959. 13; Tringli 2010. 1298.
⁵²⁵ 1778: *aestimatio apotheculae pro epocillatione cervisiae deservienti* – UC 176–18; 1791: *myropholiorum seu gasularum, in quibus feminae res minutiones distrahere solent, vulgo patikak nuncupatarum* – SFL V. 1. 1–41; 1791: *apotheca cremati distractori* – UC 191–11.
⁵²⁶ 1657: *Most(in 1689) patika be (!) ninczen, mert el pusztultak.* – UC 41–3.
⁵²⁷ 1617-1742.vk. 293, 382, 458.
⁵²⁸ Bretzenheim SU 254.
⁵²⁹ 1617-1742.vk. 366, 367, 461, 465. Bretzenheim II.B 11 103-104.
⁵³⁰ Szirmay–Kazinczy 95–35; 1796.02.26. 1796-1801.vk; 1817. 1810-1817.vk.
⁵³¹ AP 547 ½–26.
⁵³² UC 41–3.
⁵³³ Arch.Patak. 22.f.698; Bretzenheim II.B 11. 103-104.
⁵³⁴ 1617-1742. vk. 498.
⁵³⁵ 1801: S 11. 1486; 1796- 1816 vk. 237.sz.; 1844: köv.t.; 1.kat.felv.; Bánkuti 1941.17.
⁵³⁶ 1796-1810. vk.17; SFL V. 1. 1–110.
⁵³⁷ UC 41–3; UC 41–11.
⁵³⁸ Dongó 1903b 82.
⁵³⁹ 1567: *una sessio domini terrestris* a tatárok által elpusztított egész telkek között – UC 40–35.
⁵⁴⁰ 1570: *Allodium nullum est, nec fuit unquam, nec potest fieri propter angustiam loci ...Domus magnifici Pereny donata est a cesare Lucae Bornemizza de Unguar* – UC 95–22; 1657: *Maiorságh szanto föld ezen város territoriumjan eo nagsagok szamara ninczen.* – UC 41–3.
⁵⁴¹ UC 41–11.
⁵⁴² Dongó 1908b 312.
⁵⁴³ UC 169–10.

Preface

The historical atlas of Sátoraljaújhely follows the old traditions of European city atlases. The aim has been to reconstruct the town before industrialisation, so as to trace its development as far back as possible, using later sources. The atlas follows developments up to 1866, when the first surviving cadastral map was made, although the author gathered topographical data only up till 1848, and refers to later events only where absolutely necessary. The text is longer than usual, even though the data has been passed through the finest of sieves, leaving only what was essential for topographical identification. It has been further abridged for the English version, but still covers all of the essential points.

The toponyms Sátoraljaújhely and Újhely are used synonymously, as are Sárospatak and Patak. Any difference between the longer and shorter forms is purely stylistic. For the sake of uniformity, the streets names are referred to by the names on the 1866 cadastral map.

The research was financed by the National Scientific Research Fund (OTKA) under grant 046866. The administrative aspects of the OTKA programme were handled by the Institute of History of the Hungarian Academy of Sciences, which also permitted the author to produce the atlas as part of his work in the Institute. The staff of the Sátoraljaújhely Branch of the Borsod-Abaúj-Zemplén County Archive provided the greatest possible assistance for the research. The author would particularly like to thank the head of that office, Tamás Oláh, who drew attention to many sources and did much work to organise the presentation and publication of the atlas. Katalin Szende and Tibor Neumann read the text very thoroughly and drew the author's attention to many problems of style and content. Thanks are due for valuable contributions by József Fehér, Viktor Gál-Mlakár, Róbert Gubala, Ferenc Kádár, Péter Matolcsy, István Ringer and Gábor András Szörényi. The Hungarian National Archive, the National Széchényi Library and the Department of Geodesics and Mining Metrology of Miskolc University also provided assistance for the research.

Historical Topography of Sátoraljaújhely

1. Situation and natural geography

1.1 Situation

Sátoraljaújhely lies at latitude 48°23'39" N and longitude 21°39'22" E, in Borsod-Abaúj-Zemplén County, on the Slovak-Hungarian border. Until 1950, it was in Zemplén County, and from 1748 until the merger in 1950, it was the county seat.

In the old geographical classification, the area around Sátoraljaújhely was called the Eperjes-Tokaj Hills. In the system in use since 1945, the town lies at the border of the Zemplén or Tokaj Hills and the Great Plain. The tent-shaped hills just outside the town, part of the volcanic Eperjes-Tokaj range, are called the Sátor Hills (*sátor* = tent in Hungarian).

The land around the town extends into the hills and into the plain extending from them, the Great Hungarian Plain. The flat area of Újhely lies between the Ronyva stream and the River Bodrog. This plain forms the geographical and pedological unit of Bodrogek. The Bodrog formed the town's eastern border until the late 19th century. Until 1920, and again between 1938 and 1945, the north-eastern border of the town extended into a third geographical area: the Zemplén Island Hills, which include the vine slopes of Bári and Káté Hills (182 m).

The town is distinctively bounded by the River Bodrog and its right tributary, the Ronyva stream, which for centuries formed the natural eastern boundary of the town proper, its "inner area" (*belterület*). The Ronyva, approaching the town from the north north-west, flowed into the Bodrog right at the boundary of the town, at Végardó.

The course of the Ronyva was partially changed, no later than the 13th century. There are records from the early 14th century of Újhely mills beside the Bodrog, but the mills were actually built earlier. Channels, or rather systems of channels, were constructed as mill races. The raceway for the town mill (the Augustinian Mill in the Middle Ages) was named Malomárok ("mill trench"). It started south of the new bridge and returned to the Ronyva approximately at the line of Palotás utca. The channel ran parallel with the Ronyva on its western side, so that the southern border of the built-up area was not the Ronyva itself, but mill race. Sources mentioning the Ronyva are often actually referring to the municipal (or "Augustinian") mill race.

River regulation works started in the 19th century and radically changed the hydrography in the vicinity of the town. The course of the Bodrog between Zemplén (now Zemplín, SK) and Tokaj was twice as long as it is today. River regulation was completed in the 1880s. Since then, the Bodrog's original course is preserved as the boundary of the town on the far side of the river, and some oxbow lakes. River regulation did not

change the town's boundaries. The land between the new channel and the oxbow lakes, a total of 1282 m², is still part of Sátoraljaújhely.

In the second half of the 19th century, regulation works extended to the Ronyva. These had already partially taken effect before cartographers produced the earliest maps – such as the 1866 cadastral map – which show the town boundaries. Later maps show the work continuing section by section. An almost-straight canal was dug south from the "Priest's Mill" near what is now Széphalom. The rerouting of the Ronyva into this channel was completed not long before the First World War. From then on, the main channel of the Ronyva lay to the east of the old Ronyva, but the old channel remained. This meant that there were three parallel Ronyva channels running from east to west in the town: the mill race and the old and new Ronyva. The maps are inconsistent in their naming of the two Ronyva channels. The Treaty of Trianon made the new channel into the national boundary, so that the bridge across it became the Czechoslovak-Hungarian border crossing point.

A new round of river regulation started in the 1970s. After several centuries of service, the mill race, redundant since the closure of the water mills, was filled in. The old Fehér stream was altered so that it joins the river at a different point, and since then, the name Fehér applies to both it and the old Ronyva channel.

There were woods in three places within the town: 1. the hills to the west of the built-up area, 2. Ronyvagaz and 3. the Long Woods beside the Ronyva. All three were broadleaved woods, mainly hornbeam and oak, with some beech. The Long Woods lie on the flood plain and still form part of the outer areas of several villages, but in the Middle Ages, they stretched from Sátoraljaújhely to Szegilong.

There are also three places with marshy and periodically inundated areas: 1. the area called Ronyvagaz to the north of the built-up area and west of the Ronyva, 2. scattered points of the built-up area in the north east, south of the Baks Mill and between Csonkás dűlő and Fűzkút dűlő (dűlő = outlying field), 3. on the Ronyva flood plain to the south and south-east of the built-up area. Until recent times, these areas were only partially cultivated. The Ronyva and Bodrog flood plains are contiguous, and formed a more complete unit until the river regulation of the 19th century.

Most arable land around the town lies between the Ronyva and the Bodrog. The natural environment has always imposed this constraint: it was on the same area, beyond the Ronyva, that most of the ploughed fields lay even in the 14th century. The best land lay to the north of the road to Borsi and along this road. Further south, the land is less fertile and was mostly pasture. To the south of the town proper, smaller ploughed fields towards Sárospatak were already under cultivation by the early

14th century. In 1869, land under tillage made up 18.6% of the total area of the town – 1950 out of 10,500 cadastral *holds* (1 hold = 0.57 hectares).

In historical-ethnographic terms, the town belongs to the Hegyalja region, or in recent terminology, Tokaj-Hegyalja. It is only since the Early Modern Age that Hegyalja is known to have been considered an area, and it was probably then that the concept arose. The reputation of the land as a wine-growing region, however, goes back much further. Sátoraljaújhely lies on the northern edge of this region, and did not belong to Hegyalja at first. Patak and Újhely were only classed in this ethnographic area in the 18th century. The Hegyalja wine region goes beyond the vine slopes of the Sátor Hills to include some vine slopes in the Zemplén Hills, and so those near the town, Káté and Bári, were also included.

1.2 Roads

Sátoraljaújhely lies at the intersection of three main routes. The Sárospatak road approaches the town via the villages of Hegyalja. This was the way south to the Great Plain. The road passed through Pest, Hatvan, Muhi, Szerencs and Sárospatak to Ungvár (Uzhgorod, UA), and from there to the eastern border. It linked the town with the village of Zemplén, from which the old county took its name, and with the villages of Királyhelmece (Kráľovský Chlmec, SK) Bodrog. Branching from this Sárospatak road after the Ronyva Bridge was the next road, which led north towards Tóketerebes (Trebišov, SK). Other roads branched from it to the north and north-east parts of Zemplén County and on, via the passes of the Eastern Beskids, to the national border with Galicia. It was also on this second road, at the point where it crossed the boundary of Sátoraljaújhely, that the gallows was erected, serving as a reminder of the lord's right of capital judgement. In the 18th and 19th centuries, it became the post road, the most important transport route. The third route, unlike the first two, did not turn east in the town, but went straight through from south to north, forming the town's main road. It led from Zemplén to Abaúj County. It ran through the Bózsza valley, through the villages of Hegyköz, then Telkibánya and Gönc into the Hernád valley, and finally to Kassa (Košice SK). In the Early Modern Age, all three of these routes became main highways.

There was also a major local road – the direct route to Borsi – that had a strong influence on how the streets of the town developed. The highway towards Zemplén and Királyhelmece did not originally pass through the neighbouring village of Borsi, but followed a route directly south west from Újhely. This was always referred to simply as Borsi út. For a short stretch, it also coincided with the road to Berecki, but then turned east to Borsi after crossing the Ronyva. Minor roads branched from these to the neighbouring villages.

1.3 Boundaries and land area

From the 13th century until 1785, the town occupied an area of 74.51 km². Then, 514 cadastral *holds* (2.96 km²) of Sátoraljaújhely of as-yet uninhabited land were divided off in two unconnected parcels to establish a new village for German settlers. The village retained the name of what had been an outlying field: Hosszúláz. This village later merged with the neighbouring Széphalom. Thereafter, the area of the town, until 1919 (officially until 1920) and again between 1938 and 1945, was 7155 ha (71.55 km²), and from 1919 until the 1980s, 5574 ha (55.74 km²). That was when three neighbouring villages, Rudabányácska, Széphalom and Károlyfalva were administratively annexed to Újhely.

The border imposed by the 1920 Treaty of Trianon divided the town between Hungary and Czechoslovakia. The areas to the east of the new course of the Ronyva were assigned to Czechoslovakia. The districts on that side included the railway junction, the railway factory, a large part of the town's arable land, and some vine slopes. It was position of the railway which caused the town's division, because the eastern part of the Czechoslovakian Republic, Subcarpathia, was linked to Slovakia by only one railway line, and that passed through the Sátoraljaújhely junction. The area became part of Hungary again under the First Vienna Decision of 1938, but was restored to Czechoslovakia in 1945. The town on the other side of the Ronyva is now in the Republic of Slovakia, and has the official name of Slovenské Nové Mesto, or Szlovákújhely in Hungarian.

1.4 The natural geography of the built-up area

Until the end of the 18th century, the built-up area of the town lay between the Sátor Hills and the Ronyva stream, an area some 1500 m long and 800 m across at its widest part. The town's core was the north-south oriented main street which started at the northern junction with Kertaljai utca and ended in the south where it again met Kertaljai utca, which curved round from the west. At its southern end (the tobacco factory), the main street lies at 114 m above sea level, and slopes gradually up to its highest point of 118.5 m at the parish church. From here, it descends steadily to the north, reaching the height of 108 m at Hartai Mill. The area slopes more steeply in the west-east direction, almost steadily downhill towards the east. The fire tower on Hecske tér (square), formerly on the boundary of the built-up area, lies at an altitude of 129 m, and the bank

of the Ronyva 102 m above sea level. There was an altitude difference of more than 30 m between the highest- and lowest-lying buildings in the old town. This height difference has grown considerably as the town has extended up the hill.

The town's natural boundaries made expansion of the built-up area very difficult: the limits were set by the steep slope of the hill to the west, and the flood-prone Ronyva to the east. Expansion was even more difficult to the north and south. Both sides were bounded by wetlands and land susceptible to flooding. Until the late 18th century, the existing land was sufficient: when new space was needed, the land was used more intensively by opening new streets and denser building on the existing ones. The town began to spread beyond the Ronyva in the early 19th century, a process which accelerated in the second half of the century. A whole district grew up within a few decades. After 1919, the Hungarian-Czechoslovak national boundary prevented any further expansion to the east. It was somewhat later that the town began to spread towards the hills. The key development was the building over of what had been a very large marketplace, Hecske tér. In the 20th century, the town's main thrust of expansion has been into the hills.

Three rivers and channels running west to east, all tributaries of the Ronyva, put a barrier on town growth. There was a channel on the south side of Palotás utca, and it was usually filled with water, although it is not possible to tell from the maps where it was supplied from. The most significant of the three was the Zsolyomka, which was a natural stream. The least significant was the Kalosa, a channel to the north, through which water only ran after heavy rain, and was not even accompanied by a street.

2. The history of Sátoraljaújhely from its foundation to 1526

2.1 Sources of topographical information

The earliest surviving map of the inhabited part of the town dates from the late 18th century. It is the product of the first military survey, taken between 1782 and 1785. That was also when the first sketch maps of districts and single plots were made. The 1866 cadastral map is the first to show the whole inhabited area of the town. There must have been many other maps, now lost.

Documents bearing topographical information survive only from the Early Modern Age. The pre-1526 sources do not record a single street name. Among the most important of the early modern sources are landowners' *urbaria* and other tax registers. These listed, street by street, all of the plots subject to tax. The town's first *urbarium*, dating from 1554, contains the first record of street names. The *urbaria* contain only the streets controlled by the landed estate. Papsor was sometimes left out. Up till 1848, Barátszer, having a separate landowner, was registered only once with the rest of the town. The *urbaria* were usually drawn up by questioning the town fathers, as attested to by the text in several cases. Each new *urbarium* was usually produced by adapting a previous one rather than by conducting an independent census.

The information marked on maps is not always reliable. The problem is usually not with the drawing but the labels, particularly the street names.

2.2 Old traces of settlement

Traces of a prehistoric settlement have been found beside the new course of the Ronyva on the areas of Ronyvaköz and Alsócorpás dűlő. The inhabitants of the clay huts left obsidian tools and fragments of pottery decorated with black geometric figures. Bronze Age remains have been found south of the town, in Bibérc Farm.¹

2.3 The charter of 1261

The first written mention of a settlement on the site of today's Sátoraljaújhely is in a charter granted by Prince Stephen, eldest son of King Béla IV, in 1261 to the *hospites* of "Sátorelő".² The town was a royal estate, and only the king could grant privileges to the *hospites* settled here. But Béla IV, according to the custom of the Árpáds, had granted "ducal lands" to Prince Stephen. Having been pronounced ruler of Transylvania for the second time in 1260, Stephen called himself Prince of Transylvania in the deed of foundation. Stephen's principality, however, extended beyond Transylvania, into several counties in north-east Hungary.

The 1261 charter is one of the earliest documents granting privileges to a town in Hungary. Its provisions were: 1. the inhabitants of the town shall pay *denari* corresponding to two *pondera* of silver on every holding (*mansio*) to the king on St Stephen's Day (20 August) as land rent (*terragium*), 2. the *ispán* of County Patak may not pass judgement on its inhabitants; the judge (*villicus*) they elect shall be competent in minor matters, and the king in larger, 3. they may make free use of the Bodrog, 4. when the King visits, he is to be given hospitality, 5. the goods and chattels of a *hospes* who dies without heirs may not be seized by the

ispán of Patak, but were at the disposal of the *hospites*, 6. they may hold a tax-free market on Mondays, 7. freemen may settle there freely without forfeiting any goods or chattels, 8. they may recall their judge once a year and elect another in his place, 9. they may elect a priest for themselves, 10. they shall pay tithes as do the Sárospatak *hospites*, 11. they have the same privileges in every other respect as the Patak *hospites*, 12. they do not have to pay tolls in the following seven (!) counties: Zemplén, Újvár, Sáros, Ung, Borsava and Szabolcs, 13. if, in case of danger, they take refuge in the royal castle on Sátorhegy hill, they will be subject to the authority of the castellan, who may sit in judgement above them under royal authority, together with priests, and if the castellan does not proceed properly, the priest may on the king's behalf prohibit the castellan from proceeding, and the Dominicans and Franciscans will bear witness, 14. if the judge does not serve justice in a minor matter – theft, knavery, shedding blood or murder – the judge shall be summonsed before the castellan, who will judge him under the authority conferred by the king, 15. the *hospites* may use the plots granted by the king together with the buildings erected on them at will, and may freely sell, donate or use them for pious causes, 16. if anyone does not build on a plot granted to him within one year, the king will authorise the castellan to seize the land and grant it to somebody who can build on it, 17. in case of need, they must jointly carry water to the castle cistern, and if they do not do so, the castellan may fine them, 18. a person sent to the king as an emissary shall not be impeded by the men of the castle, but may go freely to the king and freely return home.

The Újhely charter has two parts: up to the paragraph on exemption from tolls, its provisions correspond to those usual in town charters, but what follow concern problems peculiar to Újhely. One part of the charter is missing: a few words making up a separate provision before paragraph 11 have broken off.

2.4 Market town, castle and domain until 1526

Until the first quarter of the 14th century, Sátoraljaújhely lay in Patak County. The county (*comitatus*) of Patak took its name from the county seat of Patak (now Sárospatak) near Újhely. Patak was abolished as a county around 1323 and became a simple royal domain, but was eventually assigned to a private landowner in a charter of 1392. From then until 1848, without interruption, the town formed part of the Patak domain. The lords of the domain were also the lords of the town.

Sátoraljaújhely owes its foundation to the rebuilding of the kingdom after the Mongol Invasion. Settlers were regularly invited into both royal and other estates, and granted privileges. This process started in the Patak domain even before the Mongol Invasion. Olaszi was settled in 1201 by “*olaszok*” (=Italians), actually Walloons, who were granted privileges by King Emeric. Walloons were also settled in Patak.

There are no written sources on the town's history from before 1261. In the Hungarian Gesta of the early 13th century, written by the chronicler “Anonymus”, the story of the Hungarian Conquest twice mentions Sátor Hill, or perhaps the Sátor Hills (*Saturholm*), but does not mention a settlement there. Neither have any archaeological traces yet been found that might indicate that the town or any part of it was inhabited during the early Árpadian Era. The Újhely charter concerns a town where the land had been parcelled up, but building was not complete.

Sátoraljaújhely's foundation was intimately bound up with the county seat of Patak. In the first part of the charter, Prince Stephen set Patak as a model for Újhely, and later required monks from Patak to bear witness in any disputes between the castellan and the people of Újhely. Újhely's market day, Monday, was also chosen to suit Patak. Újhely Parish was an offshoot of Patak Parish, and Patak priests held some authority over Újhely priests right up to the Reformation. The monks who settled in Újhely, however, were Augustinians, because there were already Dominicans and Franciscans in Patak.

The Újhely *hospites* were not among the wave of south Germans being invited into Hungary at the time of the charter, nor among the Walloons who predominated later. The first record of a Sátoraljaújhely resident's name dates from 1307. Most of the names from the first half of the 14th century are Latin forms of Christian names which betray nothing about the person's ethnic affinity, but were customary names in Hungary at the time. They do not tell us whether the people were Walloons or Germans. They could also have been Hungarians or Slavs (Slovaks or Poles). Most later surnames sound Hungarian, and so it is likely that most settlers of Újhely were Hungarian right from its foundation. As well as the names which may be presumed Hungarian, there are two from the first half of the 14th century which may be Slavic in origin: one is Szidlik and the other Iván Tót. The scattered records of names overall suggest that the vast majority of Sátoraljaújhely's inhabitants were Hungarian in the late Middle Ages. A charter of 1475 lists several men of Újhely, and all have Hungarian names.

Sátoraljaújhely's foundation immediately followed the building of Patak Castle. This stood southwest of the new town, on Sátor Hill, known thenceforward as Várhegy or “Castle Hill”. The castle's position on the outskirts of Sátoraljaújhely commanded the road to Patak. Most sources refer to it as Patak Castle, and only a minority as Újhely Castle. The double name has a simple explanation: Patak was used because it was the castle

of Patak County (later the Patak domain), and Újhely because it lay on the outskirts of the town. Újhely Castle was a place of refuge, but Sárospatak remained the seat of the domain, and the lords preferred to stay in their mansions (*curia*) in the town rather than in the castle.

After both the castle and the town had been standing for some time, Sátoraljaújhely was granted four smaller villages with their own fields around them: Táj, Borsi, Kovácsi and Obizliget. Their fields were not absorbed into Újhely's boundaries, and for several centuries remained separate units beside the town, within the Patak domain.

The king first granted the land of Patak County, including Újhely, as the domain of a private landowner in the 1310s, but retrieved it 1319, re-establishing the county for a few years. Charles I granted title to the land again in 1327, but when the owner died in 1334 it again reverted to the king. As a royal domain, it was often a queen's estate, meaning that the queens had the right to use it for their own purposes. This first happened in the time of Prince Stephen, and became common in the 14th century.

In 1392, King Sigismund made an exchange with one of his barons, Miklós Perényi, who thus acquired title to Patak and its appurtenances. From that time on, the domain remained in private hands until 1848, except for one or two brief periods of crown possession and the thirty-year “chamber period” of 1777 to 1807. Whenever the domain reverted to the crown, it was granted to a private landowner again as quickly as possible. When Miklós Perényi's hereditary line died out in 1428, the king granted Patak to the Pálóci family. The last male member of this line died in the Battle of Mohács.

Before 1526, no part of Sátoraljaújhely was held by any secular landowner other than the lords of the Patak domain. There were certainly other nobles living there, but they were not the owners of their home town. Each of the three ecclesiastical institutions which owned land held title under different terms. In the Middle Ages, neither the parish nor its priest counted as landowners. The priests' benefice and estate lay on the estate of the landlord, who was obliged to protect them by virtue of his rights as patron of the benefice. A parish estate was legally distinct from a tenant peasant (*iobagio*) estate, but was not an independent holding. The Williamite-Augustinian friary was in a similar position. It lay within the town, and its tenant peasants were inhabitants of the town. By contrast, the Paulines St Giles' Monastery lay outside the territory of the town and held title to the land known in the modern age as Barátság.

Three medieval Latin terms were used for Sátoraljaújhely: *villa*, *civitas* and *oppidum*. It was a *villa* from foundation up to the first third of the 14th century, after which the word no longer appears in charters. From the mid-14th century until the start of the next, the word *civitas* was written beside the name of the town, on both documents of the town council and external charters. The town's denotation changed immediately after it became private property. From then on, external charters almost without exception called it an *oppidum*, but the town's self-denotation changed only much later: local Újhely documents went on calling the town a *civitas* until the first third of the 15th century, after which they also changed over to *oppidum*. In the case of Sátoraljaújhely, the words *villa*, *civitas* and *oppidum* all meant “town”, but in the late Middle Ages, *oppidum* had come to mean the legal category of *mezőváros*, “market town”. This Hungarian word applied to towns not surrounded by walls, i.e. where the fields started directly beside the built-up area (*mező*=field).

The first surviving document originating from the town itself dates from 1349, and the town's own seal is also first mentioned in that year. Documents in some matters previously issued by the priest of Patak were later written by the priest of Újhely. The town was represented by the judge (*iudex*), two jurors (*iurati*) and 12 “elders” (*seniores*). The government of the town was reorganised several times during the Middle Ages. The chief judge (*iudex primarius*) was first mentioned as the head of the town government in 1504. Affairs between inhabitants of the town were recorded in documents issued in the name of the town.

Újhely's municipal seal is unusual among Hungarian municipal seals. Its main motif is the letter V, the initial letter of the town with its medieval spelling. Above that is a vine branch with three flowers. The legend on the first seal is •SIGILLVM•D•VIHEL+, an abbreviation of *sigillum de Vihel*, or “seal of Újhely”. Later seals preserved these two motifs for centuries. A change came in the modern age, when several seals were used at the same time. The flowering vine branch above the letter V gave way to a round-petalled flower between the stalks of the V rather than above it.

A toll station in the town was first mentioned in the deed of grant to the Perényis in 1390. It was no doubt the toll gate at the bridge over the Ronyva, where travellers had long paid to cross the river.

The terms used to describe the inhabitants of the town as a whole also changed: initially they were *hospites* (settlers) and then *cives* (burghers). Only one clerk (with a Polish name) used the word *oppidanus* – common in Polish Latin – for an Újhely inhabitant. This literally meant a burgher of a market town. These expressions, denoting social position, did not represent the entire community, but only the better-off: members of the town council and burghers leaving property to the Pauline monastery. In 1514 Crusaders who pillaged the two monasteries, destroying their documents and occupying their lands, were probably joined by some inhabitants of the town.

2.5 Churches and monasteries before the Reformation

Before the Reformation, religious life in Sátoraljaújhely revolved around St Emeric's Parish Church, St Giles' Pauline Monastery and St Stephen's Augustinian Friary.³ There was no nunnety in Újhely, which did not mark it out as unusual; the rarity of female monasteries was a feature of the Hungarian church.

The Újhely Parish Church, which probably dated from the foundation of the town, was not a fully independent institution. Since Újhely parish had broken off from Patak parish, the Patak priests retained some authority over the Újhely priests right up to the Reformation. A very important provision was that the Patak priest received three quarters of the Újhely tithes, and the Újhely priest only one quarter. The Patak parish had several special ancient rights. Geographically, it lay on the territory of the Bishopric of Eger, but it was an *exempt* parish, legally belonging to the Archbishop of Esztergom, who granted its privileges. Priests of such churches collected the tithes themselves and did not share them with the bishop. The *exempt* right was inherited by Újhely parish and retained up to the Reformation, but its priest had to share his tithe revenues with the Patak priests. After 1392, secular landlords held the grant of benefice for Újhely churches.

The parish church stood on the market place in the centre of the town. Its chancel probably faced east, unlike that of today's parish church, which stands approximately on the same site. The prebends attached to the altars of the church, some of which were probably chapels, maintained its clerics. There was certainly more than one priest serving in Újhely in 1411. Mentions of the known medieval altars of the parish consist of (with the year they were mentioned): Sophia (1468), Holy Trinity (1468), Angels (1506), All Saints (1526), Body of Christ (1527). The priest's house was near the church, where priest's residence still stands today. In 1479 there were several curates/ assistants serving beside the priest in Újhely, and in 1477, there is the first mention of a schoolmaster.

The town council employed "caretakers" (*vitricus*) to deal with the affairs of the parish. They are first mentioned in 1509, when there were three of them, and they handled the finances of building the church.

There were two monastic communities on Újhelys' territory, established around the same time as the town by the Pauline and Williamite (later Augustinian) hermit orders.

The Williamites had become Augustinian friars by 1256, but retained the identity of their own community and their own name for several decades. Both the Williamites and the later Augustinians were hermits only in name, and actually belonged among the mendicant orders.

The Williamite Monastery was almost certainly royal foundation. The patron saint of the house, St Stephen, was mentioned first in 1325. Their church was also known by the name of another saint, the Virgin Mary. This title may have also applied from the beginning, or been added later. In 1358 it was referred to solely as the Monastery of the Virgin Mary, and the double title was mentioned first in 1468. The house was pillaged by the Crusaders in 1514, and suffered that customary feature of peasant uprisings, the destruction of some of its charters.

By the late medieval period, the Augustinians held title to a whole street, or at least a substantial stretch of it. The Augustinians' tenant peasants had a separate judge, as recorded in 1499. The location of the monastery has been determined only from a register taken in the second half of the 1650s. It lay on the town side of the hills, and in the 17th century a manor house was built on the site.

The oldest church in the town was probably St Giles' Monastery Church. Its origins have been traced back to 1312, in the reign of Béla IV. This was the basis for a later tradition in the order that Béla IV was its founder. The first mention of the hermits of St Giles' Monastery dates from 1281. A 1307 document makes the first mention of its patron saint, St Giles, and also of its provost. The hermits had been living here for several decades before they were admitted into the Pauline Order in the 1320s-

The church was reconstructed some time before 1434, and re-consecrated in the name of two patron saints. St Giles was joined by the Immaculate Virgin Mary. The church was first mentioned under this double title in 1434, in the same document which records its reconstruction. The Virgin Mary was also placed on the altar of the new church. Thereafter, the town's two monastic houses each had two patron saints. Although the Virgin Mary was also one of the patrons of the Augustinians' church, was the Pauline church which was known as Church of the Blessed Virgin in medieval times. The church and the house were rebuilt around 1469 and again in 1515. In 1515, the Patak priest relinquished the monastery's wine and grain tithes due to him until the end of his life. The 1515 rebuilding may have been connected with the pillaging by the Crusaders, of which the Pauline monastery was also a victim. In 1471 it was one of the ten most prominent Pauline houses in the kingdom, those which were granted the right to issue indulgences. In his history of the Pauline Order, Gergely Gyöngyösi several times mentions the Újhely monastery. It held one of St Paul's hand reliquaries. Two medieval chapels of the church are known of. Gyöngyösi wrote of St Giles' Chapel, and a 1515 document mentions a chapel dedicated to the reverence of the eleven thousand virgins.

The Újhely Pauline church and monastery – now the Piarist Church and Monastery – are among the most intact surviving Pauline monasteries. St Giles lay outside the medieval, and even the modern boundaries of the

town. This is clearly expressed by pre-Reformation sources which usually refer to it as a "monastery near Újhely". In the modern age right to issue indulgences by the Barátság district, its oldest internal estate, which was probably already inhabited in the Middle Ages, although the word Barátság is not found in medieval sources. The land belonging to the Paulines started to assume this name after they returned to Újhely around 1640. This land was completely hived off from the Patak domain and even from the authority of Sátoraljaújhely. It stood as an autonomous village until the Pauline Order was dissolved in 1786.

St Giles' monastery held title to lands under various headings. It held rights as landlord over the ancient properties bestowed by the royal charter – the monastery and its environs. Fields and vineyards it acquired subsequently, however, were subject to seigneurial dues as their previous holders were, so that the lords of the estate paid "hill tax" or "wine ninth" on their extensive vineyards. These seigneurial dues identified which land had been granted from kings and which acquired from peasants, until 1494, when two female members of the Pálóci family donated their wine and grain ninths in return for saying mass for salvation of their souls three times a week.

3. The history of the town between 1526 and 1711

3.1 Changes in the domain after 1526

In the period of confusion following the Battle of Mohács, Péter Perényi, *ispán* of Temes, took possession of the estate citing a claim on the female line, and the family held on to it until it died out in 1567. Újhely castle was destroyed, and the Perényis abandoned it and built a wall around Sárospatak instead. There, they built a new residence for themselves, what is now Sárospatak castle. The prefect or steward who was appointed by the landlord, and lived in Patak, was in charge of the domain. The family previously had estates in the southern counties, and when they moved to the domain they brought with them large numbers of Slavonian and Hungarian nobles and peasants. The nobles mostly settled in Patak and Újhely, and in return for their services were granted exemption from paying seigneurial dues on their houses and fields. The Reformation took hold in the domain during the 1540s.⁴

Sultan Suleyman launched a campaign against Hungary in 1566. He had an ally in John Sigismund, Prince of Transylvania, whose task was to hold down the strength of the royal forces in the eastern part of the country while the main Ottoman army fought in Transdanubia. In addition to John Sigismund, there was an incursion by a Tartar contingent from Crimea. The Tartar forces probably entered the Patak domain via the Bózsza valley and wreaked terrible destruction. Sátoraljaújhely probably suffered greater damage than in any war since its foundation. The Tartars burned down 86% of the town's houses, and took many of its inhabitants as slaves.⁵ The Patak domain reverted to the king in 1567 and was taken under control of the royal chamber.

Royal dominion lasted until 1573. Then, Maximilian mortgaged the domain to the widow of István Dobó of Ruszka and their son Ferenc. Ferenc Dobó gained title to the estate, forming the basis of title until 1711. The estates later passed from the Dobós to their relatives, the Zeleméri and Lorántfi families. A daughter of the latter family, Zsuzsanna Lorántfi, married György Rákóczi, later Prince of Transylvania, in 1616. By this marriage, the Rákóczi family became lords of the domain.⁶ Through his wife, György Rákóczi I became lord of Patak Castle, and held possession of the domain, jointly with Zsuzsanna Lorántfi, until the end of his life. In 1630, György Rákóczi became Prince of Transylvania, the first of several Rákóczis to hold this title. The Rákóczis ruled Transylvania as independent princes, but their Patak estate was part of royal Hungary. They owned this by the grace of the king, even when they happened to be at war with the Habsburg monarch.

In 1661, the Rákóczi family converted to Catholicism, and from then on the lords of the domain and patrons of the church benefices were all Catholic. Ferenc Rákóczi I's two children, Julianna and Ferenc II, shared their inheritance in 1693. Ferenc Rákóczi II became sole lord of the Patak domain. In 1701, he organised a plot against the King and was arrested. Upon his arrest, Rákóczi's possessions, including his Patak domain, were seized by the royal chamber. Patak Castle had become superfluous, and was demolished in 1702. Having escaped to Poland, Ferenc Rákóczi II returned to the country in 1703 and started a war against Leopold I. The *kuruc* army under his command took control of the domain, and Ferenc once more became its lord. The royal forces took Patak Castle on 10 November 1710, and in the following days also forced the surrender of Sátoraljaújhely.⁷ With that, the Rákóczis finally lost their association with the Patak domain.⁸

3.2 The town following the Battle of Mohács

Sátoraljaújhely went through considerable changes when the Patak domain was reorganised in the 1620s and 1630s. A new manor house was built in the neighbouring village of Borsi, served by some of the Patak estates, mostly the *allodia*, under direct control of the landlord. This created a subsidiary domain within Patak. A street in Újhely, Alvégi (later

Pataki) utca, became an appurtenance of the Borsi mansion along with the *allodia*, and was known from then on as Borsiszer. The inhabitants of Borsiszer paid their taxes to the Borsi steward. When the Rákóczi divided the domain, Borsi was allotted to Julianna, and so detached from Újhely. Although this separation lasted only a few decades, it took its effect: in a deed of grant to the Trautsohn family, the market town of Újhely and the estate (*possessio*) of Borsiszer were treated as separate towns, but in fact the street was reunited with the town. Thereafter, Borsiszer's separate status was merely a memory preserved in the name of the street.⁹

Újhely once more became the seat of a lord in the 17th century, if only for a few years. Zsuzsanna Lorántfi built a manor house there in 1654, probably on the former site of the Augustinian monastery.¹⁰ The manor house flourished for only a few years. The later lords of the Patak domain did not even make temporary use of it, and it decayed as a half-empty barn at the edge of the town. There was a brewery and distillery within its walls, and wine was stored in its cellar.

That was when the Ronyva bridge was moved to the north. A street, Új híd utca, was built up to this bridge. There is no source which definitely records the bridge being relocated. The road up the bridge was a great improvement over Óhíd ("Old Bridge") utca: it was wider, and not so steep. It took another hundred and fifty years, however, to become a real street. Its route was aligned with the Zsólyomka stream. The Zsólyomka still ran in an open channel in front of the houses on the south of the street in the 19th century, and the gate of each plot was reached by a bridge, as in Palotás utca.

Although the Ottomans never controlled or even entered Sátoraljaújhely, it did not come through the wars of the 16th and 17th century unscathed. After the ravages of the Crimean Tartars in 1566, the king exempted the town from annual *lucrum camerae* tax and war tax for six years.¹¹ The attacks by the Kuruc army in the 1670s and the seizure of the Thököly domain cast many of the town's inhabitants into poverty. The *urbarium* of 1688 hardly found a single household capable of paying taxes. The estate buildings fell into decay.

In 1705, Ferenc Rákóczi II kept a 24-strong garrison in Újhely. Although the presence of these soldiers proved unnecessary, and they were probably dismissed or deployed elsewhere before the end of the Rákóczi War of Independence, their stay is recorded in the name of Palotás (formerly Borsi) utca, after the prince's household battalion (*palota*=palace).¹²

The terms denoting the social status of Sátoraljaújhely inhabitants in the Early Modern Age were the same as in the late medieval period: in Latin, the burghers referred to themselves as *civis*, but to their overlords they were merely peasants. A change from the past was the widespread use of the Latin word *oppidanus*.

When Újhely was owned by the Perényi family, several retainers serving the baronial family were granted tax-free plots there, and these people gradually came to be regarded as nobles. The proportion of urban nobles increased further under the Rákóczi. In 1648, 26 privileged (*exempta*) and noble houses were registered. The nobles had a very diverse set of holdings. The Hartai family had the largest holding of the nobles who moved into the town. It was a little domain within the domain, created by merging four plots. Several noble families moved there and built houses on it.¹³ The nobles' holdings had previously belonged to burghers – otherwise known as peasants. The nobles who settled in Sátoraljaújhely in the 17th century did not become independent landowners. They received a deed of grant from the landlords, usually conferring two privileges: exemption from all kinds of tributes to the landlord, and return of their plot and house only in return for a pre-agreed sum. Sometimes the right of redemption was also restricted.¹⁴

Most of the inhabitants, however, continued to be burghers. The services they owed to the landlord changed somewhat in the 16th century. The ancient obligations of the socage system hardly changed, but the burghers were burdened by two new seigneurial dues: from the mid-16th century, the landlord's right to sell wine and to collect a duty on it, and from the mid-17th century a fee paid on the sale of meat. The biggest change was in the labour service to be rendered to the domain, the *robot*. The people of Újhely had hardly been required to labour for their lords in the medieval period. Péter Perényi was the first to order anyone with sufficient cattle to plough two *holds* on the lord's land.

There were two changes between 1631 and 1648, under György Rákóczi I. One was the introduction, or at least widespread adoption, of a system whereby artisans served *robot* not by agricultural labour but by craft products. Then burghers started to pay *taxa* instead of providing labour (*robot*). They were known as *taxalistas*. Both ordinary burghers and nobles could be *taxalistas*.¹⁵

3.3 Churches and monasteries during the Reformation and the Catholic restoration

Reformation doctrines spread to Sátoraljaújhely in the 1530s, and the spontaneous breakdown of Catholic institutions started almost immediately.¹⁶

Complete reform of the town – and the whole domain – came by order of the lord, Gábor Perényi, in the 1540s. There was certainly a Protestant priest in the town in 1548. The Perényis were Lutherans, and so the Újhely church was also Lutheran until 1567, but afterwards, in all probability without any formal action, the inhabitants of the town and

the surroundings took up Calvinist doctrines. The Dobós and their heirs, belonged to the Calvinist Church, as did the Rákóczi, and most of the town's inhabitants followed them until the 1670s. The Reformation put its stamp on the spirit of the town. There was hardly any change to the parish. The minister remained in possession of the former priest's house, lands and vineyards. The landlord collected the whole tithe and paid the minister a fixed stipend in money, wine, grain and pigs.¹⁷ The Újhely Calvinist church inherited the mother-church rights of the former parish, having dominion over two subsidiary churches, in Borsi and Bányácska (Rudabányácska). The two subsidiary churches probably followed the medieval arrangements.

The altar benefices (*rectoratus altaris*) were secularised on the grounds of landlord's rights. In 1554, Gábor Perényi started to grant the vineyards and houses of the altar benefices to his retainers. The Augustinian friary was dissolved, or dissolved itself, and by 1567 it lay empty. The Tartars burned down its buildings, and the lord's domain absorbed the street belonging to the friary and took possession of its fields and mills.

It was the landlord's interests which prevailed in the reformation of the parish and the Augustinian friary, on the grounds that both lay within his estates. The history of the Pauline monastery took a completely different direction. It survived the early decades of the Reformation, largely due to differences arising from the law of title. Although the Pauline monastery's estate was surrounded by an enormous domain owned by Protestant landlords, it had rights which could not be easily interfered with. It was no doubt a spontaneous process that caused religious life there to decay. Nonetheless, the Újhely monastery was one of the few which was not completely abandoned in the 16th century. A few monks were still living there in 1563. There were Újhely vicars in the 1570s and 1580s who continued to represent the affairs of abandoned monasteries in Újhely and elsewhere.¹⁸ The last monks left the monastery some time towards the end of the century, after which the remote Pauline generals regularly mortgaged the monastery's revenues and entrusted their defence to the local nobility.¹⁹

The Catholic restoration came to Sátoraljaújhely in 1661. The domain did not pay the revenues they had hitherto given to the Calvinist Church, and the church changed hands several times between the Calvinist and Catholic Churches.

The Pauline monks re-appeared in Újhely around 1640, and started their activity by rebuilding the monastery. The monks who refounded it were Croats, from the Pauline order's still-intact Slavonian monasteries. The order started its new life on the same estates – inside and outside the town – it had held in medieval times. The first terse description of the surroundings of the monastery originates from the time between the Bocskai Uprising and the return of the Paulines. There was also a little street beside the monastery in the 1610s which had belonged to the Paulines, probably identifiable as the later Nagy barátság utca.²⁰

By the end of the 17th century, the population were divided among three religions: the Roman and Greek Catholic, and Calvinist faiths. The Greek Catholics were Ruthenians who moved into the town during the 17th century.

4. The town between 1711 and 1867

4.1 The Patak domain after 1711

From 1701 onwards, the royal court deemed the Patak domain to have reverted to the crown. In 1709, King Joseph I granted, under mortgage, the Patak and Regéc domains together with some villages formerly of the Tokaj domain, to Count Johann Leopold Donat Trautsohn. Joint possession of the two domains had started with György Rákóczi I. The castle of Regéc and its estates lay in the Eperjes-Tokaj Hills in Abaúj County. The Prince of Transylvania seized the castle and its lands from Palatine Miklós Eszterházy in 1644 during the war he launched against Ferdinand III. In the Peace of Linz which brought the war to a close in 1645, György Rákóczi I and Zsuzsanna Lorántfi and their male descendants were granted the lands by the king in perpetuity.²¹ The two domains were united during the Trautsohn period and remained in joint ownership until 1848. Since Regéc castle had been destroyed, both estates were governed from Sárospatak.

The Trautsohn period ended when the male line died out in 1775.²² The domain then became a crown estate governed by the Royal Chamber. In 1807, Count Karl August Bretzenheim was granted the Patak and Regéc possessions.

The two former estates were still treated separately within the Sárospatak-Regéc domain. A few years before the Bretzenheim family gained title to the double estate, the Sárospatak domain was actually split in two *Distrikts*: Sárospatak and Sátoraljaújhely. The Sátoraljaújhely *Distrikt* included its market town of Csernahó (Černochoh, SK) and the villages of Kistoronya and Hosszúláz.²³ The Bretzenheim family remained in control of the domain, and of Sátoraljaújhely, until 1848.

4.2 The town after 1711

A fire raged through Barátság in May 1730. The row of houses on the east of what was to become Nagy barátság utca burned down together

with most of the Paulines' outbuildings. The fire also spread to the districts adjacent to Barátság. ²⁴ Then in August 1740, the plague reached Újhely and took 893 lives by October. The Pauline monastery was sealed off to defend it from the plague. The Chapel of the Holy Trinity was rebuilt after the plague passed. ²⁵ In 1765, a fire engulfed the church and spread destructively through the town. ²⁶ An earthquake shook the town in the early morning of 15 October 1834. There was damage of various degrees to the houses, but none collapsed, and no lives were lost. ²⁷

After the vicissitudes of the late 17th and early 18th centuries, life in the town had consolidated by the mid-18th century. Writing in 1759, officials of the domain recorded that the population of Újhely had started to swell in the years immediately previously. ²⁸

As with many places throughout the country, the area received a wave of settlers in the 18th century. Two new villages populated with German peasants were founded in the Patak domain, Józseffalva (Josefsdorf, Újpatak, Neupatak) and Hosszúláz. The two villages came into being in the same way. Both were founded in 1785. Józseffalva was established on the land carved out of the outskirts of Sárospatak, and Hosszúláz was similarly placed relative to Sátoraljaújhely. Both were tiny, single-street villages: Józseffalva in time became a street in Sárospatak, and Hosszúláz, a quarter of an hour's ride from Sátoraljaújhely at the time, was the last village along the road out of Zemplén County. Hosszúláz later merged with Bánácska (Széphalom), and returned to the town in 1981 when Széphalom was officially united with Sátoraljaújhely. Before these settlers came, Hosszúláz was used as meadow by the people of Újhely and arable land by people of Rudabánácska. In Újhely sources, Hosszúláz was mentioned almost exclusively as meadow land. ²⁹ The seal of Hosszúláz bears the date 1793, probably when the village was established, several years after being settled. ³⁰

Barátság existed as a village separate from the town until the dissolution of the Pauline Order. The two landlords – the Patak domain and the Pauline monastery – were frequently in dispute, as were the two neighbouring municipalities of Újhely and Barátság. The Paulines raised many legal actions against the Patak estate, which tried to interfere in the affairs of Barátság. ³¹ After the Pauline Order was dissolved on 20 March 1786, its former estates were managed by the "National Religious Fund".

The parish's titles to its land were re-interpreted in the 18th century. From that time, the priest's rights over his land were equivalent to those of the lord over the domain. The parish holdings in the town – together with the northern row of houses on Papsor – became an independent estate. In 1744, the priest organised Papsor as a village. A village register was kept, recording affairs relating to the houses on Papsor and the vineyards owned by the parish in Hecske. The priest called together the populace twice a year, at Christmas and St George's Day, and placed an official, the *decurio*, at the head of the village. That was probably when Papsor's seal was engraved. The seal represented St Emeric, the church's patron saint, with the legend SIGILLVM PLAT[EAE PAPSOR], or "seal of Papsor Street". ³² From then until Barátság's independence was abolished, there were four municipalities in Sátoraljaújhely: the town, Barátság, Papsor and the community of *taxa* nobles in the town. The three councils were not of equal rank, and their strength depended on the legal position of their landowners. Although Papsor belonged to the parish priest, the parish lay within the town, and its sole landlord was patron of the parish benefice. Neither did Papsor become an independent village after 1744, only a district with minor rights of self government, little more than a street. This limited right of government probably lasted until 1848.

As the position of the churches consolidated after 1711, the town accommodated more than one denomination. Most of its inhabitants were Roman Catholic, but there were also many Greek Catholics and Calvinist Church members. All three denominations had their own churches in the early 18th century. Communion for the few Lutheran families was occasionally celebrated in the Calvinist Church. ³³ The number of Jews in Sátoraljaújhely grew rapidly during the 18th century.

The old parish church burned down in 1765, and then again in 1768, marking the end of the medieval Újhely church. Only the main walls, the arch of the chancel and the main altar remained. Mass was held in one of the taverns for a while. ³⁴ The estate started building a new church in 1771, but progress was very slow. Construction continued throughout the "chamber period", part of church-building by both the Roman and Greek Catholics all over the domain.

From the 1710s until 1789, the Calvinist Church and its school lay on the north side of Papsor, or directly adjacent to it. The Calvinist congregation rented land from nobles for this purpose. The Tolerance Decree permitted the Calvinist Church to build a new church in 1789. A school and minister's residence were built on the same plot, and the old plots were retained. ³⁵

The town infirmary in the 18th century was still in its old place, Pataki utca, probably unchanged since the Middle Ages, but in the meantime the Paulines built a hospital in Újhíd utca. Both infirmaries operated in the 18th century, but the old town infirmary was abandoned and falling into ruin by the end of the century. The two institutions were merged in 1803. When the town infirmary was closed, the income from its land went to build a new hospital on the site of the old Pauline infirmary, on land held by the Religious Fund. ³⁶ The hospital was maintained by the Catholics. After the Tolerance Decree, the Calvinist Church set up another hospital at one end of Pataki utca.

4.3 Municipal government in the modern age

Records of the town's officials survive almost continuously from the 17th century onwards. At the head of the municipal government was the chief judge (*iudex primarius*), who took his decisions jointly with the town council. The council had a variable number of members, and its proper size can only be estimated. There were usually 17 councillors (*senators*) elected from the 1610s to the early 1630s. By the late 17th century, there were only 12, and later 10 members. In the early 18th century 7 or 8 councillors sufficed, but the body swelled to 10 or 11 by the mid 18th century. The other arm of the town government was the clerk (*notarius*). ³⁷ The town also had a market judge who kept order in the market and supervised the accuracy of measures. There were also some persons who bore summonses. The 17th century *urbaria* several times mention the town "lieutenant", who arranged the billeting of soldiers and transport for the military (*forspont*). The body of municipal officials steadily grew in number. In 1790, elections were held for the posts of chief judge, town clerk, tax collector (*exactor*), keeper of the municipal assets, and tribune or lieutenant.

The nobles of the town were also subject to municipal authority in the 18th century, but arranged some of their affairs separately. The nobles of Sátoraljaújhely elected a prescribed number of councillors. Their leader was the "noble lieutenant". In 1762, the nobles of Újhely elected their "captain" in the presence of the county's "judge of nobles" (*iudex nobilium*). In 1842, this person was referred to as "chief lieutenant", not the same as the town's lieutenant. ³⁸

It was in the second half of the 18th century at the latest that the affairs of the town started to be run from a town hall. This first stood in Cigány utca, then in Palotás utca, Kertaljai utca, and finally, in 1824, a lease was taken on the building at the corner of Óhíd utca and what was to become Városház utca (Town Hall Street). This remained the seat of municipal affairs for several decades. The town was officially declared a *rendezett tanácsú város*, a "town with a regulated council" in 1837, but this was only confirmation of long-established practice, and the term had already been in use. ³⁹ In the administrative system created after 1867, however, Sátoraljaújhely was not regarded as a "town" at all, but a *nagyközség* or "greater village", and in the early decades of the dual monarchy there were no official towns in the whole Zemplén County. The town attempted to acquire *rendezett tanácsú város* status in 1880, but since this would have increased its tax burden, the plan was dropped. ⁴⁰ The seals representing the ancient seals were joined in 1846 by a new seal with a view of the town.

After the Paulines returned, Barátság had a completely separate administration from Újhely, like that of a proper village. Barátság had its own judge by 1652, and produced its first *urbarium* in 1653. From 1702, it paid taxes to the state on a separate basis from the people of Újhely. In 1721, the Provost of Barátság issued a decree governing the administration of the district, and this remained in effect with minor amendments until 1786. This only laid down rules for existing offices rather than creating any new rights, but was regarded by contemporaries as a turning point in the district's history. The decree put Barátság – which it called simply a "holding" (*fundus*) – under a lieutenant and 12 councillors, elected each year. Another elected officer was the clerk, who could also be a councillor, two sergeants and three "commanders of ten". The sergeant's main duty was to oversee the night guard, the commanders of ten were responsible for fire prevention. Both were required to apprehend the drunk and disorderly at night and put them in prison. They also inspected chimneys to prevent fires. In 1739, two gravediggers were also elected, but were not listed among the district office-bearers. The elected persons could only take up their posts when the Provost had approved them. The government of Barátság was a much smaller affair than that of the town. Barátság's seal was probably engraved in 1721. This borrowed some motifs from the seal of the Pauline monastery, representing a scene from the legend of St Paul the Hermit: a crow flying between two palm branches and holding bread in its beak, with the legend :SIGIL:PRIVIL:LOCI:BARATS:. The legend stood for *sigillum privilegiati loci Baratszer*, or "Seal of the privileged district of Barátság". ⁴¹

4.4 Ethnic groups

The bulk of Sátoraljaújhely's population was Hungarian until the 17th century, and from that time onwards Hungarian was the sole language of the municipal authorities and of the street names. The *dűlős*, the fields around the town, all had names of Hungarian origin except for one called Esztáva, and another known from the 17th century as Vinyik. Most of the persons registered in the 16th and 17th century censuses were Hungarians, although some Slavic family names appear in the 17th century, and several people with the surname Tót (=Slovak).

The Ruthenes built a church in the late 17th century, and we do not know how many lived in the town before then. The location of the "Russian church" was chosen to be near where the Ruthenes lived. From then until the end of the period, most inhabitants with Slavic names lived in Felvég. Ruthenian and Slovak immigrants, however, mostly settled in Barátság.

Most Slavic language speakers adopted Hungarian in the second half of the 19th century. Only the Greek Catholic faith indicated the origins of

the Ruthene population. In 1890, Sátoraljaújhely was considered as an almost completely Hungarian town. The town marked the northern extent of the Hungarian-speaking area of Zemplén County, after which the villages were mainly Slovak-speaking.⁴²

Some families referred to as “Greek” settled in Újhely and Patak in the late 17th century, most involved in trade. Like most Greeks in Hungary, most of them were ethnic Serbian Ottoman subjects. Eight of them were living in Újhely in 1775.⁴³

Gypsy families first appear in censuses from the second half of the 17th century. All of their houses were somewhere between the market and the Ronyva, probably along the riverbank. One Gypsy household was registered in the town in 1712 and 16 in 1771. A few of them were musicians, and many more were smiths.⁴⁴

Jews appeared in Sátoraljaújhely after 1711. Like the vast majority of Jews in eastern Hungary, they had migrated from Poland. There were 6 families in Sátoraljaújhely in 1736. The domain’s *pálinka* (schnapps) distillery and brewery had a Jewish tenant in 1759.⁴⁵ Their hospital and school started up in the 1780s. The first synagogue was built in 1790.⁴⁶ Jews were generally prohibited from owning property in Hungary. Nonetheless, one Jew bought a house in Palotás utca in Újhely in 1762.⁴⁷ Permission to buy property was granted to Jews in Zemplén County – particularly Hegyalja – in the late 18th century, and they started buying and selling property in Sátoraljaújhely in 1784.⁴⁸ By the 19th century, Judaism was the fourth-largest religious denomination, after the Roman and Greek Catholic, and Calvinist faiths, a proportion which grew steadily during the century. There were three Jewish congregations in Sátoraljaújhely in 1886: statusquo, Orthodox and Autonomous Orthodox, set up by the Hasids. The Jews were deported in 1944, and most died in concentration camps: 4960 Jewish residents were enumerated in the 1940 census; 360 remained in 1949.⁴⁹

In the late 18th and early 19th centuries, most Jews lived in the streets to the east of the market. There was no ghetto in Újhely, however, and Jews lived in nearly every district of the town, including Papsor. There were very few Jews in Kis új utca and Nagy új utca. Barátság still had very few Jewish residents in 1814, probably because they had not settled there under the Paulines, but a considerable number were living there in 1845.

5. The built-up area

5.1 Historical districts

“Districts”, denoted by the Hungarian word *városrész*, comprise a) parts of the town which had landowners other than the town’s owner, had separate names and were traditionally regarded as separate spatial units – such as the medieval Augustinian Street, Barátság, Borsiszer and Papsor, and b) other parts traditionally regarded as units but consisting of more than one street. The sources themselves did not use the word *városrész*, but used several different words which denote the same thing. Both types of district actually consisted of one or two principal streets, some alleys opening from them, and a few sidestreets. Barátság was originally one of these. It became a three-street district by the 18th century. The old Hungarian word *szér* denoted land owned by a different landlord. The Hartai *curia* in Óhíd utca was one of the major independent mansions in the 17th century. Only one source called this a *szér*. The rest of the town was not entirely made up of districts in category b). Only the outer parts had their own names: Felvég, Alvég, Kertalja. The central area, the market, the two streets running down to the Ronyva and the alleys that grew up around them, did not have a separate name and were not regarded as “districts”.

5.1.1 Districts with separate landowners

The Augustinian street

In the late medieval period, the Augustinian friary owned a street (*vicus aut platea*). It was probably where the church and monastery stood. The location probably coincides with the stretch of Felsőzsólyomka utca from Hecske to the Zsólyomka stream.

Barátság

How the Paulines referred to their land before the Reformation is not known, but they called it Barátság after their return in the 17th century. The Paulines also owned the land in medieval times. The friary no doubt had some peasants or servants who lived on the friary estate. The first street of the area was probably what later became Nagy barátság utca. The area around the monastery was inhabited in the 1640s, and was called Barátság from the 1650s onwards. The land was at this time variously referred to as a street, a district (*vicus*) or a zone (*circulus*).

The only definite information on the district dates from after the return of the Paulines. Five phenomena indicate Barátság’s separate existence: a) it did not belong to the landowner of Sátoraljaújhely, b) it was administered separately from the town, c) its inhabitants had a different social position than those of the town, d) its physical structure developed differently from the town’s, e) its inhabitants regarded themselves as a separate community.

The inhabitants, unlike some Újhely burghers, who were landholding tenant peasants (*iobagio*), were servants (*serviens*), and the nobles who

moved there later also settled on plots of tenant status. The people of Barátság had no rights to the use of the town’s forests, and had to pay market tolls at the Újhely market as other outsiders did.⁵⁰ There were other persistent aspects of separate status, such as in the allocation of pasture, but Barátság and Sátoraljaújhely were unified in their guilds: tailors in both the town and Barátság joined the Újhely Tailors’ Guild in 1718.⁵¹ The same was probably true for other craftsmen. There was no separate Barátság guild.

Barátság had a separate layout, which developed independently of the street layout in the rest of the town. It was centred on the monastery and church, and a square took shape on their northern side. The first street in Barátság, perhaps already in place in medieval times, was what later became Nagy barátság utca. Like the main street of the town, it runs north-south, and connected with the town streets only via narrow alleyways.

Although no boundary posts separated Barátság from the town, they were closed to each other: hedges at the bottom of Barátság plots sealed them off from the town plots and streets, and no opening could be made through them.⁵² There were two gates on the alleys leading out of the district into the town. The little gate probably stood at the junction of Verem utca and Nagybarátság utca, and the large one at the Holy Trinity Chapel.⁵³ The district market lay outside Barátság in Újhíd utca.

Borsiszer

The southernmost stretch of the north-south main street was Alvégi or Pataki utca. Borsi Castle was granted possession of it in the second half of the 17th century and retained it until the end of the century. In 1688, the residents of the street were servants who worked those Újhely vineyards, which were also owned by Borsi.

Papsor

This was originally an alley running westwards from the market, starting at the parish church. Its southern row of houses were built on the priest’s land. The same street was called both Papszer and Papsor, but the latter proved more durable, and there are records of it going back to the second half of the 17th century. Both sides of the street were built up by the mid-17th century, and one of the chaplain’s houses had its holding on the northern side. Between 1744 and 1848, it was a separate estate with some degree of self-government. The Papsor’s municipal authority extended to both sides of Papsor and to both chaplains houses. Residents of Papsor had to pay for use of the town’s forests in the 18th century.⁵⁴

5.1.2 Districts distinguished by location

Alvég

A district comprising the southern stretch of the north-south main street and the alleys and some streets running off it to the west. The name, meaning “lower end [of the town]” is recorded in 1639.

Felvég

A district comprising the northern stretch of the north-south main street and the alleys and streets running off it. It was also occasionally referred to as Felszeg.

Kertalja

A district comprising the street formed by building on the gardens of the north-south main street and the alleys and streets running off it.

5.2. Street names

For much of this era, street names seem to have emerged spontaneously. They were named and changed by custom. The names referred to directions (Pataki), distinctive buildings (Malom=mill), ownership (Papsor=priest’s street), occupations (Tímár=tanner) or situation (Alvég).⁵⁵

The modern procedure of names being given to streets by higher authority only appeared right at the end of the era.⁵⁶ Streets named in the modern manner, whether new or by replacement of an old name, are nearly always called after famous people. Cerkó utca, leading to Széphalom, was renamed Kazinczy utca in 1859, on the centenary of the birth of Ferenc Kazinczy, the reformer of the Hungarian language, and shortly afterwards the market was renamed Széchenyi tér. In 1870 there were still only three streets in the town named after persons, the third being Teleki utca, but by the 1920s most of the street names followed this principle.⁵⁷

5.3 House plots, houses, cellars

The smallest unit within the town proper was the holding. Town plots divided into “inner” and “outer” plots. The inner plot consisted of buildings and the enclosed land around them – the yard and the garden. Attached to this was an external plot of prescribed size, consisting of meadows and arable fields.⁵⁸ The external parts of the plot were known as the appurtenances (*pertinentiae*) of the inner plot.⁵⁹ The medieval designation of a holding’s location consisted of no more than the names of its two neighbours, but in the modern era the street name was also given.⁶⁰

A wooden house was erected in Pataki utca in 1638.⁶¹ In 1629, the priest’s house had for a long time been roofed with shingles, and the smoke was led out through a chimney.⁶² The Újhely burgher’s house of which a description survives from 1618 was probably typical. The walls of the building were made of *patics*, a kind of wattle and daub.

Most of the wine made on the slopes above the town were stored in town cellars. Initially, most of these cellars were built in the garden rather than under the house, of a form referred to ethnographers as *lyukpince*.⁶³ Later, cellars were also dug under the houses.

Water was plentiful throughout most of the town, and so wells are seldom mentioned in the sources. Modern-era sources do not mention wells within plots at all, from which we may infer that people drew water from public wells.⁶⁴ What were called “municipal wells” were located on the streets in the 17th century.⁶⁵ An order was made for the digging of street wells for fire-extinguishing purposes in 1827.⁶⁶

5.4 Public sights

Public spaces were also venues for pageantry and the exercise of authority, and where the symbols of these were put on display. Corporal punishments and executions were public affairs in the Early Modern Age. In 1620, the executioner mutilated a person sentenced to death with hot pliers in front of every forge, tied him to a horse’s tail, dragged him through the town, and finally quartered him.⁶⁷ The pillory stood on the market place. In 1620, persons sentenced to suffer this punishment were put there on a Sunday so that as many people as possible could see them.

Between 1745 and 1786, the Barátszer lieutenants swore their oaths in the Pauline church. They went in procession, the lieutenant preceded by the two sergeants, followed by the councillors and the clerk, then the commanders of ten, and finally the public.⁶⁸

5.5 Law and order

Night guards hired by the town kept order after dark. The first of these watchmen is recorded in 1650. By 1795, there were four of them, joined by a daytime guard – an invalided soldier living in a house at the eastern end of the bridge – with duties resembling those of the modern policeman.⁶⁹ The night guards warned drunken revellers to cease their din, and put them in prison if necessary. Outsiders had to produce travel documents. The hours were called from nine in the evening until three in the morning between 29 September and 24 April, and from ten at night until two in the morning at other times.⁷⁰

In the 18th century, anybody in Barátszer who went out after nine pm, or eight pm in winter, had to carry a lamp. That was when the taverns closed, and everybody had to go home if they could. It was not permitted to smoke in Barátszer’s streets, yards or stables because of the risk of fire. People could smoke freely in the fields and the forest, or in their houses.⁷¹ In 1764, the authorities of Patak domain ordered the inhabitants of both the town and Barátszer not to spread refuse or straw on the streets, not to mine any stone without the domain’s permission, to have their chimneys inspected by the judge once a month, and to keep a barrel of fire water at every house.⁷²

In the 18th and 19th centuries, the town and Barátszer were divided into “tens”, each with its own commander. The tens were merged after the town merged with Barátszer. The tens were essentially fire-fighting units, and the commanders of ten were responsible for putting out fires there.⁷³

5.6 Townscape

The streets were dirt tracks until the early 19th century. Paving started on some sections of the north-south main street and continued into its sidestreets in the 1830s. The work was done by prisoners from the county jail. Stone was brought from the local quarry.⁷⁴ Only five buildings in the town had an upper storey in the early decades of the 19th century: the county house, the salt house, the post house and, later, the lord’s mansion and Piarist monastery in Kazinczy utca.⁷⁵ In 1854, 925 single- and 16 two-storey buildings stood in the town, with a total of 2407 rooms. 950 houses were counted in 1869.⁷⁶ Municipal lighting and street lamps first appeared in 1841. For reasons of economy, the lights were not lit on clear moonlit nights.⁷⁷ Contemporary descriptions give the impression of a somewhat disorderly townscape in the mid-and late-19th century.⁷⁸

6 The outskirts

6.1 Fields and meadows

The names attached to local places grew out of traditional spatial perception, in a hierarchical system. In the early 17th century, the town’s arable land was divided into large areas known as *mezős* (fields), sometimes called *nyomás* (*calcatúra*). At that time, the three fields were called the lower, upper and “under Bari Hill”; they are mentioned in the 18th century as upper, lower and eastern. The fields were not of equal size.⁷⁹ The fields divided into *dűlős* (*diverticulum*, *tractus*), consisting of

different numbers of arable *földe*s (fields). The hierarchy of arable lands was therefore, from top to bottom: *mező* – *dűlő* – *föld*. Set against the three-way hierarchy of arable lands, there were only two hierarchical categories for meadows (*rét*). The meadows were not assigned to *mezős*, and people had parts of various sizes within each meadow. The names of the meadows were more durable than those of the arable *dűlős*.⁸⁰

6.2 Wine hills

Vineyards were grouped into “wine hills” (*promontoria*), each with a separate name. Up to the 18th century, these were geographically separate and their names corresponded to the names of the hills themselves.

The *urbarium* of 1567 was the first to register all of the wine hills around the town.⁸¹ There were thirteen of them. In the order given in that first *urbarium*, they were : Káté, Bári-hegy, Magas-hegy, Szár-hegy, Boglyoska, Váralja, Sátor-hegy, Köves-hegy, Fekete-hegy, Esztáva, Vörösharaszt, Bányi-hegy and Néma-hegy. This seems to have been an official designation and did not change until the second half of the 18th century. The hills were usually listed in geographical order, from north to south. It started with two hills outside the Sátor Hills, and then took the eastern, southern, and south-western sides of this range. The strictly standardised form of this list shows that these for a long time have been looked on as wine hills, back to the Middle Ages.

The *promontoria* were last listed in this way in 1760. The number of “wine hills” increased in 1772. The new listing did not mean that new land was put under vines, but that the official nomenclature adopted the everyday names. Parts of each hill were distinguished by the prefixes *kis-nagy*, *alsó*, *felső* (lesser, greater, lower, upper), reflecting long-standing distinctions, and were now regarded as separate “hills”. The process continued in subsequent decades, so that more and more subdivisions were called wine hills and referred to by name.⁸²

These constituted the top level of a triple hierarchy in the designation of vine-growing land, a system similar to that of arable and meadow land, but more consistent. Wine hills were divided into named sections, each containing several vineyards. Tompakő, for example, was a section of Magas-hegy. Some individual vineyards also had their own names. In the second half of the 18th century, the names of the largest divisions, wine hills, were no longer used, leaving a two-level system of wine-hill sections and vineyards.

Buildings were probably erected on Újhely vineyards as early as the 14th century. There were two kinds of building: the shed or “picking shed” (*szén*, *szedő szén*) and the cellar. The sheds developed from the places where the grapes were gathered and pressed. In 1383, there was a hut-like place for pressing grapes on a vineyard on Bányi-hegy owned by a burgher. A cellar was often dug under the shed. There seem to have been more sheds than cellars, many people continuing to store their wine in the town, or selling it as must. An interesting intermediate solution between storage in the town and on the vineyard was a group of cellars built close together at the foot of the wine hills, just outside the inhabited area of the town. There were a row of such cellars in Ungvár, on the northern outskirts of Sátoraljaújhely, at the foot of Magas-hegy.

6.3 Mills

There were five medieval mills to grind flour within the town, all water mills by the Ronyva. Both common law and technical constraints prevented any more mills from operating there. The mills were called after their owners. Under their modern-era names, they were, from north to south: the pap (priest’s), Baksi, Hartai, Pauline and municipal mills. Each mill was nearly always owned by more than one person, and the owners changed frequently.⁸³

7. Economy

7.1 Industry

The shoemakers were probably the most numerous artisans in 17th century Újhely. There were 12 members of the shoemakers’ guild in 1650.⁸⁴ The leather craftsmen lived beside the Ronyva, where there were streets called Varga (shoemaker) utca and Tímár (tanner) utca. After the new bridge was built, the road leading up to it – later Újhíd utca – was the busiest place in town, and may have had several forges. The first guilds probably formed in the 17th century.

7.2 Markets and fairs

The 1261 charter granted Újhely the right to hold a market every Monday, and Monday continued to be market day up to 1771,⁸⁵ when a county decree permitted the town to hold two markets a week, on Tuesdays and Fridays.⁸⁶ The weekly markets were held at the market-place.

There are no medieval records about annual fairs. They were first mentioned in the 1570 *urbarium*.⁸⁷ It is quite certain, however, that the town also had annual fairs in the Middle Ages. They were linked to Palm

Sunday, the Feast of the Visitation, St Giles’ and St Emeric’s Days. In line with the custom elsewhere, the fairs did not actually start on these feast days. The Palm Sunday fair started a week before Easter, and the St Giles’ and St Emeric’s Day fairs on the preceding days – 31 August and 4 November. Only the Feast of the Visitation fair started on the calendar day (2 July).⁸⁸ Another two annual fairs were granted in 1805 – on 9 February and 23 December. If a fair fell on a Sunday or a holiday, it had to be held on the next day.⁸⁹ The annual fairs lasted several days, and were held in Hecske.

Notes

¹ Visegrádi 1907, 1912; AÉ 19 (1899) 382.
² Tringli 2011b
³ Tringli 2011a
⁴ Szűcs 1981; Szűcs 1983; Barcza 1983; Szabó 1923.
⁵ Memoria rerum 124; Istvánffy 411, 433; UC 40 – 35.
⁶ Déthsy 2008. 87. ff.
⁷ AP 479 – 109.
⁸ Herzog 1923. 249; Wellmann 1934; Meszlényi 1938–39; Déthsy 2008. 139. ff; Márki 1907. 142.
⁹ Miscellanea 107 – 251 – 257; Arch.Patak. 9 – 30; UC 2 – 34, 26 – 25, 115 – 82; Dongó 1908a
¹⁰ Déthsy 2000.
¹¹ NRA 752 – 48.
¹² MzsO V/2. 69.
¹³ UC 41 – 22.
¹⁴ Dongó 1901. b Dongó 1902. a 56.; NRA 752 – 34; Arch.Patak. 22.f.698.
¹⁵ 1554: UC 45 – 36, 1567: UC 40 – 35; 1570: UC 95 – 22; 1631: UC 40 – 39; 1632: Makkai 1954. 207–214; 1648: Makkai 1954. 282–298; 1657: UC 41 – 3; 1688: UC 36 – 25; 1693: UC 41 – 22; 1701: 39 – 28, 41 – 25; 1703: UC 36 – 26; 1774: Dongó 1903b.
¹⁶ Détshy 2008.65.
¹⁷ Kemény 1910; Szűcs 1981; Szűcs 1983; Barcza 1983; UC 40 – 35.
¹⁸ Tóth 2001. 2607.sz; Zemplén vm.jk. 2.k. 315, 388, 529, 604, 3.k. 11, 151, 277, 356, 393, 639, 953, 4.k. 513. 5.k. 694; Besseney 1890. 177.
¹⁹ Szirmay–Kazinczy 151–107; AP 476 ½ – 23–30, 39, 40, 41, 42, 44; DAP 1078–1079. 1081, 1082, 1083.
²⁰ AP 476 ½ – 55.
²¹ Linzi béke 406.
²² Wellmann 1934. 118; Arch.Patak. 20-689; Dongó 1908a.
²³ Détshy 2008 325. ff; Bakács 1935; UC 169-10.
²⁴ DAP 1108, 1167.
²⁵ AP 523-1372, 82-83.
²⁶ SFL IV. 2005/a. 147-18.
²⁷ Fejes 1889. 193; Matolai 1910.
²⁸ Dongó 1908b 219, 312.
²⁹ Balassa 1975; U et C 191-11, 169-10; Inpopulationalia 67-16, 178-12, 82-6; UC 191-11; 169-11.
³⁰ Bretzenheim II.B 11. 154, 158.
³¹ Zemplén vm.jk. 38.k. 119; 47.k. 220; AP 547-29, 523-1372. 55.v.
³² Bretzenheim II.B.11. 103-104; Szirmay-Kazinczy 105-659.
³³ Fejes 1889. 101, 167.

³⁴ Zemplén vm.jk. 60.k.412; plébánia irattár 1776.
³⁵ Liskay 1805.
³⁶ SFL V-1. 1-72.
³⁷ 1617-1742.vk.
³⁸ városi gy. 5-9; SFL V-1.1-62.
³⁹ Andorkó 1904.
⁴⁰ Ballagi 1895. 203.
⁴¹ Dongó 1908f
⁴² Ballagi 1895. 154.
⁴³ Szirmay-Kazinczy 96-104.
⁴⁴ Arch.Patak. 9-9-10; Szirmay-Kazinczy 105-714.
⁴⁵ Dongó 1908b 219.
⁴⁶ Szász 1986. 26.
⁴⁷ AZT 10 (1904) 334.
⁴⁸ Vadnay 1902.
⁴⁹ Szász 1986. 91.
⁵⁰ SFL V-1.1-62; AP 547-29, 477-116. 38-39; városi gy.5-9.
⁵¹ Dongó 1904d 123.
⁵² El.Ujh.1734.05.02.
⁵³ AP 478-240. 74-75.
⁵⁴ SFL V-1.1-62.
⁵⁵ Csintalan 1994; Kováts 2004; Kováts 2005; Kováts 2008.
⁵⁶ Heuser 2009.
⁵⁷ AZT 25 (1927) 33.
⁵⁸ ÁUO VII.5; 1617-1742.vk. 40.
⁵⁹ DL 7676; DL 7733.
⁶⁰ Bándi 1985.20/695, 29/697, 30/698.
⁶¹ Dongó 1901.a
⁶² Dongó 1901c
⁶³ Frisnyák 1989; Balassa 2004. 81; Viga 2007; Zempléni hg. lexikon
⁶⁴ MOL E 213. 238-242.
⁶⁵ UC 41-22.
⁶⁶ SFL V-1.1-112.
⁶⁷ 1617-1742.vk. 90.
⁶⁸ El.Ujh.1745
⁶⁹ Dongó 1904a; 1788-95.vk. 1795.
⁷⁰ 1617-1742 vk. 21; 1796-1813.vk. 1802.06.18, 1804.07.05, 1805.01.31, 1808.01.20.
⁷¹ városi gy. 3-4, 5-9; El.Ujh. 1734.04.02.
⁷² Arch.Patak.8t.144.
⁷³ SFL V-1, 1-112.
⁷⁴ köv. t.
⁷⁵ Dongó 1927a.
⁷⁶ SFL V-1.1-174, 1-175.
⁷⁷ SFL V-1.1-152.
⁷⁸ Fényes 1851. 237; Ballagi 1895. 207.
⁷⁹ AP 547 ½ - 29; UC 153-68; Dongó 1908b 312;
⁸⁰ plébánia irattár 1621.
⁸¹ UC 40-35.
⁸² Hőgye István: szőlőhegyek szócikk SU lexikon
⁸³ SFL V.1.1-148.
⁸⁴ Dongó 1904a 28.
⁸⁵ Dongó 1903e 326
⁸⁶ Zemplén vm.jk. 63. 760; UC 191-11; SFL V-1.1-62; Libri regii 61. 741-743.
⁸⁷ UC 95-22.
⁸⁸ UC 214-14.
⁸⁹ Libri regii 61. 741-7743.